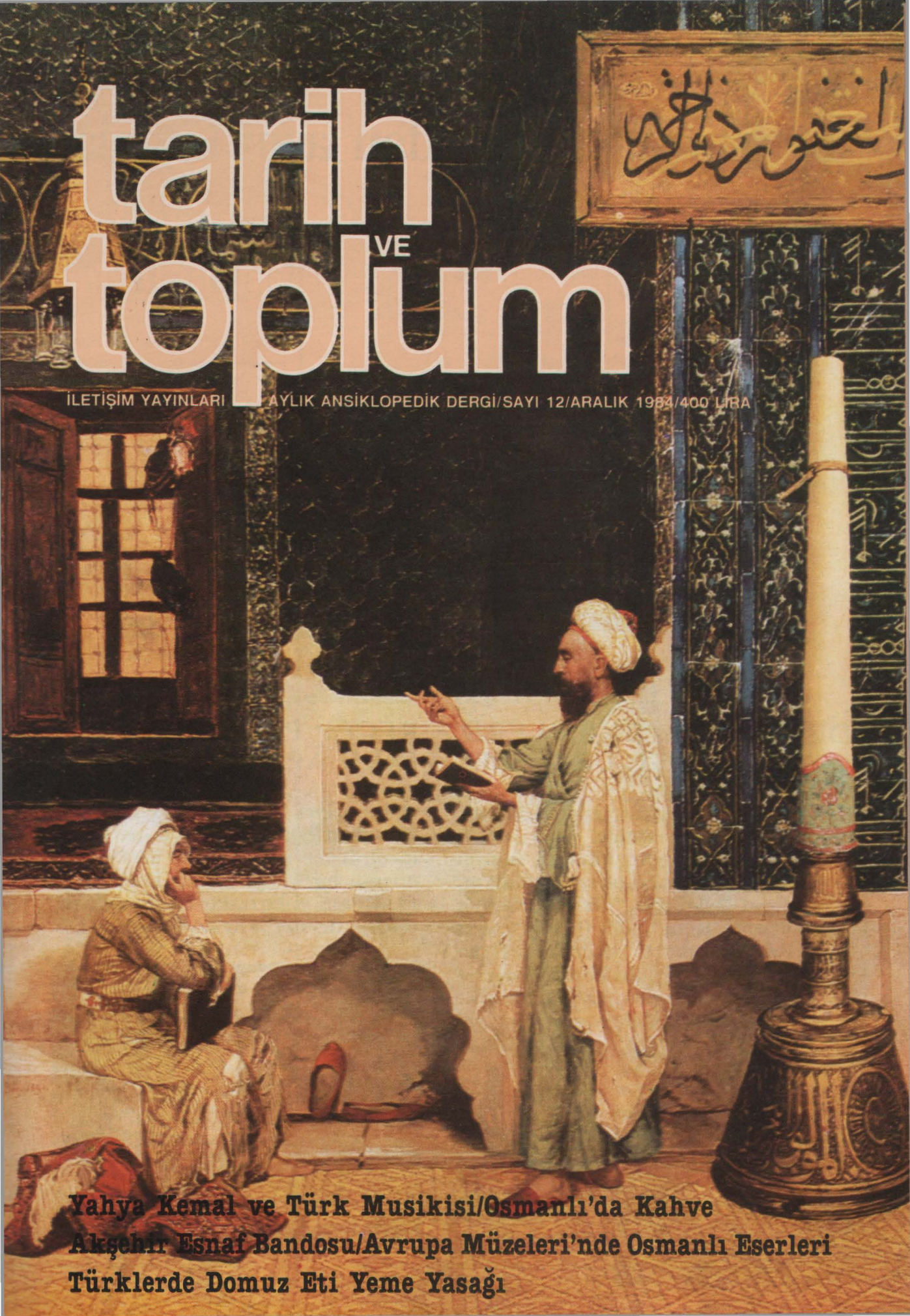
tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/SAYI 12/ARALIK 1984/400 LİRA

Yahya Kemal ve Türk Musikisi/Osmanlı'da Kahve
Akşehir Esnaf Bandosu/Avrupa Müzeleri'nde Osmanlı Eserleri
Türklerde Domuz Eti Yeme Yasağı

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Aslı YADA-Çiğdem AÇAN
Düzelti:
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Mustafa ŞAHİN
Pikaj
Hamiyet DEMİR-Serdar BAL

•

İLAN KOŞULLARI: Renkli tam sayfa (iç kapak: 150.000 lira, orta sayfalar: 100.000 lira). Siyah-beyaz (iç kapak: 100.00 lira, orta sayfalar: 50.000, yarım sayfa: 25.000 lira) YILLIK ABONE (12 sayı) 4000 lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 4000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53- 54- 55

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 500 Lira.

Yurtdışı Abone: Uçakla
35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

5 Domuz Eti Yeme Yasağı ve Türkler
Dr.Turgut Akpınar

9 Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kahve

15 Ziya Gökalp'ın Hastalığı

16 Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati-II
Prof.Dr. Taner Timur

26 Pişirmenin Evrimi (6) Eski Roma'da "Yemek" Yemek
Doç.Dr.Pars Esin

29 Geçmiş Şölenler

30 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr.Uygur Kocabaşoğlu

32 Bizans İmparatoriçeleri (2) İmparatoriçelerin Tarz-ı Hayatı
Ahmed Refik

35 50 Yıl Önce Akşehir'de Esnaf Bandosu
İrfan Eroğlu/Ergun Kocabıyık

40 Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri ve Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri (1)
Yrd.Doç.Dr. Filiz Yenişehirlioğlu

45 Yahyâ Kemal ve Türk Musikisi
Orhan Şaik Gökyay

50 Atatürk Sayfası

51 Eski Edebiyatımızdaki Bazı İnsan Tipleri
Doç.Dr. Mine Mengi

56 Koleksiyoncunun Dağarcığından

57 Osmanlı Devletinde İlk Diplomasi Uygulamaları
Dr.Hüner Tuncer

62 Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Kiril (İslav) Alfabesi ile Türlü Türkçeler
Prof.Dr. Talât Tekin

67 **Kitabiyat:**
"Resmi Gazete"nin Öncüsü
Orhan Koloğlu/67
I. Dünya Savaşı Koşullarında Doğu'ya İlişkin Bir Gezi Notları Kitabı
Mehmet Bayrak/68
Fransızca-Türkçe İlk Sözlükler
Hüsrev Hatemi/70

Osman Hamdi, "Kur'an Okunuşu" (1890) yağlıboya tablo: 81 x 59 cm.
Bu tablo 1982 yılında "11. Uluslararası Antikacılar Biennale'i"nde sergilendikten sonra, Paris'teki Berko Galerisi'nce 800.000 Franka satılmıştır (32,5 milyon liradan fazla tutan bu meblâğ, şimdiye kadar bir Türk resmine ödenen en yüksek fiyattır ve herhangi bir dönemin en büyük ustalarının tablolarına biçilen değer düzeyindedir).
Ayrıca bak. *Türk Ansiklopedisi*, (Osman) Hamdi B.

Okuyucu Mektupları

YUST'UN HATALARI

Anadolu Basını başlıklı yazıda hayli hatalar ve noksanlar var. *Türk Basın Tarihine Giriş* adlı 4 ciltlik müsveddelerimin 2. cildindeki notlarımı, bugün yeniden karıştırdım. *"Vilayetlerimizin İlk Matbaaları ve Gazeteleri"* adlı bölüme dayanarak noksanlarının tamamlanması açısından aşağıdaki açıklamayı yapıyorum:

(Bunlar, yalnızca *Adana, Mersin Ve Maraş* basınıyla ilgili kısımlardır.)

Adana Gazeteleri:

Hayat gazetesi hem Osmanlı döneminde (1914) yayınlanmış, hem Millî Mücadele sırasında, Adana'nın kurtuluşunu takiben, 15 Mart 1923 günü yeniden yayın hayatına başlamıştır. Sahibi, *Lucavir Zade* değil, *Mücavir Zade Mustafa Emin*'dir. (Bu zat, benim Adana'da (1937-1940) yıllarında Ticaret ve Sanayi Odası Umumî Kâtipliği'nde bulunduğum sıralarda refakatimde çalışıyordu.) Kendisi bir Jöntürk'tü. Ama, karısı Yahudi Madam *Fani* idi! Mustafa Mücavir, Abdülhamit döneminde, bir müddet Mısır'da kalmış, sonradan Adana'ya dönerek *Osmanlı Kütüphanesi*'ni kurmuştur. Mısır'dan gizlice gönderilen yayınları sattığı için hapsedilmiş, daha sonra, gözetim altında bulundurulmak şartıyla, affedilmiştir.

Mefkûre, Adana Maarif ve Sultanî Müdürlüğü'nde bulunan Ali Haydar Bey tarafından yayınlanmıştır. Tam adı *Millî Mefkûre*'dir. Yayın tarihi 1921 değil, Adana'nın Fransız işgalinden kurtuluşundan sonra, 1922 Mart ayına rastlar.

Yeni Adana gazetesinin yayın başladığı tarih 1918'dir. *Adana* adı ile yayın hayatına giren gazete işgal makamlarınca kapatılınca, Toroslarda teşekkül eden Millî Kuvvetlerin Adana Vilâyet merkezi olarak kullandıkları Pozantı'dan, bir vagon içinde, pedalla, bazan ambalaj kâğıtlarına basılmak suretiyle, Millî Kuvvetlerin güneydeki yayın-organlığını yapmıştır.

Gazetenin yazarları arasında gösterilenlerin -biri müstesna- hiçbirinin yazarlıkla alâkası olmamıştır. Hatta içerinde Millî Mücadeleye katılmamış kişilerin yeralması da şaşırtıcıdır. Sinan Paşa, gazetenin yazarları arasında değildi. O sıralarda Güney Cephesi komutanıydı. Mustafa Rifat, işgal altındaki İstanbul'a gitmişti ve esasen yazar değildi. *Feyzi* olarak gösterilen zat, herhalde o dönemde Vilâyet kadılığı yapan sonradan avukat olan Feyzi Oldaç olacaktır ki, o da bir yazar değildi. Çiftçilerden Halil Ağa'nın da yazarlıkla ilgisi yoktu. Ramazanzade Kemal ise Fransızlar tarafında sürgün edildiği Ervat adasında bulunuyordu. Bu Kemal Bey, Adana'nın kurtuluşunu müteakip, yukarıda belirtilen *Hayat* gazetesinin başyazarlığını yaptı. *Yeni Adana* gazetesiyle ilgisi olmadı. *Yeni Adana* ile ilgili yazı yazan, Ramazanzade Niyazi Bey'dir.

Yeni Adana'nın yazarları arasında *İbrahim* adı geçmektedir. Bu İbrahim Bey, Yeni Adana gazetesiyle igili olmayıp, kendi yayınladığı *Teceddüt* Gazetesinin sahibi ve başyazarıydı. Birinci dönem Milletvekilliğine seçildiği halde, cephede çalışmasını terketmemiş, mebusluğu reddetmiştir.

Yayınlanan listenin tek doğru olanı Ahmet Remzi (Yüreğir)'in *Yeni Adana* sahipliğidir. Gazetenin yazarları arasında yeralan isimler, tamamiyle hatalıdır. *Yeni Adana*'nın Başyazarı Ferit Celâl (Güven)'di. Yazarları arasında Mehmet Refik, Yahya Nüzhet, Naci (Akverdi), Celâl Sâhir (Muter) vardı. *Yeni Adana*'nın, Adana'nın işgalden kurtulmasından sonra ilk yayını, Ocak 1922'dedir.

Unutulan Gazeteler:

Adana ile ilgili olarak 2 gazete unutulmuştur. Bunlar *Tanyeri* ile *Teceddüt* gazeteleridir. *Tanyeri* 1919 Ekim ayında İhsan Altay tarafından yayınlanmıştır. Yalnız 3 sayı çıkmıştır. Unutulan diğer gazete *Teceddüt*'dür. Kethüda Zade İbrahim tarafından saltanat döneminde Adana'da yayınlanan gazete, Millî mücadele yıllarında Adana'nın kurtuluşuyla 1922 Temmuzu'nda tekrar yayına başlamıştır.

Mersin'deki Gazeteler:

Doğruöz gazetesi, 5 Ocak 1922 günü, yani Çukurova'dan düşman kuvvetlerinin tümüyle çekildiği gün yayın hayatına girmiştir. Haftada 2 defa yayınlanmıştır. Sahibi Mevlâna soyundan gelen Ata Çelebi'dir. Aynı gazetede *A. Oktay Kaan* imzasıyla yazı yazan kimse, muhayyeldir. Bu adı Ata Çelebi, bazı yazılarında kullanmıştır. Başka bir şahıs değildir.

Yeni Adana başlıkları

Mersin'de yayınlanmış olan *Mersin* adlı gazete hakkında verilen bilgi de yanlış ve noksandır. Gazete, 1922 Mart ayında, haftalık olarak, yayına başlamıştır. Sahibi Mustafa Şakir, başyazarı ve sorumlu müdürü Hüseyin Sâmi'dir. Gazete Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin organıdır.

Bu arada Silifke'de yayınlanan *Taşeli* unutulmuş olanlar arasındadır. Sahibi Mehmet Paşa Zade Sadık, sorumlu müdürü Mehmet Vecihi'dir.

Maraş Gazeteleri:

Maraş'taki *Âmâl-i Milliye* gazetesi 29 Nisan 1920 günü yayına başlamıştır. Haftada iki gün yayın yapmıştır. Sahibi Hacı Nuri, sorumlu müdürü Ayaşlı Zade İsmail Hakkı'dır. Daha sonra yönetimini Tahsin Bey üstlenmiştir.

Bu gazetenin Türkiye'de yalnız 2 nüshası mevcuttur. Biri Millî Kütüphane'de, diğeri, benim arşivimdedir.

Taha TOROS, İstanbul

CEZAYİRLİ HASAN PAŞA

Derginizin 3'üncü (Mart 1984) sayısında N.W.Emmet-J.N.Portney'den yapılan Amiral Seniavin'le ilgili çevirideki bir resimaltı yazısında (s.30/ 178): "1770 yılı Temmuz ayında Ruslar Çeşme'de Osmanlı Donanmasını yaktıktan sonra Kaptanı Deryalıktan azledilen Gazi Cezayirli (Palabıyık) Hasan Paşa (1714-1790). [Choiseul-Gouffier'nin Voyages pittoresques kitabından...]" deniyor.

a) Osmanlı Donanması Çeşme'de yakıldığında, kaptan-ı derya Hüsamettin Paşa'dır. Baştardesiyle Sakız Adası'na kaçar. Olaydan sonra azledilip yerine Rodos Sancak Bey'i Cafer kaptan-ı deryalığa tayin edilir. Cezayirli Hasan Bey ise bu savaşta sadece gemi kumandanı, yani kapudane-i hümayun'dur. (Şahabeddin Tekindağ, "Çeşme," *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 3, s. 387; İ.H. Uzunçarşılı, "Hasan Paşa Cezayirli Gazi," *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/1, s. 319-23)

b) Olaydan sonra, Hasan Bey kapudane-i hümayun ve beylerbeyi rütbeleriyle Akdeniz (Çanakkale) Boğazı muhafızlığına getirilir. Limni Adası'nı Ruslardan kurtarması ve diğer hizmetlerinden ötürü, kendisine "Gazi" ünvanı verilir, az sonra da ilk kez kaptan-ı derya olur. (İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.m.* ve *Osmanlı Tarihi*,

Cilt IV/1, s. 401-3 ve IV/2 s. 447 vd. -ilk baskılar.)

c) Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın kaptan-ı deryalıkları, yine Uzunçarşılı'ya göre, şöyledir:

1- 1770-1773
2- 1774-1779
3- 1779-1789

d) Sayfa 11/171'de orta sütunun 33. satırında: Oçakov [Öşi] yazılı. Köşeli ayraç içindeki isim, eğer dizgi hatası yoksa, *Özi* olmalı.

Nail İNAL, İzmit

BİRAZ ORTA ÇAĞ

Derginizin Ekim 1984 sayısında yayınlanan ünlü Orta Çağ tarihçisi Johan Huizinga'nın bir eserine ilişkin incelemeye dair bazı itirazlarım bulunmaktadır. Onları iletiyorum.

İşe kapak resminden başlarsak, Froissart'ın kitabının asıl adı *Les Chroniques*' dir. Çoğul, çünkü dört ayrı *chronique*' den meydana gelmektedir. İkincisi, bu resim orijinal elyazması kitaptan alınma taşbasması minyatürün kopyası değildir. Paris Ulusal Kütüphanesi B.N. ms. fr. 76'daki aslının minyatür altları kırık gotik harflerle yazılmıştır. Üstelik, 14. ve 15. yüzyıl Fransızcasında *roi*; ya *rois* ya da *roy* olarak yazılır. Kaynak bir tıpkı basım da olmayıp, oldukça geç tarihlerde çıkartılan ve Orta Çağ havası verilmeye çalışılan basılı bir kitap olmalıdır.

Huizinga'yı tanıtan yazı eksik ve yanlıştır. Huizinga Groningen ve Leiden'den başka Haarlem ve Amsterdam'da da hocalık yapmıştır. Kitaplarının adının İngilizce olarak verilmesi, yazarın bu dilden yazdığı imajını yaratmaktadır. Oysa, Huizinga Holce yazmıştır. En ünlü kitabı olan *Herfsttij der Middeleeuwen* (Orta Çağın Günbatımı), derginizde söylendiği gibi ilk kez 1924'te değil, 1919'da yayınlanmıştır (1924'te ilk kez yayınlanan, İngilizcesidir). Gene İngilizce verilen diğer kitabının orijinal adı *In de Schaduwen van Morgen* (1935)'tir.

(1) numaralı dipnotta söylendiği gibi Huizinga Eustache Deschamps için "yapay bir ozan ve iyice vasat bir zekâ" demekte ve "tam da bu nedenle zamanının genel eğilimlerini sadık bir biçimde yansıttığını" bildirmemektedir. Huizinga dönemin bütün kronikçi ve saray şairlerini kastederek "yüksek kültürden yoksun ve zekânın [sağlayacağı] sevinçlerden yararlanma yeteneksizliği içinde, dünyanın günbatımına ağlamakta ve adalet ile barıştan umutlarını kesmektedirler" demektedir. Biraz ileride ise, doğrudan Deschamps'ı kastederek "kuşkusuz soylulukta melankoliye karşı genel bir yatkınlık vardı, aksi takdirde bu şiirlerin popülaritesini açıklamak zor olur" demektedir.

(2) numaralı dipnotta *villain* kelimesi hakkında eksik bilgi verilmiştir. Latince *villa*'dan türeyen bu kelime, *villa*'da yaşayan, *villa*'ya ait anlamının yanı sıra, Fransa'dan daha çok İngiltere'de kullanılmıştır ve Fransızcadaki serf'in tam karşılığıdır, köylü anlamına gelmez. Zaten o dönemde herkesin kişisel statüsü ön plana çıktığı için köylü anlamına gelen bir kelime de yoktur, çünkü köyde o kadar farklı statülerde o kadar çok kategori vardır ki, Orta Çağ mantığı bunların hepsini bir başlık altında toplamakta aciz kalmıştır (eğer çok istenirse, köylü anlamına gelebilecek daha uygun bir kelime vardır o da *paganus*'tur, ama bunun da bağlantısı dinledir). Diğer yandan, *villain* toprağa bağlılıktan çok barona veya lorda kişisel olarak bağlı olmayı vurgulayan bir kelimedir.

(3) numaralı dipnotta bildirildiği üzere "*Roman de la Rose*'un 300'den fazla elyazması bulunuyor" sözü yanlış anlamlara gelebilir. Döneminde çok okunan bu şiirin binlerce elyazması nüshasının üretildiği biliniyor, ancak zamanımıza bunlardan 300'den biraz fazlası ulaşabilmiştir. İkincisi, *Roman de la Rose*'u Türkçeye Gül'ün Romanı olarak çevirmek (Roman kelimesinin Türkçedeki dar anlamı yüzünden) yanlıştır. Gül'ün Romansı daha uygun olacaktır. Çünkü, o dönemde roman, Roman dilinde (Latinceden türeyen Batı Avrupa dilleri) yazılan hayal ürünü düzyazı öykülerin adıdır (*Le Roman De Renard* gibi). Oysa, duygulu öykülerin anlatıldığı ve dizeler halinde yazılan eserler ise *Romance* adını almaktadırlar.

Diğer yandan, *Roman de la Rose*'un dize sayısı 21.000'in üstündedir ve ilk kısmın yazarı olan Jean de Lorris 4.058 dizenin sahibidir (4.000 değil, derginiz herhalde *exact* olmayı sever). Ayrıca, Jean de Meung bir *Roman de la Rose* versiyonu yazmamış, de Lorris'nin kaldığı yerden devam ederek eseri tamamlamıştır. Zaten *Roman de la Rose*'un değişik versiyonları da yoktur. Gene bu bağlantıda, ikinci bölümün yazarının adı Jean de Meun olarak gösterilmiştir. Bu İngiltere'deki biçimidir ve yazarın Fransa'daki adı (yazar Fransalıdır) Jean de Meung olarak yazılmaktadır. Eğer herkes bildiği yabancı dile göre özel isimleri yazarsa, işin içinden çıkmak mümkünün sınırlarını zorlar.

(4) numaralı dipnotta "Christine de Pisan hem ilk kadın 'yazar', hem de ilk feministlerden sayılır" denilmektedir. Eski Yunan'ın ünlü Lesboslu Sapho'sunu unutsak bile, birçok Romalı ve Orta Çağ kadın yazarını hatırlamasak bile, İstanbul doğumlu (1083) Anna Comnena bile tek başına bu iddiayı çürütür. Bizans İmparatoru I. Alexius Comnenus'un kızı olan Anna Comnena, çok ünlü *Alexiade* adlı bir eser bırakmıştır. Diğer yandan, Christine de Pisan'da bir feminizm "ana"sı görmek zorlamadır. Feminizmin bir 19. yüzyıl icadı olduğunu herkes bilir. Orta Çağın sonlarına doğru *Amour Courtisan* geleneği içinde kadın idealize edilmiş, ona platonik bir yer verilmiştir. Christine de Pisan, Jean de Meung'ün burjuva bakış açısı içinde (soylularınkine benzer bir ad taşımasına rağmen asıl adı Jean Clopinel olup, eserinde toplumsal kökeni konusunda kuşkuya yer bırakmayacak bir tavra sahiptir) daha gerçekçi bir yere indirdiği kadın imajına saldırmaktadır. Yani, de Pisan süs bebeği kadını, kocasının yanında çalışan kadına yeğlemektedir. Feminizm bu mudur, ben bilmiyorum.

Bu konuda son olarak Christine de Pisan'ın zikredilen kitaplarının adlarının yanlış yazıldığını bildirelim (parantez içinde doğrularını ve yayın tarihin veriyorum): *La Cité Dames (La Cité des Dames, 1405), Les Livres des Trois Vertus (Le Livre des Trois Vertus, 1406).*

Son bir nokta da *troubadour*'larla ilgili. 255. sahifedeki resim altında bildirildiği gibi *troubadour*'lar 12. yüzyıldan itibaren feodal saraylarda görülmeye başlamamışlardır. Occitan lehçesindeki *trobar* (bulmak) fiilinden türeyen bu kelime, 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 13. yüzyılın sonları arasında Güney Fransa, Kuzey İtalya ve Kuzey İspanya'da Oc diliyle (*langue d'oc*, bugünkü Fransızcanın atası olan Kuzey Fransızcası *langue d'oil*'den çok farklıdır) şiirler yazan ve söyleyen kimseleri ifade etmektedir. Bunlar feodal Avrupa'ya yayılmamışlar, yerel kalmışlardır.

Mehmet Ali KILIÇBAY, Ankara

Kılıçbay'ın "tashihleri"ne teşekkür ederiz. Ancak, önceki sayımızda Orta Çağla ilgili yazıyı hazırlayan Fatmagül Berktay'ın, bizim bir *Larousse* Tarih cildinden aldığımız kapak resmiyle, *troubadour*'ların resimaltı yazılarından sorumlu olmadığını belirtmemiz gerekiyor.

Kılıçbay'ın, özel isimleri özgün biçimleriyle yazma noktasındaki ısrarını biz de çok haklı buluyoruz. Nitekim, kendisinin Alexius Comnenus'u Aleksios Komnenos, A.Comnena'sı A.Komnena, Alexiade'ı da Aleksias yazılmalı; onun yaptığı gibi Latinize edilmemeliydi. (Örneğin, *Türk Ansiklopedisi*'nde bu adlar, Yunancadan doğru transkripsiyonlarıyla verilmiştir.)

Okuyuculara Mektup

Elinizdeki sayıyla, *Tarih ve Toplum* birinci yılını dolduruyor. Bu aydan itibaren fiyatımızı yüz lira arttırmak zorunda kaldığımız için üzgünüz. Ama bütün maliyet unsurlarının pahalılaşması karşısında, dergimizin özelliklerini koruyabilmek için yapabileceğimiz başka bir şey yoktu. Bu ay abone süreleri dolan okuyucularımızın gelecek yıl için (yeni yıllık fiyat 4.000 liradan) abonelerini yenilemeyi unutmamalarını da önemle rica ederiz.

Bu ay, iki edebiyat tarihi incelememiz var. "Son büyük Osmanlı şairi" Yahya Kemal Beyatlı'nın 100. Doğum Yılı dolayısıyla, Orhan Şaik Gökyay üstadımızın değerli bir yazısından başka, bir de -Eylül sayımızda Rintlik üstüne araştırmasını okuduğunuz Mine Mengü'nün Eski Türk Edebiyatındaki Bazı İnsan Tipleri hakkında önemli bir çalışması. Bu arada, Ziya Gökalp'in ölüm nedenine ilişkin ilginç bir yazıyı da sunuyoruz. *Tarih ve Toplum*'un geçen sayısında başlayan, "Abdülâziz'in Avrupa Seyahati" bu ay tamamlanıyor. Yine geçen sayıda başlayan, Ahmet Refik merhumun "Bizans İmparatoriçeleri" tefrikası, devam etmekte. Çeşitli Alfabelerle Türkçe'nin bu kere ele aldığı yazı, Kiril harfleri. Halen Latin harflerinden sonra, Türkçenin yazımında en çok kullanılan alfabenin Slav yazısı olduğu hatırlanırsa, bu harflerin güncel önemi de olduğu anlaşılır. Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay'dan başka, sürekli köşelerimiz Geçmiş Şölenler, Koleksiyoncunun Dağarcığından ve Atatürk Sayfasında yeni örnekler yer alıyor.

Bu sayımızdaki ilginç yazılardan biri, Nasreddin Hoca'nın memleketi Akşehir'de 50 yıl önce kurulan esnaf bandosunun öyküsü. Bize, bu yakın dönem toplumsal tarih çalışmasını hazırlayan genç arkadaşlarımızı kutluyoruz. Bu vesileyle, taşradaki okuyucularımıza da, "sıradan insanlar"ın günlük yaşayışıyla ilgili, uzak ya da yakın geçmişe dönük, böyle yerel araştırmalar yapıp gönderirlerse, yayımlamak isteyeceğimizi duyurmuş olalım.

Pişirmenin Evrimi'nde Roma Mutfağı işlenirken, bir başka inceleme de Türklerin niçin domuz eti yemedikleri sorusuna eğiliyor. (Hemen "dinsel yasak" diyeceksiniz, ama sade ondan değil; Müslüman olmadan önce de yemezmişiz!) Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler sayfalarımızda ele alınan "Kahve" konusu da, yine yeme-içmeyle ilgili. Bu ay, kahvenin bitkisinden ve sözcük olarak geçmişinden işe giriştiğimiz için, asıl varmak istediğimiz toplumsal kuruma, yani kahvehanelere tam giremedik. Gelecek sayılarımızda aynı konuyu sürdüreceğiz.

Bu kere yöneldiğimiz alanlardan biri de, sanat tarihi. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu'nun ilgiyle okuyacağınıza güvendiğimiz yazısı, Avrupa Müzelerindeki Osmanlı Eserlerinden söz ediyor. Dr. Hüner Tuncer ise, uluslararası ilişkiler tarihinden bir yaprak açarak, Osmanlı devletinin ilk diplomasi uygulamalarını anlatmakta. Kitabiyat sayfalarımızda üç yazı var. Dr. Orhan Koloğlu, ilk Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi* hakkında gerek kendisinin gerekse Dr. Nesimi Yazıcı'nın kaleme aldığı kitapları karşılaştırarak değerlendiriyor. Mehmet Bayrak, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'ya ilişkin eski bir gezi kitabını tanıtmakta. Prof.Dr. Hüsrev Hatemi ise (Tıp Profesörü: kendisinin adı sık sık, Hukuk Profesörü olan ikiz kardeşi Hüseyin Hatemi' nin adıyla karıştırıldığı için, onun hekimliğini vurgulamak gereğini duyduk!) gelecek sayımızda söze devam etmek üzere, Fransızcadan Türkçeye ilk sözlükleri inceliyor.

Yeni yılda, daha da zengin içerikli *Tarih ve Toplum* sayılarında buluşmak üzere sağlıcakla kalın.

Mete Tunçay

SEVAPLARIMIZ!

Eski kitapların sonundaki Doğru-Yanlış Çizelgelerine "Hata-Sevap Cedveli" denirdi. Biz de ne yazık ki, her ay işlediğimiz günahları bir sonraki ay "çıkartmak" durumunda kalıyoruz. Bir anlamda Özeleştiri yaptığımız bu köşeye, "hata" sözcüğünü ağzımıza almadan, "Sevaplarımız" diyelim, bari.

Geçen sayımızda:

1. Taha Toros'un "Türk Dostu İki Oryantalist" başlıklı yazısında, (s. 22) Fuat Köseraif'in soyadı *Köseray*, (s. 23) Halil Halit Beyi yazı hayatına yönlendiren Ebüzziya Tevfik Beyin adı *Ziya Tevfik*, (dipnot 8) Hüseyin Kâzım Beyin kızı (Güzel Sanatlar Akademisi emekli profesörlerinden) sanatkâr Rikkat Kunt Hanımın soyadı *Köknar* şeklinde çıkmış.
2. Kapakta ve "110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı" başlıklı yazıda (s. 36-41) kullandığımız eski kartpostallar *Ekin Yazım Merkezi Arşivi*'ndan, "Koleksiyoncunun Dağarcığından..." köşesindeki (s. 19) Taksim anıtıyla ilgili makbuz ise Sayın Numizmat *Bülent Coşkun Koleksiyonu*'dan alındığı halde, kaynak belirtilmemiş.
3. Atatürk sayfamızdaki (s. 18) ikinci alıntıda, "Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten ayrıldığı, fakat uzaklaştırılmadığı" yazılacak yerde, "uzaklaştırıldığı" denilmiş.
4. Üzerinde Halil Paşa'nın resmi olan *Harb Mecmuası*'nın kapağı (s. 51), ters basılmış.

Bütün bu yanlışlar için özür dileriz.

5. Dikkatli bir okuyucumuz da, bizim üzerindeki yazıya bakarak (s. 39) "Beşiktaş Meydanı" diye sunduğumuz kartpostalın, gerçekte bugünkü İnönü Stadı'nın Şeref Kapısından Dolmabahçe Camiinin görünüşü olduğunu ihtar etti. Kendisine çok teşekkür ederiz.

Domuz Eti Yeme Yasağı ve Türkler*

Dr. TURGUT AKPINAR

I GENEL OLARAK YEME-İÇME TABULARI

İnsanlık tarihinde göze çarpan, ilgi çekici olaylardan biri de, muhtelif zaman ve yerlerde yaşayan birtakım toplumların bazı yiyecek ve içeceklerden uzak durmaları veya bunları pek sınırlı şekilde ve bazı şartlara uyarak, merasimle belirli zamanlarda kullanabilmeleridir. Yeme-içme yasakları pek çeşitli maddeleri kapsar. Mesela yumurta ve sütü ağzına almayan, balığı kesinlikle yemeyen kavimler vardır. Yurdumuzda Alevîlerin tavşan etini asla yemedikleri, herkesin bildiği bir husustur. Fakat Güneydoğu Anadolu'nun bazı köylerinde de yaşayan Yezidilerin (ki bunlara yanlış olarak bazı bilim mensuplarınca hâlâ "Şeytana Tapanlar" denilmektedir) marul, ebegümeci gibi sebzeleri ağızlarına koymadıkları gibi marul dikili yerlerde bulunmayı bile istemedikleri, az bilinen gerçeklerdir. Kısaca, dünyanın çeşitli topluluk ve zümrelerinde, çok değişik yeme-içme yasaklarına, tabularına rastlanmaktadır.

Bu yasakların menşei nedir? Yani bu yasaklar hangi nedenlerden kaynaklanmaktadır? Semjonow'un haklı olarak dediği gibi, bunu tesbit etmek belki de imkânsızdır. Fakat kısaca şunu söyleyebiliriz ki, birçok araştırıcı, bazı hayvanların etinin yenilmemesini o hayvanın "Totem" olmasıyla açıklamışlardır. Halbuki bu, ilerde göreceğimiz gibi, yeme-içme yasaklarının nedenlerinden sadece biridir. Yenilmesi yasak hayvanlar içinde, belki en önemlisi "domuz"dur. İslâm öncesi Türklerde de domuz eti yenilmemesi meselesine geçmeden önce, bu konuda kısa tarihi bilgi verilmesinde yarar görmekteyiz.

II DOMUZ ETİ YASAĞI

A— Eski Kavimlerde

Genellikle sanıldığı gibi domuz eti yenilmesinin yasaklanması, semavî dinlerin (Musevilik, Müslümanlık) getirmiş olduğu bir yenilik değildir. Bunun çok daha eskilere giden ve bu dinlerle hiçbir ilişkisi olmayan kavimler için de geçerli olan başka kaynakları vardır.

En eski tarihçilerden Herodotos, Mısırlıların domuz hakkındaki davranış ve düşüncelerini ilgi çekici şekilde anlatır: "Mısırlılar, domuzu temiz olmayan hayvan sayarlar. Bir kimseye domuz sürtünse, elbiseleriyle kendini suya atıp temizlenir. Domuz çobanları hiçbir tapınağa sokulmaz ve bunlara kız verilmez, ancak kendi aralarında evlenirler. Bunlara rağmen Mısır'da domuz beslenir, ancak Selene ve Dionysos dışında hiçbir Tanrı'ya, domuz kurban edilmez. Bu kurbanlar, dolunay varken kesilir ve eti yenilir. Niçin bu Bayramlarda kurban ederler de öbür Bayramlarda adeta tiksinti ile kaçınırlar? Bunu açıklayan bir sebepleri var ve ben de biliyorum, ama anlatmak yakışık almaz" ().

Klaus E.Müller, Sözde-İslamî dinî topluluklar hakkındaki eserinde, Önasya ve bugünkü yurdumuzda vaktiyle ve şimdi yaşayan bazı zümrelerin düşünce ve inançları hakkında ilginç bilgiler verirken, domuz hakkında da uzun açıklamalarda bulunmaktadır: Suriye'de Atargatis-Kült'ünde domuz etinin mutlak şekilde yeme yasağına girdiğini, Kibele-Attis inancına göre de domuz etinin yasaklanmış bulunduğunu belirtir. Meşhur Amasyalı coğrafyacı Strabon'un (XII,8,9) Pontus'da Komana şehrine domuz sokmanın bile yasak olduğunu yazdığından bahseder. Miladdan önce Ermenistan'da da domuzun necis, pis telâkki edildiğine, etinin yenilmediğine, Yahudilerin domuzu yememelerinin sebebini Plutarkhos'un, ona tapınma derecesindeki saygılarından kaynaklandığını söylediğine işaret eder.

B— Semavî Dinlerde Domuz Yasağı

Kitab-ı Mukaddes, Ahd-i Atik (Levililer 11, 7) hangi hayvanların yenilip, hangilerinin yenilmemesi gerektiğini uzun uzun sayar. Çift tırnaklı ve geviş getiren hayvanların yenilebileceği esasını koyar. Yani yenilebilen hayvanlar hem çift tırnaklı hem de geviş getiren cinsten olmalıdır. Domuz, çift tırnaklı olmakla beraber geviş getirmediği için yenilemez, diye açıkca belirtir. Kur'an'da Bakara Süresi'nde domuz eti, "haram" kılınmıştır. Bilginler, domuz eti yasağının Peygamberlerin yasaklamasından çok daha öncelere dayandığını belirtirler. Yasaklar dinlerle gelmemiş, esasen mevcud olan bir fiili durum tabir caizse kutsal kitapların bazılarınca kanunlaştırılmıştır. Gerçekten Sami kavimlerin domuz beslememelerinin menşei dinî yasaklardan önceye uzanmaktadır.

C— Domuz Yasağının Nedenleri

Bugünün insanı, her olayın sebebini

* Bu yazı, 21 Eylül 1982'de IV. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'ne sunulmuş bir bildirinin özetidir.

rasyonel, aklî bir nedenle açıklamaya alışmış olduğundan, domuz yenilmesi yasağının sebebini önce sağlık nedenlerinde aramaktadır. Bu düşünceye göre, domuz etinin yasaklanmasının sebebi, çok yağlı olması, dolayısıyla sıcak iklimli yerlerde çabucak bozulan ağır bir gıda teşkil etmesi, trişin gibi önemli bir hastalık faktörünü taşıması ve ayrıca belki de bu hayvanın her önüne geleni yiyen pis ve obur bir hayvan olmasıdır. Gerçekten domuz her şeyi yer. Evin bütün çöplerini, sebze ve et artıklarını, böcekleri, solucanları, leşleri yediği gibi, yılda iki kere ve her defasında ikiden yirmi dörte kadar yavrulayan bu hayvan, süt için kendisini fazla rahatsız eden yavrularından birkaçını da yeyiverir. Bütün bunlar ona karşı insanlarda bir iğrenme duygusu uyandırmış olabileceği gibi (olabileceği diyoruz, çünkü meselâ tavuğun da yediklerine bakılınca pek temiz bir hayvan sayılmayacağı açık olmakla birlikte, etini yerken hiç de bu tarafını düşünmeyiz) domuz etinin diğerlerine nazaran daha yağlı oluşu, sıcakta daha çabuk bozulması ve birtakım rahatsızlıklara sebebiyet vermiş olması ihtimali, eski devirlerde, hatta, domuz etinin cüzzama sebep olduğu iddiasının bile ortaya atılmasına neden olmuştur. Mesela Tacitus, İsraillilerin cüzzam korkusundan domuz eti yemediğini kaydeder. Halbuki Plutarkhos'un bu yememezliğin sebebini, ona "perestiş ettiklerinden" yemezler, diye açıkladığına, yukarıda değinmiştik.

Domuz eti ile insanlara geçen ve bazı hallerde körlüğe ve ölüme bile sebep olabilen trişin denilen kurtçuk ve neden olduğu arızalar o devirlerde bilinmemekte idi. Domuz eti gibi yağlı ve ağır gıdaların özellikle sıcakta birtakım alerjik hastalıklara, mide bozulmalarına vb. neden olabileceği kesin ise de domuzun, ekvatoral Afrika, Avustralya ve Yeni Gine, Güney Denizi Adaları gibi çok sıcak bölgelerde de bol bol beslenip yenildiği düşünülürse, bu mahzurların sanıldığı kadar büyük olmadığı ortaya çıkar. Kaldı ki, koyun eti gibi etler de yağlıdır ve her tarafta yenilmektedir.

Semjonow, domuz eti yasağının, sağlık nedenlerinden kaynaklanmadığını belirtir ve ilâve eder: "Domuz eti vasıtasıyla zehirlenmeler, hastalanmalar şüphesiz eski devirlerde de olmuştur. Fakat ne Kitab-ı Mukaddes ne Talmud ne de Kur'an'da bu konuya dair hiçbir olay zikredilmez. Halbuki eğer Peygamberler bu yasağı sağlık nedenleri ile koymuş olsalardı herhalde bunu belirtirlerdi." Bu hiç de yabana atılacak bir fikir değildir.

Avrupa'da bile, pazarlarda satılan etlerin sağlık yönünden denetlenmesinin ilk defa küçük Alman devletlerinde 18. yüzyılda başlatıldığı hatırlanırsa, sağlık endişelerinin tarihte çok sonraları gündeme geldiği anlaşılır.

Domuzun isminin kötüye çıkışı Doğu'da ne zaman ve kimin vasıtasıyla oldu, kimse bunu kesin olarak söyleyemez diyen Semjonow, yine de bazı düşünceler ileri sürmekten kendini alamaz: "Milâddan yüzyıllarca önce Küçükasya'da Adonis-Kült, inanışı yaygındı. Buna göre, aşk tanrıçası Afrodit'in bile âşık olduğu güzel delikanlı Adonis'e tapılırdı. İşte bu Adonis, erkek domuz kılığındaki Aras tarafından yaralanıp öldürülmüş olduğundan, her yıl ilkbaharın sonunda Yunanistan ve Küçükasya'da matem tutulur, kadınlar hüngür hüngür ağlarlardı. Böylece domuzun şöhretini lekeleyen kadınlar olmuştur" diyerek mitolojik bir hikâyeyi esprili şekilde anlatan yazar, domuz eti yasağının "Totem İnancı" ile ilişkili olabileceğini, söyler.

Totemizm, bilindiği gibi, bazı klanların, soların kendini özellikle bir hayvanın soyundan gelmiş ve onunla yakın ilişki içinde görmesi ve onda bazı gizli güçlerin varlığına inanması sebebiyle o hayvana dokunmaması, büyük saygı ve korku duyduğu bu hayvanın etini yememesi sonucunu doğurur. Totem, bazen bitki veya cansız şeyler olabilirse de, çoğunlukla bir hayvandır. Onun eti ancak, içindeki esrarlı özden ve kuvvetten yararlanmak için mahdut zamanlarda ve çok sıkı bazı merasime uyularak yenilir. Her klan veya sopun ayrı bir totemi vardır. Halbuki klanlar oldukça küçük topluluklardır. Bu sebeple büyük insan kütlelerinin, kavimlerin toptan domuz yememesini totem inancına dayanarak açıklamak imkânsız görünmektedir. O halde burada başka nedenler aramalıdır. Herodotos'un Mısırlılar için, neden yemediklerini biliyorum ama, açıklıyamam, yakışık almaz demesi, çok anlamlıdır. Burada müstehcen, ayıp kaçan bir sebebin varlığı açıkça belli olmaktadır. Ne gariptir ki, halkımız arasında domuzun dişisini kıskanmayan yegâne hayvan (?) olduğu hep söylenir. Bununla, onu yiyenlerin de aynı duruma düşeceği imâ edilmiş olur. Böyle bir inanışın ilmî hiçbir değeri olmadığı açıktır. Şayet danaların vb. analarına aşmak istemeleri gibi pek çoğumuzun bildiği olaylar gözönüne getirilirse, bunlardan insanlar için sonuçlar çıkarmamanın, böyle şeylere inananlar için, daha yerinde olacağı anlaşılır. Söz buraya gelmişken, merhum araştırıcı Osman N.Ergin'in kaydettiği ilginç bir iddiadan bahsedelim: Dr. Galip Ataç, domuz etinin cinsel isteği yokettiğini, çünkü "A" vitaminini öldüren bir hassası olduğunu yazıyormuş. Bu iddianın ilmî değerini bilemiyoruz.

III TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULDEN ÖNCE DE DOMUZ BESLEMEDİKLERİ

A— Tarihî Kayıtlar

Türklerin İslâm öncesi dönemlerde de domuz beslemediklerine dair bilgiye, bu satırların yazarı ilk defa İstanbul Hukuk Fakültesi'nde kendisinden Hukuk Tarihi Dersleri okuduğu, değerli bilgin merhum Sadri Maksudi Arsal'ın, *Türk Tarihi ve Hukuk* isimli eserinin bir dipnotunda raslamıştır. Bu kitap bilindiği gibi, alelâde bir Hukuk Tarihi olmaktan ziyade, bir Türk Medeniyet Tarihi mahiyetindedir. Arsal, Türkiye'ye davet edilmeden önce (ki Atatürk onu çağırtmıştı) Sorbonne Üniversitesi'nde Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili dersler okutmakta idi. Yani Türk tarihini iyi bilen bir bilgindi. Bahis konusu dipnotunda (s.171) şöyle bir cümle de yer almaktadır: "Türkler hiçbir devirde domuz beslememişlerdir. Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefret İslâmiyet neticesi değildir." Başka hiçbir açıklama olmamasına rağmen, bu cümle bizi, bu konu üzeride kendi ölçümüzde araştırmalar yapmaya sevketti. Çünkü Radloff'un Sibirya'daki Türkler üzerinde müşahade ettiği gibi, bu satırların yazarı da yıllarca Avrupa'da pek çok Türk'ün, alkollü içki yasağı gibi İslâmî emirlere hiç uymadıkları halde, kendisi de dahil olmak üzere, domuz eti konusunda açıklanması zor bir taassub göstermelerine, bu tiksintinin dikkat çekici boyutlara ulaştığına ve bu yüzden komik ve trajik pek çok olaya şahit olmuştur. İşte bu durum, bizi yıllarca süren ve bu vakıanın köklerini arayan bir çalışmaya sürüklemiştir. Kendisinden ilham alarak yaptığım bu küçük araştırmayı, beni 32 yıl önce İstanbul'da toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne götürmek suretiyle, bendeki tarih merakını daha o zamandan anlayan, rahmetli Hocam büyük insan Sadri Maksudi'nin değerli anısına sunmak istiyorum.

Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önceki dönemde de domuz beslemedikleri ve yemedikleri konusunda bizim bildiğimiz en eski eser, E.H.Parker'in, "Tatarların Bin Yılı" isimli, 1895'te yayınlanmış kitabıdır. Tanınmış bir sinolog olan müellif, Çin kaynaklarından faydalanarak eski Türkler hakkında bir hayli incelemeler yapmıştır. Parker, adı geçen eserinde Hiung-nu'ların hiçbir zaman domuz yetiştirmedikleri ve yemediklerinin açık olduğunu yazmaktadır.

Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yıllarca ders okutan, değerli si-

İkiyüz kilolik domuz "Gustl" beş kilometrelik bir yolu 4 saat 15 dakikada alabildikten sonra dizlerinin üstüne çöktü. Bildirildiğine göre "Gustl" sahibini (Freising kazasında Longenbach'lı) Rekorlar Kitabı'na geçirtecekti. O, domuz gütmede (yürütmede) hâlen (7 saatte 16.4 kilometrelik) dünya rekorunu kırmak istiyordu. Fakat "Gustl" bu işe devam etmeyerek daha ileriye gidemedi.

nolog W.Eberhard da, Çince kaynaklara dayanan muhtelif araştırmalarında, Türklerin asla domuz beslemediğini vurgulamaktadır.

Bazı Çin elçilerinin raporlarından, çok sonraki dönemlerde, meselâ Müslüman olmayan Uygurların da domuz yemediklerini çıkarabilmekteyiz. Şöyle ki, 981 yılında artık tamamen yerleşik hayata geçmiş bulunan Uygurların Hakanı Arslan Han nezdine elçi olarak giden Wang-yen tö, Türklerin çok et yediklerinden, halkın zenginlerinin at etini, orta hallilerinin koyun, ördek, kaz etini tercih ettiklerinden bahsettiği halde (Çin'de en çok yenilen etin domuz eti olması yönünden kendisini ilgilendirmesi gereken) domuz etinden hiç bahsetmemektedir. Bunlardan anlaşılan husus, Çin kaynaklarının, Türklerin domuz beslemedikleri ve yemediklerini kaydettiğidir.

Türkler hakkında en eski bilgileri veren diğer kaynakların, yani eski Yunan kaynaklarının da Türklerin domuz beslemediklerini kaydettiğine Abdülkadir İnan işaret etmektedir. Rusların, bugün Sibirya'da (ekonomik verimlilği sebebiyle) Kazak-Kırgız gibi Türk kavimlerini domuz beslemeye zorlamalarını, dünyada misli görülmemiş bir zulüm olarak vasıflandıran İnan, "tarihimizin hiçbir devrinde Türk Milletinin domuz beslemediğini", bunun Yunan tarihçileri tarafından tesbit edildiğini yazıyorsa da adı geçen tarihçilerin kimler olduğunu belirtmiyor. Biz kendi imkânlarınıza göre yaptığımız taramada ancak Herodotos'un tarihinde böyle bir kayda raslayabildik. Herodotos'un söylediği de bazılarının hâlâ Türk saydıkları İskitlerin domuz yemedikleri ve memleketlerinde de yetiştirmediklerine dair kısa bir cümleden ibarettir. Bugün ilim dünyasında İskitlerin Türk oldukları kabul edilmemektedir. Maamafih bizim bilmediğimiz başka Yunanlı kaynaklarda da, asıl Türk olan toplulukların da domuz beslemedikleri hususunun belirtilmiş olması imkânsız değildir.

Yukarıda belirttiğimiz, Arsal dışında, tarihçilerimizden İbrahim Kafesoğlu ve Bahaeddin Ögel de eski Türklerin domuz beslemediklerini eserlerinde zikretmektedirler. Ögel, esas itibariyle hocası Eberhard'ın yazdıklarına dayanarak meseleyi oldukça ayrıntılı şekilde incelemiştir. Onun bu konuda ileri sürdüğü mütalâalar başlıca iki ana fikir etrafında toplanmaktadır. Bunlardan biri Türklerin domuz beslemedikleri, diğeri ise Moğolların (Proto-Mogollar, Eski Moğollor) çok domuz besleyen, "domuzcu" kavim oldukları tezidir. Halbuki Ögel, bir taraftan da Proto-Moğolların, konar-göçer olduklarından ve sürekli evleri olmadığından da bahsetmektedir. Aşağıda bu iki iddianın nasıl çeliştiği görülecektir.

B— Türklerin Domuz Yetiştirmemelerinin Sebebi

a- Totemcilik:

Tarihçiler, Türklerin İslâmiyetin kabulünden önce de domuz beslemediklerini vakıa olarak tesbit etmişler, fakat nedeni veya nedenleri üzerinde hiç durmamışlardır. Esasen bu belki de, tarihçinin görevi değildir. Fakat sosyologlar, domuz beslememenin sebepleri üzerinde dururken özellikle "Totem" konusu üzerinde düşünmüşlerdir. Çünkü prensip itibariyle "totem"in eti yenmez. Bu ancak bazı sıkı şartlarla, belirli zamanlarda mümkündür. Herodotos'un eski Mısır'da dolunay zamanında ve törenlerle domuz eti yenildiğinden bahsettiğine değinmiştik. Belki bu âdetler de totemcilikten kalma izlerdi.

Ziya Gökalp, "Türk Medeniyeti Tarihi" kitabında, Doğu-Batı, Kuzey, Güney ve Merkezin ayrı totemleri olduğundan bahseder ve Kuzey'in totteminin "Domuz" olduğunu yazar. Kuzeydeki kabilelerin totemi "domuz" olsa bile sadece onların domuz eti yememesi gerekirdi. Kaldı ki, totem olan hayvan da hiç olmazsa merasimlerde yenmek için kısmen de olsa beslenir. Halbuki Türklerin kesinlikle domuz beslemedikleri tarihen bilinmektedir. Esasen Gökalp'in adı geçen eserinin bugün için hiçbir ilmî değeri kalmamıştır.

Her ne kadar tanınmış Fransız araştırıcı Jean-Paul Roux'nun açıklamalarına dayanarak Doğan Avcıoğlu, Türkler arasında Orta Asya'da totemciliğin varlığını kabul etmekte ise de, totem inancı ile Türklerin genel şekilde ve hiçbir surette domuz beslememeleri ve yememeleri arasında bir neden-sonuç ilişkisinin varlığına yeterli bir delil değildir. Çünkü belirtmiş olduğumuz gibi, totem, sadece küçük klanların, sopların her biri için ayrıdır. Geniş alanlara yayılmış büyük bir kavmin tümünün totemi aynı hayvan olamaz. Bu sebeple domuz beslememenin nedenlerini başka yerde aramak gerekmektedir.

b- Sosyal ve Ekonomik Sebep

Göçebe Hayat Tarzı:

Türklerin Orta Asya'da esas itibariyle atlı-göçebe bir hayat sürdükleri bilinen bir gerçektir. Türklerin oturduğu birçok şehirlerin varlığı, coğrafî zorunluluktan doğan bu gerçeği (bazı yersiz iddialara rağmen) değiştiremez. Son yıllarda Almanya'da yayınlanan, "Bozkırların Efendileri" isimli kolektif, ilmî bir eserde: "12. yüzyılın başlarında Urallardan Kore'ye kadar olan steplerde Türk, Moğol ve Tunguz asıllı, hayvancılıkla geçinen aşiretlerin oturdukları ve Milâddan önce bin yılından beri step ahalisinin, at, koyun ve deve sürüleri besleyen uzmanlaşmış bir göçebe-hayvancılığı yaptıkları" vurgulanmaktadır. İşte Türklerin domuz beslememelerinin sebebini bu hayat tarzında aramak gerekmektedir.

Domuz Yerleşik Kavimlerin Hayvanıdır:

Hayvanbilimciler, etnologlar, toplumbilimcilerin ve kültür tarihçilerinin tereddütsüz, müşterek hükmü şudur ki, domuz

her şeyden önce yerleşik hayat süren toplumlara özgü bir evcil hayvandır. Göçebeler, sürdükleri hayat tarzı itibariyle kendilerine uyum sağlaması mümkün olmayan domuzu beslemezler, daha doğrusu isteseler de besleyemezler. Bu konuda en değerli bilim adamlarının araştırmalarından topladığımız geniş malzemeyi yer darlığı sebebiyle özetleyelim:

"Evcil Hayvanların Tarihi" isimli en yeni ve belki de bugüne kadar yazılmış eserlerin en değerlisi olan büyük kitabında, Alman asıllı İngiliz âlimi Frederick E.Zeuner, şunları yazıyor: "Domuzun, (insanların) kesin yerleşme yerlerini kurmalarından önce evcilleştirilmeye başlanmış olması ihtimal dışıdır. Göçebe bir topluluk, bunların göçebelikleri mevsimlik de olsa yani yılda iki defa oturma yerlerini değiştirseler bile, yaptıkları göçlerde domuzları nasıl yanlarında götürebilirlerdi? Bilindiği gibi bu hayvanlar belli bir istikamette güdülüp götürülmeyi tasavvuru güç derecede istemeyen yaratıklar oldukları için Antonius (tanınmış hayvan bilimcisi-T.A.)'un dediği gibi, domuz, sadece yerleşikler için beslenmesi bahis konusu olan bir hayvandır."

Bu hakikat, Thurnwald, Krüger, Brehm, Rustow, Narr gibi birçok bilgin tarafından çeşitli şekillerde vurgulanmaktadır. Kısaca, domuz yetiştirme, besleme kesin şekilde, yerleşiklik işaretidir (Narr). Domuzun yapısı ve tabiatı göçebelerin yaptığı uzun yürüyüşlerde otlatarak güdülmesine müsait değildir. Metne eklenen fotoğrafta görüleceği gibi, bugüne kadar dünyada en fazla (durmaksızın) gidebilen domuz 17 kilometre gidebilmiştir. Resimdeki ise beş kilometrede yığılıp kalmıştır. Böyle bir hayvanı göçebenin beslemesi elbet imkânsızdır.

Domuz, uzun mesafelere yürüyemediği gibi, farzımuhal zorla yürütülse acaba nasıl bir sonuç doğduğunu, bu hayvanı ve özelliklerini iyi bilen kimselerle yaptığımız konuşmalarda öğrendik. Gençliğini Romanya'da geçirip, bugün memleketimizde domuz kılından fırça imâl eden büyük bir fabrikanın aydın sahibi sayın Fazlı Tunalıgil'den öğrendiğime göre, domuz uzun uzun yürüyemediği gibi, bu yürüme zorla sağlansa bile son derece zayıflar, hatta telef olabilir. Halbuki göçebelerin, otlattıkları hayvanların zayıflamamasına ne derece önem verdikleri bilinen bir gerçektir. Bu konuda, Amerikalı Mongolist Lattimore'un zikrettiği ve bir Moğol devlet adamı tarafından yazılan "Sürü Sahibine Ögütler" kitabı bu işin incelikleri yönünden insanı hayrete düşürmektedir. Bu sebeple hayvan otlatmanın bir "halk-ilmi" olduğu sonucuna varan müellifin haklı olduğunu biz de kabul etmekteyiz.

Tek cümle ile, göçebe hayat tarzına sahip hiçbir kavim domuz besleyemez, Türklerin de ötedenberi domuz beslememesinin asıl sebebi budur.

IV TÜRKLERİN DOMUZ ETİNİ DE YEMEMELERİNİN SEBEBİ

İlk bakışta doğru gibi görünen mantıkî bir düşünüşe göre, Türkler, göçebe olduklarından domuz yetiştirip, besleyememeseler bile, herhangi bir şekilde domuzu ele geçirince, meselâ yaban domuzlarını avlayınca onun etini yememeleri için bir sebep yok gibi görünmektedir. Gerçekten, böyle bir mantıktan hareket eden Burhan Oğuz, "Türk Halkının Kültür Kökenleri", isimli büyük eserinin, Beslenme Teknikleri'ne ayrılan ilk cildinde: "Asya'da domuzun evvelden beri bol miktarda varlığı bilinir. Avladıkları, tilki, köpek, sıçan ve yılana kadar icabında her şeyi yiyen (? T.A.) bozkırlı dedelerimizin domuza da itibar etmiş olmaları doğaldır" diyor ve domuzla ilgili kelimelerin çokluğuna işaret ediyorsa da, gerçeğin pek de öyle olmadığı anlaşılmaktadır.

Göçebelerin domuzu beslemedikleri gibi etini de yemedikleri ve hatta ondan tiksindikleri tarihçiler ve etnolog ve sosyologlar tarafından ayrıca vurgulanan bir husustur. Bunun sebebini bizim de benimsediğimiz bir kuram gayet iyi açıklamaktadır. Buna göre, domuzdan tiksinme, göçebenin yerleşiklerden de tiksinmesinin tabîi sonucudur. Bütün tarih boyunca göçebe-yerleşik ziddıyeti ve düşmanlığı, her tarih okuyucusunun âşina olduğu bir konudur.

Yerleşik kavimlerin göçebeleri sevmediği, onları vahşi, barbar, her şeyi yakıp yıkan geçtiği yerlerde ot bitmeyen, yağmacı, haydut olarak bilip, gördükleri bilinir. Bu düşünce ve duygularda da onları büsbütün haksız görmeye imkân yoktur. Çünkü göçebeler, devamlı göçlerinde, ekili alanları çiğneyip geçebilir, hayvanlarına yedirebilir, araziye çeşitli zararlar verebilir, daha önemlisi, sürüleri hastalıktan kırılınca, kurak mevsimlerde, köy ve kasabalara hayatını idame ettirebilmek için baskınlar yapıp onların biriktirdiği yiyecekleri, giyecekleri yağma edebilir, karşı konulunca yakıp yıkabilir. İşte bu nedenlerle, yerleşikler göçebeleri sevmediği gibi, onlar da evlerinde ve dükkânlarında miskin miskin oturup refah içinde yaşayan bu insanlardan biraz da kıskançlıkla nefret ederler, Faruk Sümer hocamızın *Oğuzlar* kitabında yazdığı gibi, şehirde yaşayan oturak eldaşlarına, istihfafla "Yatuk" yani tembel derler, onları küçümser ve tepeden bakarlar.

4.000 yıl önce Babilliler'in bile etraflarındaki göçebeleri nasıl küçümseyerek gördüklerini bize Asurolog E.Chiera anlatmaktadır. İbn Haldun gibi İslâm dünyasının büyük bir düşünürü de, adeta bütün sitemini göçebe-yerleşik ayrımı üzerine bina etmiştir.

İşte bu esastan hareket eden tanınmış hayvanbilimci Otto Antonius'a göre göçebeler, yerleşiklerden nefret ettiği gibi, onun çok severek yetiştirip yediği ve kendisinin hiç beslemediği domuzdan da tiksinti duymaya başlamıştır. Bu nazariye pek çok bilgince de benimsenmiş olduğu gibi, Türkler, Moğollar ve Sâmiler gibi göçebe kavimlerin domuz etini yemediklerinin tarihen sabit olmasıyla da desteklenmektedir.

V SONUÇ

Bahaeddin Ögel gibi bazı değerli tarihçilerimizin, Türklerin domuz beslemedikleri fakat Moğolların "domuzcu" oldukları tezi hiçbir şekilde kabul edilemez. Gerek Proto-Moğollar gerek sonraki Moğollar Ögel'in kendisinin ve Z.V.Togan'ın yazdığı gibi "hâlis göçebe bir kavimdir." Göçebe olan da domuz yetiştiremez. Şayet böyle bir domuz besleme kesinlikle biliniyorsa, burada Eberhard'ın işaret ettiği gibi bir Çinlileşme (yani yerleşikliğe geçiş) bahis konusudur. Yoksa bu bakımdan Türklerle Moğollar arasında hiçbir fark yoktur. Filhakika Mongolistler, Moğolların domuzu kesinlikle beslemediklerini belirtirler.

Böylece domuz, etiyle değilse de, yerleşikliğin kesin işaretini vererek tarihçilere yarar sağlayabilir.

SEÇME KAYNAKÇA:

Juri Semjonow, *Die Güter der Erde*, Berlin, 1936; Türkçesi: *Dünya Nimetleri*-C.C. Cem, İstanbul, 1947.

Herodot Tarihi: Müntekim Ökmen Çevirisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

Klaus E.Müller, *Kulturhistorische Studien, Zur Genese Pseudo-Islamischer Sektengebilde in Vorderasien*, Wiesbaden, 1967.

W.Eberhard, *China und seine westlichen Nachbarn*, Darmstadt, 1978; *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942.

Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (beş cilt), İstanbul, 1943; ikinci baskı, 1977.

E.H. Parker, *A Thousand years of Tartars*, London, 1895.

Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.

Frederick E. Zeuner, *Geschichte der Haustiere*, München, 1967.

GAZEL

Kahvenün bâde-i gülgûn gibi yokdur ânı
Isıcakdur o kara yüzlünün ammâ kanı

Misl ü mânendi mi var müşterî kızdurmakda
Isıcak yüz göricek her kişi ister anı

Mısr u Şâm u Halebi gezdi gelicek Rûma
Ayağın aldı şarâbun o cihân fettânı

Nakde mâyil olur ortada gezer akçe sever
Bilmezüz kahpe midür kahvecinün oğlanı

Aceb ol âb-ı siyehde nice keyfiyyet var
Ey Belîgî iledür ayağına yârânı

Beliği (XVI. yüzyıl)

OSMANLI TOPLUM YAŞAYIŞIYLA İLGİLİ BELGELER- BİLGİLER

Kahve

Kahve, sıcak ülkelerde, defneye benzeyen bodur bir ağaçta yetişir. Bu bitkinin, 10-12 cm. uzunluğunda oval yaprakları, küçük, beyaz, yasemin kokulu çiçekleri vardır. Zeytinimsi (veya yumurta biçimli) kahve meyveleri, dalların üstünde ve yaprakların dibinde salkımlar halinde gelişir. Olgunlaştığında rengi kızaran meyvenin etli kısmının içinde, zara sarılı bir çift kahve çekirdeği bulunur. Bunların 5-10 tanesi bir gram gelir. (Nadiren, meyvenin içinden -bezelye gibi- tek bir yuvarlak kahve çekirdeği çıkar ki, üzerinde ötekilerde bulunan yarık olmadığından, kavrulma sırasında esansı uçmadığı için, böyleleri çok makbuldür.) Yeşilimsi sarı renkte olan kahve taneleri (en iyisi: 200° C'ta 8-12 dakika) kavrulmakla, ağırlıklarının beşte birini kaybederler, hacimleri ise yüzde 15-25 oranında artar. Kahvenin içinde, binde 9 kadar, uyarıcı kafein maddesi vardır.

8-12 yaşları arasında en yüksek verimlerine (yılda 1 kg.) erişen kahve ağaçları, ürün düzeyi gitgide azalarak 30-40 yıl yaşarlar. Dünyanın yıllık kahve üretimi 3.5 milyon tondur. Kahvenin yirmibeş kadar türü vardır. En eski ve en önemli tür, *coffea arabica*'dır (Santos, San Domingo, Moka, Haiti vb. kahveleri). Öteki türlerin (örneğin, Angola, Kongo, Endonezya'da üretilen *coffea robusta*) koku ve lezzeti, bununki kadar iyi değildir; ama ya hastalığa karşı dayanıklı oldukları ya da bol ürün verdikleri için yetiştirilir ve *c.arabica* ile harman edilirler.

Kahvenin kavrulmasının nedeni, çiğken hissedilmeyen rayihasını belirgin hale getirmektir. Fakat kavrulduktan sonra, koku ve lezzet kaybını önlemek için, öğütme ve pişirme işlemleri de hızla yapılmalıdır. Dilimizde bir markadan hareketle (traş bıçağına jilet, buzdolabına frijider dediğimiz gibi) neskafe diye adlandırılan, hiç tortu bırakmayacak biçimde suda eriyen *instant* kahve bir yana bırakılırsa, üç çeşit kahve pişirme yöntemi vardır:

1) Doğrusu, döve döve ince bir toz haline getirilen dibek kahvesiyle hazırlanmak gereken Türk kahvesi.

2) Kalın çekilmiş kahvenin suda kaynatılıp madeni veya kağıt filtreden geçirilmesiyle elde edilen süzme kahveler (*percolator*).

3) Çok kavrulmuş ve kalın çekilmiş kahvenin içinden su buharı geçirilmesiyle yapılan *espresso* kahve. (Süzmeden farkı, birinde kaynayan temiz su, ötekindeyse kahvenin özünü almış renklı sıvı bulunan iki haznenin ikincisinden ilkine geçilememesi.)

HOBSON-JOBSON'DAN KAHVE MADDESİ

Hobson-Jobson Sözlüğü için, Temmuz 1984 sayımızdaki Okuyucu Mektupları bölümüne bakınız.

Arapça *kahwa*'dan. Bu sözcük, önceleri şarap anlamına gelmekteydi.*

[Nitekim, Yzb. Sir R.F.Burton, Arapçadan yaptığı 12 ciltlik Binbir Gece Masalları'nın İngilizce çevirisinde (Londra, 1894), cilt ii, s. 158'de, *kahwa*'nın iştiha-kesen anlamındaki *akhá*'dan türediğini ileri sürmektedir. Hatta eskiden, dili dikkatli kullanmaya özenenler, şarap anlamına *kahwah*'dan ayırmak için, kahveye *kihwah* derlermiş.] Onun için, muhtemeldir ki, benzer bir sözcük, olağan anlamı-izleme eğilimiyle çarpıtılarak *kahwa*'ya dönüştürülmüştür. Gerçekten, bu ad, inanılır bir biçimde, Güney Habeşistan'ın yüksek yaylarından *Kaffa*'ya bağlanmaktadır ki, kahve bitkisinin anayurdu da oralarıdır. Bu varsayım doğruysa, o takdirde, Batı dillerindeki Latince *coffea*'dan türeyen (*cafe, coffee, Kaffee*

* Ducange'da da *"vinum album et debile"* (beyaz ve hafifi şarap) anlamına *cahwa* diye Geç dönem Latincesiyle bir sözcük bulunması ilginçtir.

gibi) sözcükler, özgün ada *kahwa*'dan daha yakındır. Öte yandan, ilk anışlarda kahve veya benzeri bir ad, içilen sıvıya verilmekte, bitkiyeyse *Bunn* denilmektedir. Bitkinin Şoa'daki adı, hâlâ *Bûn*'dur. Yemen'de de kahve meyvesine bu ad verilir.

Kahve içme âdetinin Aden'e, buna Afrika kıyısında alışan Şeyh Şehabeddin Dabbanî diye biri tarafından getirildiğine dair Arap yazınında bir hayli kanıt vardır. Dabbanî Hicrî 875, yani Miladî 1470 yılında ölmüş olduğuna göre, kahvenin Arap yarımadasına girmesi 15. yüzyıl ortalarına tarihlenebilmektedir ki, bu öteki olumlu ve olumsuz tanıklıkları da tutmaktadır.** Kahve, Yemen'den Mekke'ye geçmiş (orada birkaç yıl sonra, 1511'de haram olduğu iddia edilerek yasaklanmış), Kahire'ye, Şam'a, Haleb'e ve (1554'te ilk kahvehane'nin açıldığı) İstanbul'a yayılmıştır. Kahveden söz eden ilk Avrupalı, 1573'te onu Halep'te tanıyan Rauwolff'tur. 1546-49 yıllarında Mısır'da yaşayan ve hem zeki hem de pek meraklı bir zat olan Pierre Belon'un *Observations* [gözlemler]inde, kahveye herhangi bir değinme bulunmaması, dikkat çekicidir.

** Aşağıda De Sacy'nin *Chrestomathie Arabe*ından yapılan alıntıya bakınız. Playfair de, Yemen tarihinde, kahvenin Habeşistan'dan ilkin 15. yüzyıl ortalarında, Aden kadısı Cemaleddin ibn Abdullah tarafından getirildiğini yazmaktadır -kişi değişiyor, ama tarih uyuyor.

Aşağıdaki alıntılardan, Latince olanlar Güngör Varınlıoğlu, İtalyanca olanı Bilge Karasu, Fransızcalar Aydın Uğur, İngilizceler de Mete Tunçay tarafından dilimize çevrilmiştir.

1558

Muhammed oğlu Şeyh Abdülkadir Ansarî Cezerî Hambelî'nin, *"Kahwa"*nın kullanılışının meşruluğu lehinde en güçlü kanıtlar" adlı kitabından alıntı.

De Sacy, *Chrestomatie Arabe*, üç cilt (Paris, 1826-27), 2. bas., cilt I, s. 412.

Bu tanı, herhangi bir temele dayanmamaktadır.

1573

Geri kalanlar arasında, onların *Chaube* dedikleri çok iyi bir İçki var ki, Mürekkep kadar siyah, hastalığa -özellikle de mide hastalığına- çok iyi geliyor; bunu sabahları erkenden açık yerlerde, herkesin önünde, korkusuz ve kaygısız, Çini (seramik) fincanlardan ve dayanabilecekleri kadar sıcak olarak içiyorlar; kabı sık sık dudaklarına götürüyor, ama her keresinde azıcık alıyor ve yanlarındakilere geçiriyorlar; oturdukları sürece, fincan ara-

Kahve eski çağda bilinmemekteydi. Orijini, Etyopya veya Yemen'dir. Çoğucası, İ.S. 575-850 yılları arasında Etyopya'dan Yemen'e götürüldüğü söylenir. Kahve çok yavaş yayılmış, Akdeniz ülkelerine varması, neredeyse bin yıl sürmüştür. Kahire ve İstanbul gibi Osmanlı şehirlerinde ilk kahvehaneler 16. yüzyıl ortalarında açılmıştır. 1600 yılında Bacon, kahvenin Türkiye'de içilen bir şey olduğunu anlatır. Avrupa'daysa kahvehaneler 17. yüzyıl ortalarında açılmaya başlamıştır. Kahve üretim tekelini elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, iç tüketim ihtiyacı karşılanmadıkça, kahve ihracını yasaklamış olmakla birlikte, bunu uzun süre koruyamamıştır. Kahve, 17. yüzyıl sonlarında Seylan ve Hindistan'da yetiştirilmiş, 18. yüzyıl başlarında da Fransızlar tarafından Karayibler'e götürülmüş, oradan da Brezilya'ya geçmiştir. Böylelikle, hiçbir zaman Yemen kahvesi kadar rağbet etmemekle birlikte, çok geçmeden Osmanlılar da ucuz sömürge kahvesi ithaline başlamıştır.

larında dönüp duruyor. Bu sıvıda Bunru denilen bir yemiş var; Defne yemişinin büyüklük, biçim ve renginde, ona pek benziyor, iki ince çekirdeği var... Özellikleri, şekli, görünüşü ve adı, Avicen'in (Avicenna: İbn Sina) *Buncha*'sının* ve *Rasis ud Almans*'ın *Bancha*'sının tıpkısı; onun için, bunların aynı şey olduğuna hükmediyorum.

Rauwollf, 92; Mr. John Ray, *A Collection of Curious Travels and Voyages*, 2. bas., 2 cilt (1705) içinde.

1580 dolayları

Halyd Bey diye bir Türk'ün bahçesinde *Bon* ya da *Ban* adı verilen, burada çok yaygın bir biçimde tohumları toplanan, şimdi resmini göreceğin bir ağaç gördüm; bunlardan gerek Mısırlılar gerekse Araplar, kendilerinin şarap yerine içtikleri, tıpkı bizdeki şarap gibi, halkın içki içtiği yerlerde satılan çok yaygın bir öz çıkarırlar; onlar buna *"Caova"* derler... İbn Sina bunlardan epeyce söz eder.

Prosper Alpinus, *Hist. Aegypt. Naturalis et Rerum Aegyptiarum Libri*, üç cilt (Lugd. Bat., 1755), cilt II, s. 36.

1598

Japonya'da çayın nasıl içildiğini anlatırken, Dr.Paludanos diyor ki, "Türkler kendi *chaoua*larını hemen hemen aynı tarzda hazırlarlar; bunu *Bakelaer*'e (defne tohumu) benzeyen ve Mısırlıların *Bon* ya da *Ban* dedikleri belirli bir yemişten yaparlar; o yemişten bir buçuk libre (700 gram kadar) alır ve ateşte biraz kavururlar, sonra yarısı buharlaşıp uçana kadar yirmi libre (9 litre kadar) suda kaynatırlar; bu sıvıyı bizim burada sabahları *aqua composita* (komposto) içmemiz gibi, her sabah kahvaltısında odalarında içerler; bunun kendilerini güçlendirdiğini, ısıttığını, gazlarını kestiğini ve tıkanıklıklarını açtığını söylerler."

Iohn Hvighen van Linschoten, [Hollanda dilinden İngilizceye çeviri] *his Discours of Voyages into Ye Easte and Weste Indies* (London: John Wolfe, 1598), s. 46.

1610 dolayları

"En fazla bilinen içki, su ve elde edildiği gün içilen Cocos şarabıdır. Leziz iki tür şarap daha vardır: bunların ilki sıcak içilir; su, Cocos balı ve çok miktarda -her türlü et yemeklerine bolca koydukları ve Pdsme dedikleri- *biber* ile *Cahoa* denilen bir çekirdekten yapılır..."

François Pyard de Laval, *Discours du Voyage des Français aux Indes Orientales* (1615-16), 1679'da yapılan iki ciltlik basımı, c. I, s. 128.

1611

"Bana birkaç tane *coho* pot'u (cezve) al da gönder."

F.C.Danvers ve W.Foster, *Letters received by the East India Company from its Servants in the East*, 4 cit (Londra, 1896-1900), cilt i, s. 122; "*coffao* pots," aynı yer, s. 124.

1615

"Onun (şarabın) yerine *Caahiete* dedikleri, Mürekkep kadar siyah bir içkileri var ki bir ağacın kabuğundan (!) yapıyor ve dayanabildikleri kadar sıcak içiyorlar."

H. de Monfart, *An Exact and Curious Survey of all the East Indies, even to Canton the chiefe citie of China*, Folio (1615), s. 28. (Değersiz bir kitap!)

"... Gecenin gerisini türlü şenlikler ederek, bol bol yeyip içerek geçirirler; bu arada, özellikle de herkese açık bir takım yerlerde... Küçük, kulpsuz fincanlarda, cahue adını verdikleri kara bir suları var, yudumlaya yudumlaya (kaynar sıcaktır çünkü!) ondan içip dururlar; bu su, bizim toplantılarımızda tavla oyunu ne yer tu-

Eski İstanbul'da bir kahvehane.

tuyor ise, onların sohbetlerinde de o yeri tutar."

Viaggi de Pietro della Valle, *il Pellegrino, descriti, da lui modesimo in Lettere* Familiari... (1614-26), 1843 Torino basımı, cilt I, s. 51; ayrıca bak. s. 74-76.

"*Cohu*, ne kadarına dayanılabiliyorsa o kadar sıcak içilen siyah bir sıvı."

Sir T.Roe, *Embassy to the Court of the Great Mogul*, 1615-19; W.Foster yayımı, Hak. Soc., 2 cilt (1899), cilt i, s. 32.

1616

Buradaki (Hindistan) insanların çoğu dinlerine pek bağlıdırlar ve hiç şarap içmezler; Coffee dedikleri, hoş olmaktan çok, yararlı bir içecek kullanırlar; bu, siyah bir tohumdan yapılır, suda kaynatılınca onu da hemen hemen aynı renge çevirir, ama suyun tadını çok az değiştirir (!): ayrıca, sindirime yardım etmesi, canlılık vermesi ve kanı temizlemesi bakımlarından da çok yararlıdır.

E.Terry, *A voyage to East India etc.*, 1655 basımı, s. 365.

1623

Türkler, *Caphe* adını verdikleri, gerek içlerini gerekse zihinlerini açarak kendilerine küçümsenmeyecek bir canlılık verdiğini söyledikleri bir bitki türü kullanmaktadır, oysa bu bitki bolca kullanıldığında usu uyarır ve karıştırır.

F.Bacon, *Hist. Vitae et Mortis*, s. 25.

1628 dolayları

(İran'da) en çok... Türklerle Arapların *Caphe* ve *Cahua* dedikleri *Coho* ya da *Copha*'yı içerler; Cehennem gölünün (Stigius ırmağının) suyuna benzeyen bu siyah, yoğun ve acı içki, *Bunchy, Bunnu* ya da Defne yemişlerinden süzülür; malihülyayı (melankoli: kara safra) def ettiği için sağlığa yararlı olduğunu söylerler... fakat bu iyi niteliklerinden çok, yumuşak yürekli *Mahomet*'in bozulan sağlığını düzeltmek için... Cebrail tarafından icat edilip pişirildiği yolundaki bir efsaneden ötürü (tutulur)...

Sir Th.Herbert, *Some Yeares Travels into Divers Parts of Asia and Afrique*, Folio 1638 bas., s. 241.

1631

"Çinliler bu içkiyi (çay) adeta kutsal sayarlar ve size ondan sunmadıkça, konukseverlik törelerinin gereğini yerine getirmemiş olurlar, tıpkı Müslümanların *Caveah*'ları gibi..."

Jacosi B.Bontius, *Hist. Natural et Medic. Indiae Orientalis Libri Sex* (Amsterdam, 1658), cilt vi, s. 11.

1637 dolayları

"Benim zamanımda Koleje (Balliol-Oxford), İstanbul Patriği Cyril'den (Kyrillos) Nathaniel Conopios diye bir Rum geldi... *coffee* içtiğini gördüğüm ilk kişi oydu; bu adet İngiltere'ye daha 30 yıl girmedi."

John Evelyn, *The Diary of, from 1641 to 1705-6* (1818 bas.), 10 Mayıs.

1673

"Herkes onu kutlar ve bir kap *Coho* ya da çay içtikten sonra, ata binip Saraya kadar eşlik eder."

John Fryer, MD, *A New Account of East India and Persia, in 8 letters, being 9 years Travels*, Folio (Londra, 1698), s. 225.

"Böyle olmakla birlikte, ona *cave*, güzel koku ve şerbet getirdiler."

Journal d'Antoine Galland (1672-73), Ch. Schefer'in notladığı basım (Paris, 1881), cilt II, s. 124. (Bu kitap TTK yayınları arasında Türkçeye çevrilmiştir.)

1690

"Türkler, İran'la Hindistan'da ve Arabistan'ın öteki bölgelerinde yaşayanlar da dahil olmak üzere, bütün Müslümanların gözde içecekleri olan çay ve *Coffee*'yi (Muskat Arapları) haram sayar ve onlardan tıpkı şarap gibi tiksinirler."

Rev.F.Ovington, *A Voyage to Suratt in the year 1689* (Londra, 1696), s. 427.

1726

"M.Pascius adlı bir bay, 1700 yılında Leipzig'te yayımlanan Latince bir yapıtında, Kutsal Kitap'ta, Davud'un öfkesini yatıştırmak için Abigail'in ona sunduğu, 'iki yüz ekmek ve iki tulum şarap ve hazırlanmış beş koyun ve beş ölçek kavrulmuş buğday ve yüz salkım kuru üzüm ve iki yüz parça basılmış incir' (I.Samuel, 25.18) arasındaki kavrulmuş buğdayın [kavurga!] aslında *coffi* tanelerinden başka bir şey olmadığını iddia etmektedir."

Valentijn, *Oud en Niew Oost-Indien* (Amsterdam, 1724-26), cilt V, s. 192.

FRENK KAHVESİ FAZLALIĞI

İstanbul Kadı Sicili-25 Ma'rûz

Françe tüccârının getürdiği frengî kahvenün İslâmbol'da bey'ine tahsîs kılınan beş dükkân kifâyet etmemeğle yedlerinde kırk bin vakıyye kahve müctemi'a olmağla mahzenlerinde nemlenmek havfiyle mezkûr kahveyi taşra iskelelere irsâli yâhud bir kaç dükkân dahi ta'yîn olunmak istid'â'sıyla Françe elçisinün Dîvân-ı Âlîye ref' etdiği arzıhâlün bâlâsında Gümrük Emîni ve Esnâf Kethüdâsı ma'rifetleriyle rü'yet ve iktizâsı üzere i'lâm eyleyesin deyü bu dâ'îlerine hitâben sâdır olan fermân-ı âlîye imtisâlen mezkûr arzıhâle nazar olundukda hâmişinde tahrîr olunan sûret-i emr-i âlî-şân, Françe tâcirlerinden birinün bin yüz yetmiş yedi saferi evâ'ilinde Re'îsü'l-küttâb Nu'mân Efendi i'lâmıyla yigirmi bin vakıyye kahvesinün taşraya bey'ine müsâ'adeyi nâtık olup lâkin bu âna dek Frenk kahvesinün bâ-emr-i âlî gayrı iskelelere küllîyen İslâmbol'dan nakline ruhsat verildiği olmayup ve oldı-

(1641) PEÇEVİ TARİHİ'NDEN*

Belirtisi Güzellik Olan Rum Ülkesinde [Anadolu'da] Kahvenin İlk Kez Ortaya Çıkması

Yıl 962 (1554). Dokuz yüz altmış iki tarihine gelinceye kadar başkent İstanbul'da ve kesinlikle bütün Rum ilinde kahve ve kahvehane yok idi. Söylenen yılın başlarında Halep'ten Hakem adında esnaftan bir adam ile Şam'dan Şems adlı kibar bir kişi gelip Tahtakale'de açtıkları birer büyük dükkanda kahve satmaya başladılar. Keyiflerine düşkün bazı kişiler özellikle okur- yazar takımından birçok büyük kimse bir araya gelmeye ve yirmişer, otuzar kişilik toplantılar düzenlemeye başladılar. Kimisi kitap ve güzel yazılar okur, kimisi tavla ya da satranç oynardı. Bazen yeni yazılmış gazeller getirip, şiir ve edebiyattan söz edilirdi. Ahbap toplantıları yapmak için büyük paralar harcayarak ziyafetler çeken kimseler, artık bu masraftan kurtulup bir iki akçe kahve parası vermekle toplantı safasını sürmeye başladılar.

İş o dereceye vardı ki, işlerinden çıkarılarak yeniden görev almak için belli bir süre beklemek zorunda olan memur adayları, kadılar, müderrisler, işsiz ve güçsüz takımı böyle eğlenecek ve gönül avutacak yer bulunmaz diye kahveler dolup taşmaya başladı ve oturacak, hatta duracak yer bulunmaz oldu. Kahvehaneler o kadar ün saldı ki, mevki ve rütbe sahiplerinden ayrı ileri gelen büyükler de buralara ellerinde olmadan sürekli gelir oldular.

İmamlar, müezzinler, sahte sufiler ve halk kahvehanelere dadandılar; Mescitlere kimse uğramaz oldu deniliyordu. Din bilginleri ise "kötülükler yuvasıdır, kahveye gitmektense, meyhaneye gitmek daha iyi olur" gibi laflar söylüyorlardı. Özellikle vaizler, yasak edilmesi için çok çaba gösterdiler. Müftüler de yanarak kömür haline gelen her şey düpedüz haramdır diye fetvalar verdiler. Rahmetli Sultan III. Murat -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- zamanında kahvenin yasak edilmesi için sıkı tedbirler alındı. Ama yine de önüne geçilemedi. Kimi dostlar "koltuk kahvesi" diye çıkmaz sokaklarda ve bazı dükkânların gerisindeki arka kapıdan işlemeye başladılar. Daha sonra bir subaşı ya da asesbaşıya başvurarak özel izin aldılar ve kahveden vazgeçmediler. Hatta rahmetli Manav İvaz Efendi'nin İstanbul Kadısı iken, "kazanlarını yaktıkları sürece yalaklarını yolaklayın" diyerek fincanlara işaret ettiğini söylerler... Ama o zamandan sonra o kadar sürüm buldu ki artık yasaklanmaktan kaldı. Vaizlerle müftüler artık "Kömür derecesine gelmezmiş, içilmesinde sakınca yoktur" der oldular. Ulemadan, şeyhlerden, vezir büyük vezirler gelir kaynağı olarak kahvehaneler açtılar ve günde ve büyüklerden kahve içmez adam kalmadı. Hatta o hale geldi ki, birer, ikişer altın kira alır oldular.

* Peçevi İbrahim Efendi, hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, *Peçevi Tarihi I*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981), s. 258-59.

ğı sûretde dahi ol vesîle ile Yemen kahvesinün taşraya naklinden muhâfazası asîr olup ve yine hâmiş-i arzıhâlde Gümrük Emîni Ağa kulları i'lâmında attârlarun takrîrlerinde mezkûr beş dükkândan mâ' adâ dükkân tahsîsine ve taşraya fürûhtına adem-i müdâhale ve mümâna'atları beyân olunup ve zümre-i mesfûre mutazarrır olmadan siyanet olunmaları ahidnâme-i hümâyûnda musarrah olup ve kendilerinün arzıhâllerinde mukaddemâ Frenk kahvesi fürûhtına tahsîs kılınan beş aded dükkândan mâ'adâ bir kaç dükkân dahi tahsîs ve yâhud âher mahalle irsâl ile zararlarınun indifâ'ını tahrîr ve iltimâs etmeleriyle Firengi kahveyi istimâl edenlerün ekseri gemici ve taşralı ve kefere tâ'ifesi olup ve bu makuuleler Galata ve etrâfında kesîr olmağla arzıhâllerinde mezkûr ziyâde kahveleri sürülmek içün nefsi Galata'da dahi iki dükkân Frengî kahve fürûhtına ta'yîn olunsa hem mesfûrlarun zarardan siyanetine ve hem Yemen kahvesinün adem-i iza'atına evfak sûret oldığı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emründür.

fî 24 Rebî'ü'l-âhir sene 1179

Sunuş

Fransız tüccarının getirdiği Frenk kahvesinin İstanbul'da satışına ayrılan beş dükkân yeterli olmadığından, ellerinde kırk bin okka kahve toplanmıştır. Mahzenlerinde nemleneceği korkusuyla, sözü geçen kahvenin dış iskelelere (yabancı limanlara) gönderilmesi ya da birkaç dükkân daha görevlendirilmesi dileğiyle Fransız Elçisinin Yüce Divana sunduğu dilekçenin üzerinde Gümrük Emini ve esnaf kethüdası aracılığıyla görüşüp gereğini yapmak üzere bildiresin diye bu duacılarına hitaben çıkarılan yüce fermana uyarak, söz konusu dilekçeye bakıldığında, dipnot olarak yazılan yüce şanlı buyruk örneğinde: Fransız tüccarlarından birinin bin yüz yetmiş yedi sefer ayı başlarında Reisülküttap Numan Efendi bildirimiyle yirmi bin okka kahvenin dışarıya satışına izin verildiğini göstermektedir. Ne var ki bu ana kadar Frenk kahvesinin yüce buyrukla İstanbul'dan dış iskelelere götürülmesine ruhsat verildiği kesinlikle görülmemiştir. Böyle olsa bile Yemen kahvesinin korunması dışarıya gönderilmesinden daha zordur. Yine dilekçenin altında Gümrük Emini Ağa kullarının bildiriminde ve aktarların yazılı görüşlerinde anılan bu beş dükkân dışında yeni dükkânlar görevlendirilmesine ve dışarıya satılmasına karışıp engel olmayacakları bildirilmiştir. Bu zümrenin zarar görmekten kurtarılmaları hükümdarla yapılan sözleşmelerinde açıkca belirtildiğinden ve kendi dilekçelerinde de, önce Frenk kahvesi satmaya ayrılan beş dükkân dışında dükkânlar ayrılması ya da başka yerlere gönderilerek zararlarının önlenmesi istenmektedir. Frenk kahvesini kullananların çoğu gemici, yabancı ve gayrımüslimlerdir. Bu gibiler Galata ve çevresinde çokça bulunurlar. Dilekçelerinde geçen fazla kahveyi piyasaya sürmek için Galata'da iki dükkân Frenk kahvesi satmakla görevlendirilirse hem söz konusu tüccarların zarardan kurtulmaları hem de Yemen kahvesinin elden çıkmaması için en uygun çözüm yolu olduğu sizce de bilinmektedir. Buyruk ve ferman buyruk sahibinindir.

10 Ekim 1765

KAHVE STOK ENVANTERİ

İstanbul Kadı Sicili 33/26 a

Bu def'a kahve husûsiyçün bu dâ'îlerine ve izzetlü Gümrük Emîni Ağa hazretlerine hitâben sâdır olan fermân-ı âlîlerine imtisâlen savb-ı şer'-i enverden irsâl olunan Kâtib Mustafâ Efendi dâ'îleri Gümrük-i kebîre varup müşârünileyh Ağa ma'rifetiyle attâr dükkânlarından mâ'adâ hânlar ve sâ'ir mehâzinde olan mevcûd olup vech-i âtî üzere ale'l-esâmî tahrîr ve defter edüp ve Çukur Hânda Hâsköylü Yahûdînün otası ve Ağa Hânında nerdübân altında olan ota ki cem'an iki bâb otayı sâibleri mevcûd olmamağla temhîr eyledüklerini Kâtib-i merkuum ve ma'an mürsel ümenâ-i şer'ile meclis-i şer'e gelüp alâ vukuu'a inhâ eylediği huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı. El-emrü li-veliyyi'l-emr.

fî 3 Rebî'ü'l-âhir sene 1184

Bu kez, kahve konusunda, bu duacılarına ve değerli Gümrük Emini Ağa hazretlerine hitaben çıkarılan yüce fermanları uyarınca, mahkemece gönderilen Kâtip Mustafa Efendi duacıları, Büyük Gümrüğe varıp, adı geçen Ağanın yardımıyla, aktar dükkânları dışındaki hanlarda ve öteki mahzenlerde bulunan kahveyi aşağıda görüldüğü gibi adlarına göre yazıp deftere geçirmiştir. Çukurhan'da Hasköylü Yahudinin odası ve Ağa Hanında merdiven altındaki oda ki -toplam iki odadır- sahipleri bulunmadığından mühürlediklerini adı geçen kâtip ve birlikte gönderilen mahkeme eminleri, mahkemeye gelip olduğu gibi bildirdiler. Durum yüce katlarına bildirildi. Buyruk, buyruk sahibinindir.

24 Eylül 1770

Haraççı Hânında Harputlu El-hâc Süleymân-Kahve ferde: 5
Harputlu El-hâc Veli-Kahve ferde: 2
Kapudân El-hâc Mustafâ-Kahve ferde: 12
Cezâyirli El-hâc Alî- Ferde: 1
Mes'ûd-zâde Süleymân- Ferde: 2
Harbele oğlı Sali- Ferde: 2
Şerîf Fethullah- Ferde: 27 zenbil: 9

Attâr Kuyumcı Hâfız- Ferde: 1
Attâr Yumurtacı Es-seyyid Mehmed- Ferde: 1
Pâşâlı Attâr Ahmed Ağa- Ferde: 25
Karamanî El-hâc Süleymân- Ferde: 12
Mahmûdpâşâlı El-hâc Ahmed- Ferde: 3
Yahyâ Efendi- Ferde: 3
Yenişehirli-zâde El-hâc Mustafâ- Ferde: 11
Sarrâf Karabet Efendi- Ferde: 60 tobra: 1
Halvetî El-hâc Mustafâ- Ferde: 12
Attâr Emîn- Ferde: 5
Alî Efendi- Ferde: 9
Cum'alı attâr- Zenbil: 6
Ağa Hânında İzmirli El-hâc Ahmed- Ferde: 55
Gürci Ahmet- Ferde: 30
Kabataşlı El-hâc Süleymân- Ferde: 2
Tophâneli El-hâc Süleymân- Ferde: 1
El-hâc Mustafâ (emânet) (Brusalı)- Ferde: 3
İzmirli Hasan Efendi- Ferde: 3
Burgazî Emîr- Ferde: 1
Ma'cûncı El-hâc Alî- Ferde: 2 Sanduk: 1
Sepet Hânında Attâr Bağdâdlı Mustafâ- Ferde: 2
Hunnâbî Molla Alî- Ferde: 2
Kastamunili El-hâc Mehmed- Ferde: 14
Hâncı Ahmed- Ferde: 1
Malatyalı Es-seyyid Hasan- Ferde: 2
Attâr Yûsuf- Ferde: 4
Silivri Kapusında Atâ- Ferde: 1
Kabataşlı El-hâc İbrâhîm- Ferde: 11
Mısırlı El-hâc Alî- Ferde: 2
Haffâf El-hâc Mehmed- Ferde: 6
Attâr Hâfız Ali Efendi- Ferde: 13
Kettâncılar sûkında Kettânî El-hâc Hasan oğlu- Ferde: 72
Karındaşı El-hâc Hüseyin- Ferde: 12
Kettânî El-hâc Hasan- Ferde: 13
Muhammes kurbında Haraççı Hânı sûkında mahzenlerde Üsküdarlı Hâfız- Ferde: 28
Ayasofyalı Attâr Hüseyin- Ferde: 24
Kayseriyyeli El-hâc Halîl mahzeninde- Sanduk: 1
Değirmen Hânında Kürkçi El-hâc Mehmed- Ferde: 4
İki Karındaşlar- Ferde: 8
Anar-zâde El-hâc Mehmed- Ferde: 6
Attâr El-hâc Molla Alî- Ferde: 4 Zenbil: 5
Kalyoncı Attâr El-hâc Mustafa- Ferde: 12
İstavrozlı- Ferde: 12
Attâr Es-seyyid İbrâhîm- Ferde: 10
Attâr El-hâc Ali- Ferde: 2 Zenbil: 4
Attâr Süleymân Usta- Ferde: 2
Tekfurtağlı- Ferde: 13
Abâza- Ferde: 1
Attâr Vekîlharc Molla Alî (emânet)- Ferde: 6 Zenbil: 2
Boğazhisârlı mahzeninde El-hâc Mustafâ (emânet)- Ferde: 6 Zenbil: 2
Çukur Hânda Barmaksız El-hâc Mustafâ- Ferde: 3
El-hâc Hüseyin oğlı Abdulkerîm-Ferde: 8
Tireli El-hâc Abdullah- Ferde: 2 (Emânet) Ferde: 1
Bebekli Mustafâ Kapudân- Ferde: 4
Sâ'atçı Panayot zimmî- Ferde: 1

ZİYAFET SOFRALARI'NDAN*

Yetmişbirinci Bölüm Kahvehaneleri Anlatır

Arabistan'da eskiden beri bulunan kahvehaneler dokuz yüz altmıştan (1553) beri paytahtta, yani Kostantaniyye'de ve Osmanlı Devleti'nin öteki ülkelerinde peyda olan sayısız toplantı yerleri, mutlaka iyi ve yatlıların toplandığı yerler, akıllı ve akılsız kişilerin kaynağı olmuştur. Çünkü oralara varanlar dervişler ve irfanlı kişiler takımıdır ki muratları birbirlerini görüp, sohbet etmektir. Ve kahvesini içip keyiflerini çabuk yetiştirmektir. Bir de garipler ve fakirler bölüğüdür ki gariplerin evleri ve yuvaları yoktur. Netekim fakirlerin de başka toplanacaklayın paraları ve dünyaları[1] yoktur. O yüzden kahvehanelere devam ederler. Ama şehir oğlanından, bilgisiz ve kötülüğe düşkün millet olan akılsızların oralara düşkünlükleri yalnız dedi-kodu yapıp adam çekiştirmeleri dolayısıyladır. Bu dediğimiz sipahi ve yeniçeri kısmı, Osmanlı ülkesinde, Mısır'da, Şam ve Bağdat kullarının her memlekette kahvehanelere devam etmeleri, sabah-akşam bir köşesinde mücavir olup oturmaları, hem dedi-kodularına ve çekiştirmelerine otlarını yetiştirmeye[2] hem de "filân zamanda ağa idim, filan devletlü kişiye kethuda" diye kendilerini satmaya alışmış olmalarındandır. Sonra bu söylenen türlü türlü sınıflardan başka, oralara giden kimi Hak ehli kimseler, yalnız kahvelerini içip gitmeyi uygun görürler. Onun gibilerin buralara yönelmelerinin içilen kahvenin, iyi kişilerin içtikleri türlü içkilerin iksiri olmasının sebebi Şeyh el-Hasen Şazelî gibi Hakka ulaşmış birinin gözüne girmiş olmasıdır. Kara tenli bir Yemenli sevgili[3] iken mürşidin nazarındaki uğur onu gönüllerin sevgilisi etmiştir. O yönden süluk ehli olanların gönülleri ona tutkundur, sanki Hakka ulaşmış olanın gözüne girmiş bir sevgilidir. Kimi musahebeye düşkün kimseler de vardır ki ara vermeden dostlarla oturup konuşmayı severler. Ve nice onmadık derbederler de kahvehanelere giderler ki bunlar yalnız tavla ve satranç oynamak, kimi kumar oynayıp akça kazanmak isterler. Bundan dolayı kahvehaneleri beklemeleri olur. Oysa bunlar yitik sayılan kişiler olup işsiz güçsüz tembellere katıldıklarını herkes bilir.

* Gelibolulu Mustafa Âli, hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, *Mevaidü'n nefais fi kavaidi'l mecalis* (Tercüman 1001 Temel Eser 121), s. 180-181; dipnotları, 2. ciltte 570-572.

[1] Metinde "dünyaları" yazılmışsa da, sanırım doğrusu "dünyalıkları" olacaktır.

[2] Anlamı pek belirli ve açık olmamakla birlikte, sözün gelişinden "esrar çekip hülyalara dalmak" demek olacak. "Ot" sözcüğü bu kitapta "barut, ateş, esrar" gibi çeşitli anlamlarda ve kimi kez de mecaz olarak kullanılmaktadır.

[3] Kahve o tarihte Türkiye'ye Yemen'den gelirdi. Yazar onun için ve renginden dolayı, kahveyi "Kara tenli bir Yemenli" olarak anlatıyor. Şeyh Ebü'l-Hasen Şazili'nin, Tanrı'ya giden doğru yolu gösteren bu ermişin, kahveye değer vermesindeki, onu içmesindeki uğur dolayısıyla. Şeyh Şazili (1197-1258) Faslı ünlü bir mutasavvuf.

Alanyalı El-hâc Osmân- Ferde: 5
El-hâc Ramazân- Ferde: 6
Kundakçı El-hâc Mehmed- Ferde: 2
Tireli Es-seyyid İbrâhîm- Ferde: 6
Tireli El-hâc Osmân- Ferde: 2
Laz İbrâhîm- Ferde: 3
Osmân-zâde Mehmed Efendi- Ferde: 3
Tophâneli Ömer Ağa- Ferde: 1
Manav El-hâc Hasan- Ferde: 4
Moralı Osmân Ağa- Ferde: 8
Papasoğlı Hânı derûnında Karamanî El-hâc Ahmed- Ferde: 8
Attâr Ahmed Ağa- Ferde: 8
Üsküdarî Emîr- Ferde: 5
Mısırlı- Ferde: 1
Unkapanlı Bakkal-zâde El-hâc Hüseyin- Ferde: 83
Üsküdarî Mehmed Re'îs- Ferde: 4
Attâr Sâdık Ağa- Ferde: 12
Kassâb Ahmed- Ferde: 5
İstavzolı- Ferde: 4
Fesçi El-hâc Yahyâ- Ferde: 6
Bağdâdî Mustafâ- Ferde: 1
İstanköylü Ahmed Kupadân- Ferde: 5
Çantacı Molla Alî- Ferde: 2
Güzelhisârlı El-hâc Mustafâ- Ferde: 47
Aksaraylı El-hâc Hâfız Emîn- Ferde: 6
Üsküdârî- Ferde: 3
Mısırcılar Kethüdâsı- Ferde: 24
Dîger Emîn- Ferde: 1
Eyyûbî Osmân- Zenbil: 1
Suvazlı- Tobra: 5
Eğribozlu Hasan- Ferde: 4
Sinop Gümrükçisi Alî Ağa- Ferde: (tahmînen): 30
Yamak Osmân- Ferde: 4
Divrikli El-hâc Hüseyin- Ferde: 1 Zenbil: 3
Mağribî El-hâc Ebûbekir- Ferde: 20
Hazîne-i Âmire Serdâr- Ferde: 2
Mısırlı- Zenbil: 2
Sâbıkan Sucıbaşı- Ferde: 11
Osmân Durnacı- Ferde: 3
Yemenici Maruros zimmî- Ferde: 2
Karamanî El-hâc İsma'îl- Ferde: 10
Sakızlı Dimitri zimmî- Ferde: 14
Çeşdûbî (?) El-hâc Mehmed- Ferde: 4
Unkapanî Feyzullâh Ağa- Ferde: 28
Mihter Sali- Ferde: 3
Alanyalı Mustafâ- Ferde: 2
Mısırlı- Ferde: 1

Attâr Otabaşı- Ferde: 1
Çolak-zâde El-hâc Mustafâ- Ferde: 80
Çolak El-hâc Hüseyin- Ferde: 80
Şeyh Arab- Ferde: 2
Attâr Yûsuf- Ferde: 6
Bodur Arab- Ferde: 1
Molla- Ferde: 2
Hâncı Mustafâ- Ferde: 10
Giridli- Ferde: 4
Attâr Baba Alî- Ferde: 3
Attâr El-hâc Molla Alî- Ferde: 4
Sâdık Ağa- Tobra: 6 Zenbil: 2
Sarrâf Dimitri- Ferde: 3
Sarrâf Ohan zimmî- Ferde: 8 Zenbil: 6
El-hâc Alî- (Emânet) Ferde: 3
İmâmeli El-hâc Alî- Ferde: 3
El-hâc Ahmed Kapudân- Ferde: 24
Attâr El-hâc Molla Alî- Ferde: 4
Kalalham-zâde- Ferde: 6 Zenbil: 5
Attâr Kirkor zimmî- Ferde: 19
Bâ-fermân-ı âlî mîrîden mazbût- Ferde: 32

Cem'an yekûn: Ferde: 1328 Tobra 37 Zenbil: 40 Sanduk: 2

Adlar ve bulunan kahve miktarları...
.....
Yüce fermanla devlet malı olarak kaydedilen Denk: 32

Toplam: 1328 Ferde (denk), 37 torba, 40 zenbil, 2 sandık.

EBUSSUUD EFENDİNİN KAHVE'YE KARŞI FETVALARI

— Zeyd, mütâlâ'aya [düşünceye] kuvvet için yahud hazm-î ta'am [yiyecekleri sindirmek] için kahve içse helâl olur mu? Elcevap: Feseka [fâsıklar, günahkârlar] âlet-li levh ü fücür [çalgı ve ahlâksızlıkla] ile içtikleri mekruhu [tiksinilesi şeyi], adam isti'mâl mi eder [kullanır mı]?

— Kahvehanelere ehl-i hevâ [hava ve heveslerine düşkün kişiler] cem' olup [toplanıp], ayrı meclis kurup, satranç ve tavla ve bunun emsali [benzeri] mâlâya'ni kelimât edip [boş sözler söyleyip], bu ettiklerinin hurmetini [haram olduğunu] hatıra getirmeyip, istihfâf edip [aşağılayıp], bu makûle hal ile kahve helâl i'tikad edenlere [sayanlara] ş.r'an ne lâzım olur?

Elcevap: Cümlesine subhânehû ve te' âlâ hazretlerinin, melâike-i kirâmın ve cumhûr-i ehl-i İslâmın lâ'neti lâhik olur.

*

— Padişah-ı din-penah [zılli Zalîli ilâh] hazretleri, kahvehaneleri kerrat ve merratla [birçok kereler ve tekrar tekrar] men' etmişler iken, memnu'lar olmayıp, tâifei evbâştan bazı kimseler vech-i ma'âş için, kahvehaneler tutup, hengâmeleri germ olmak için yanlarına yalın yüzlü şakirtler alıp, tavla ve satranc gibi ba'zı alât-i levh ü tarab müheyya ve mürettep edip [hazırlayıp ve düzenleyip], şehrin ehl-i hevâ, siyehkâr ve sâderûy [tüysüz] halî-ül-izârları [yırtıkları] cem' olup, berş afyon ve bengi ma'cun ekl eyleyip [yiyip], üzerine kahveler içip, kıvamlarında oyuna ve fünun-i ekâzibeye [uydurma bilgilerle] iştigal eyleseler, eda-i salât-i mektûbede ihmal eyleseler, şer'an zikrolan fürûşlara ve kahvenûşlara ve men' ü def'ine kâdir olup [yasaklamaya ve önlemeye yetkili olup] men' etmeyen hâkime ne lâzım olur?

Elcevap: Kabayih-i mezbureye mübaşeret [anılan kabahatlara başlayan] ve teati edenler [sürdürenler] ta'zir-i şedid [şiddetli dayak] ve habs-i medid [uzun süreli hapis] ile men' ü zecr olunup [yasaklanıp ve zorlanıp], zecirlerinde müsahele eden [yumuşaklık gösteren] hükkâm [yargıçlar, yetkililer] azl olunmak lâzımdır.

.M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları ışığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), mesele 722-724.

VİYANA KAHVEHANELERİ EFSANESİ

Viyana kahvehanelerinin bugün bile inanılan, meşhur bir kuruluş efsanesi vardır. Buna göre, *Kaffeehaus*'un kökeni 1683'teki Viyana Kuşatması'na dayanır. Efsanenin temelinde ise Georg Franz Kolschitzky adında bir Polonya asıllı yatar. Avusturya ordusunda asker olan Kolschitzky'ye Osmanlı hatlarına sızıp keşif yapma görevi verilmiş. Hazret görevini o denli başarıyla yerine getirmiş ki, kuşatma kalktığında Osmanlı ordusunun geride bırakmış olduğu kahve stokları ona ödül olarak verilmiş. Kurnaz Kolschitzky, Viyanalıların aksine, bu "Türk meşrubatı"nın tadına nasıl varılacağı konusunda bilgi sahibiymiş; çekirdeklerin önce kavrulmaları, sonra çekilmeleri, en sonunda da elde edilen tozun sıcak suda kaynatılması gerektiğini biliyormuş. Ne var ki, Viyanalılar bütün bu işlemlere karşın, Kolschitzky ona balla tad vermeyi akıl edene dek, kahveye yüz vermemişler. Günümüze kadar gelen bu yaygın gelenek, işte bu Kolschitzky'nin kurduğu ilk *Kaffeehaus*'la başlamış.

Bütün Viyanalıların bilip, doğru diye belledikleri efsane bu yönde. Ama, acaba ne kadarı gerçek?

Aslında, Kolschitzky öyle çok parlak bir casus filan değildi. Aynı işi yapan yirmi kişilik bir grubun sıradan bir üyesiydi ve Osmanlı hatlarında topu topu bir kez keşif yapmıştı. Buna karşılık kendisine bir ev hediye edilmiş; o ev de kuşatma sırasında başgösteren bir yangında kül olup gitmişti. Hiçbir zaman da bir kahvehane açma imtiyazı elde edememişti. Kaldı ki, kahvenin meziyetlerini keşfetmek için Viyanalılar onu beklememişlerdi: Kuşatma'nın yirmi yıl

öncesinden beri, bir vesileyle Osmanlı Büyükelçisini ziyaret edip bir acı kahvesini içmek Viyana zarifleri arasında pek makbul bir iş olarak kabul edilirdi. Öte yandan, Jean Diodato ve İsaac de Luca adlarında iki Ermeni zaten epeyi bir zamandır sadık ve geniş bir müşteri topluluğuna kahvehane hizmeti sunmaktaydılar.

Peki, o halde, nasıl oldu da Kolschitzky'nin adı günümüze dek Kahvehane'nin kurucusu olarak geldi? Bunda, Kolschitzky'nin hiç kuşkusuz zamanının en sıkı halkla ilişkiler uzmanı olmasının rolü büyük olsa gerektir. Osmanlı hatlarına yaptığı "keşifleri" ballandıra ballandıra anlatan, bu arada kendisine büyük kahramanlıklar atfeden bir kitapçık yazmış, bu kitapçık Avrupa'nın hemen her yanında okunmuştu. Bu başarıları ona "Hükümdarın kuryesi" adının takılmasına yol açmıştı. Ünü sayesinde de tek geçim kaynağı olan hediyelerden bol bol alır olmuştu. 1694'te tam bir fakirlik içinde, akciğer vereminden ölmüştü.

Onun başlattığı varsayılan *Kaffeehaus* geleneği Viyana'da günümüze dek sürdü. Ama şimdilerde, Viyanalıların şöyle bir oturup, aheste kahve içmeye vakitleri kalmadığından olacak, bu kahvehanelerin çoğu, yerlerini banka şubelerine, çabuk yemek yenen lokantalara terketmiş durumda.

L'Autriche Presente, 1/83 s. 47-48

60 YIL SONRA KONULAN TEŞHİS:

Ziya Gökalp Uyku Hastalığından Ölmüştür!

Geçtiğimiz Ekim ayında, ölümünün 60. yıldönümü dolayısıyla birçok anma toplantıları yapılan Ziya Gökalp'in ölüm nedeni, bir beyin iltihabı (ansefalit) olarak bilinmekte, ama daha kesin bir tanıda bulunulamamaktaydı. Kendisini tedavi etmeye çalışan Prof.Dr.Âkil Muhtar (Özden), iki kez yaptırdığı Wassermann testinin olumsuz çıkmasına karşın, frengi menenjitinden şüphelenmiş ve "bu ilâç yalnız frengide değil, ansefalit enfeksiyonunda da müessirdir" diye Gökalp'e Neo-Salvarsan şırınga etmişti.

Âkil Muhtar'ın müşahede notları, kızı tarafından İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü'ne armağan edilen evrakı arasında bulunmaktadır. Bu konu, zamanın gazetelerinde uzun uzadıya tartışıldığı gibi, Âkil Muhtar'ın Gökalp'in hastalığı hakkındaki raporu da, Kâzım Nami Duru'nun *Ziya Gökalp* adlı kitabında yayımlanmıştır (İstanbul, 1949; s.37-38. Ayrıca şu kaynaklara da bakılabilir: Şevket Beysanoğlu, *ZG İçin Yazılanlar- Söylenenler* [Ankara, 1975], cilt 2, ilk sayfalar- Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., 16/2; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı ZG* [İstanbul: Remzi K., 1984], 2. bas., s. 206-7.)

Bu konuda kendisine başvurduğumuz Prof.Dr. Sabahattin Payzın, Gökalp'in hastalığına ilk kez doğru teşhis koydu ve bize aşağıdaki bilgileri verdi:

Ziya Gökalp Bey'in hastalığı, hocam Âkil Muhtar Özden'in elyazısı ile yazdığı müşahedesinin son kısmına göre, *Von Economo* veya yeni adı ile *Japon A tipi Encephalomyelitis*'e uymaktadır. Frengi paralizi jenerali olamaz.

Riketsiya ve Virus Hastalıkları (Ankara, 1952) adlı kitabının 520. sayfasında "A tipi Uyku Hastalığı (Japon)" başlığı altında bu hastalığın belirtilerini sıralamıştım. Bunlar şöyle özetlenebilir: ateş, diplopi, şaşılık, sersemlik ve bazan uyku, âni kusmalar, göz bebeklerinde eşitsizlik, myklonik nistagmus görülür. Bacaklarda zâfiyet, reflekslerin zaman zaman yok olması veya şiddetlenmesi olur. Konuşma güçlüğü, unutkanlık, dalgınlık, zaman zaman uyuma (bazan 4-5 ay) ortaya çıkar. Diyafragmanın myklonik hareketi yüzünden, hıçkırık- mide ağrısı çekilir. Bu sayılan belirtiler ile hastalık birkaç ay sürebilir. Koma ile hasta ölür; iyileşirse, Parkinsonizm sakatlığı bırakabilir.

Â.Muhtar'ın Ziya Gökalp'e ait gözlemlerinde: iki kez beyin-omur sıvısı incelenmiş. Frengi testi Wassermann kültür olumsuz bulunmuştur. "Gitgide artan dalgınlık, kol ve bacaklarda zâfiyet, hareket düzensizliği, gözlerde nistagmus, zâfiyet ve gözbebeği eşitsizliği, âni kusmalar ve koma ile ölüm" bana bu belirtilerin Urechia- von Economo hastalığı olduğu konusunda kanısını verdi ki, bu hastalığın 1915-1926 yılları arasında salgını olmuştur.

Hastalığın o zaman Türkiye'de bilinmemesi doğaldır. 1916'da yayımlanmış ve tanımlanmıştır. Etmeni virus soyutlanamamıştır. Bu hastalık konusunda 1952'ye dek Türkçe yayın yapılmış olabilir ise de, ben bulamadım ve kitabının kaynakçasına koyamadım. Âkil hoca merhumun bunu bilmemesi, harp içinde yayınları izlememiş olması mümkündür; esasen basitçe *encephalitis* tanısını da belirtmiştir. Çeşitli tipteki *encephalomyelitis*'lerden yurdumuzda Batı-Nil (*West-Nile*) ve von Economo tiplerinin bulunduğu, 1955'ten sonraki çalışmalarla doğrulanmıştır.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati-II

Prof.Dr. TANER TİMUR

BİR DE MUHALEFET VARDI!

Sultan Abdülâziz Avrupa seyahatine çıkmadan bir hafta önce, Batı basını İstanbul'da önemli tutuklamalar olduğuna dair haberler vermeye başlamıştı. Tutuklananların Mustafa Fazıl Paşa'nın adamları olduğu söyleniyordu. Bunlar arasında Devlet Şûrâ'sı üyeleri, şeyhler ve bir sürü küçük memur vardı. İstanbul'da yayılan söylentilere göre, olay Kuleli Vak'ası'nın devamı idi.

Aslında İstanbul'da tehlikeli gelişmeler Nisan ayında başlamıştı. Avrupa basınında çıkan haberlere göre, başkentte bir ihtilâl patlamak üzereydi. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa, Sultana bir mektup göndererek özgür bir rejim istemiş ve bir temsilciler meclisinin kurulmasını önermişti. Kısa bir süre sonra da Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi'yi Fransa'ya yollamıştı.

Bu şekilde ortaya çıkan Osmanlı muhalefetinin gerçek niteliği neydi? Bu sorun yakın tarihimizin en çok incelenmiş, fakat yine de aydınlanmamış sorunlarından biridir. Burada, bu konularda yazılmış eserlerde ayrıntılı bir şekilde verilmiş bilgileri tekrarlamayacağım. Sadece muhalefet olgusunun Fransa ile ilişkisine; daha açık bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nde muhalefetin de iktidar gibi geniş ölçüde Fransa'nın kontrolünde bulunduğuna dikkati çekeceğim ve bu konuda kullanılmamış bazı kaynaklar zikredeceğim.

Genç Osmanlılarla başlayan ve "liberal" bir hareket olarak nitelenen muhalefeti kavramak için iki unsuru ayrı ayrı ele almak gerekir. Bunlardan birincisi, bu hareketin lideri, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve "çevre"sinin durumudur. Bu entrikacı prensin gerek Osmanlı Devleti, gerek Mısır Hidivliği ile ilgili ihtirasları bilinmektedir. Kendisi, Osmanlı Devleti'nde nâzırlık da dahil çok yüksek mevkilerde bulunduktan sonra, Fuad Paşa'yla ihtilâfa düşmüş ve 1866 Nisanı'nda İstanbul'dan kovulmuştu. Aynı yılın Mayısı'nda Paris'e yerleşen ve III. Napolyon'la da görüşerek, meşhur mektubunu neşreden M. Fazıl Paşa; Batı kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmıştır. Burada önemli olan nokta, M. Fazıl Paşa'nın III. Napolyon rejimiyle ilişkileridir. Muhalefetinin özünü de bu nokta tayin etmektedir. Böylece sözü ikinci unsura, o dönem Fransız siyasal rejimine getirmiş bulunuyoruz.

1852'de bir darbeyle iktidara gelen III. Napolyon, Avrupa'nın en katı diktatörlüklerinden birini kurmuştu. Kendi ülkesinde özgürlükleri yokeden bu rejim, bütün Avrupa'ya yayılmış gizli ajanları vasıtasıyla başka ülkelerdeki özgürlük savaşlarını da izliyordu.[37] Bu bakımdan Osmanlı "özgürlük" savaşçılarının, gerçek özgürlükçülerin kendisinden kaçtığı Fransa'ya, hem de Fransız elçisinin yardımıyla gitmeleri başlı başına düşündürücü bir olaydır. Osmanlı aydınları hiç olmazsa, ülkelerinde yeni doğmakta olan basın hayatının, Fransız basın kanunundan alınan maddelerle disiplin altına alındığını bilmiyorlar mıydı? Bu konulara tekrar döneceğiz. Şimdi önce Paris'in, İstanbul'daki elçisinin raporları ile Osmanlı Devleti'ndeki muhalefete ilişkin gelişmeleri nasıl izlediğini gözden geçirelim.

Fransız elçisi M. Bourée 15 Mart 1867 tarihinde kaleme aldığı raporunda, Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan'a bir mektup yolladığını; mektubun bir kopyasını III. Napolyon'a ulaştırdığını, iki kopyasını da kendisine verdiğini bildiriyor.[38] Demek ki mektup Sultan'la, III. Napolyon'a aynı anda gönderilmiş; bu yetmiyormuş gibi iki kopyası da Fransız elçisine verilmiştir. M.Bourée mektuptaki fikirleri beğenmekte ve Paşa'nın Osmanlı sistemine, şimdiye kadar Fransızların yaptıklarından daha sert eleştiriler getirdiğini belirtmektedir. Mektubunu İmparator'a ulaştıran M.Fazıl Paşa, 17 Mart'ta III. Napolyon'la görüşmüş ve fikirlerini sözlü olarak da anlatmıştır. 20 Mart 1867'de ise, M.Bourée, *Muhbir* gazetesinin kapatıldığını; yazı işleri müdürünün tutuklandığını ve bunun üzerine birkaç bin "Jön-Türk"ün Fransız ve İngiliz elçilikleri önünde (!) nümayiş yaparak yardım istediklerini belirten bir rapor kaleme almıştır. Elçiye göre, artık özgürlük isteyen Müslümanlar da gözlerini Batı elçiliklerine çevirmişlerdir! Aynı raporda elçinin, M.Fazıl Paşa'nın samimiyeti hakkında güvensizlik ifade ettiğini ve eşitlikle ilgili fikirlerinin "haklı olarak şüphe uyandırıcı

LE MUKHBIR

BUREAU DU MUKHBIR

MAISON NEUVE

nitelikte'' olduğunu belirttiğini görüyoruz. Burada kısa bir parantez açarak *Muhbir* gazetesinden söz edelim.

MUHBİR GAZETESİ NE DİYORDU?

Muhbir gazetesini Ali Suavi Efendi 1 Ocak 1867'den itibaren çıkarmaya başlamıştır. Bu gazetede Osmanlı rejimine karşı ciddi bir muhalefet aramak boşunadır. Gazete'de Avrupa'nın önerdiği ''ıslahat'' hareketleri övülüyor; fakat Avrupa devletleri bu konuda rekabet halinde oldukları için ''ıslahat''ın güçlükleri belirtiliyordu.[39] *Muhbir* kapatılmadan önceki sayılarında Paris'deki uluslararası sergiden ve Napolyon rejiminden sözetmektedir. 1867 sergisi, *Muhbir*'de, şimdiye kadar açılan en mükemmel sergi olarak övüldükten sonra, şunlar yazılmıştır: ''İmparator hazretleri sergiye seyirci aramaya başladı. Hatta hükümdarlara bile imparatorun davetnamesiyle sergiyi görme hevesleri geldi.''[40] Gazete birçok imparator ve kraldan sonra, ''Hazreti Hilâfetpenahi''nin de sergiye gideceğinin açıklandığını belirtiyor ve şunları ilâve ediyordu: ''Fakat bunca hükümdarların Paris'e azimeti bir sergi temaşası için olamaz.'' Yazarın tahminine göre, Paris'te bir ''İmparator Meclisi'' ile siyasal sorunlar çözüme bağlanacaktı. Gerçekten Osmanlı Sultanının bir gezi dolayısı ile Avrupa'ya gideceği haberi, İstanbul'da birçok dedikoduların yayılmasına neden olmuştu. Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*'ta ''bu misillû evham ve hayalden madud rivâyâtın hüküm götürür hiçbir yeri ve hakikaten ehemmiyet verilecek değeri olmadığı derkâr ise de, hayalât-ı mezkûre Fransızca risaleler tarzında neşredilmek derecesine kadar ehemmiyet aldırılmış...''[41] diyerek, bu dedikoduları anlatıyor ve eleştiriyordu. *Muhbir*'in yayınları muğlak bir şekilde kaleme alınmışlardır. Özgürlükten yoksun bir ortamda yazılmış bu yazılardan, yazanların gerçek düşüncelerini anlamak zordur. Ancak *Muhbir*'de II. Napolyon'un, bir zorunluluk olmadığı halde, çok övüldüğü de bir gerçektir.[42] Kısaca 1867 yılında, Osmanlı devlet adamları da, Osmanlı muhalefeti de III. Napolyon'un borusunu çalmaktadırlar. Burada *Muhbir* gazetesi ile ilgili açtığımız parantezi kapatalım ve M. Bourée'nin raporlarını izlemeye devam edelim.

Fransız elçisi 16 Mayıs 1867 tarihli raporunda, Sultan'ın kendisine ''Eğer böyle bir ziyaret imparatoru hoşnut kılacaksa, Paris'te kendisini görmek istediğini'' bildirdiğini, ancak bizzat imparator'dan yazılı bir davet almazsa bu ziyaretin gerçekleşemeyeceğini ilâve ettiğini yazıyor. Fransa Dışişleri Bakanlığı, Sultan'ın Fransa ziyaretinden sonra İngiltere'ye gidip gitmeyeceğini ve hangi yolla döneceğini İstanbul'daki elçisine sorduktan sonra, davetiyeyi gönderiyor ve elçi M.Bourée 21 Mayıs'ta ''imparatorun el yazısıyla yazılmış olan davetiyeyi'' Sultana takdim ediyor ve haber 24 Mayıs tarihli gazetelerde yer alıyor. Sultanın ziyaretini haber veren Fransız gazeteleri, aynı gün, anlamlı bir biçimde Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan'a mektubu hakkında da övücü yazılar yazmaktadırlar. Fransız elçisinin 22 Mayıs tarihli raporunda ise Sultan'ın Fransız elçisine şu sözlerle teşekkür ettiğini okuyoruz: ''Çocukluğumdan beri Avrupa'yı ve modern uygarlığın harikalarını bizzat gözlerimle görmek istedim. Bugün bu arzuya, Osmanlı İmparatorluğu için o kadar şeyler yapan yüce müttefiğim İmparatorun şahsen tanınması arzusu da katılıyor.'' Rapora göre, buraya kadar tercüman görevi yapan Fuad Paşa, burada söze karışarak şunları söylemiştir: ''Sultanın Fransa dönüşünde nâzırların işi daha da güçleşecek. Çünkü Sultan hemen gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyler isteyecek.'' Buna da Sultan, gülerek, ''Olabilir. Fakat artık bugün bana yaptığınız itirazları yapamayacaksınız. Çünkü sizleri, bilerek reformlara zorlayacağım'' şeklinde cevap veriyor. Elçinin kaydettiğine göre, Sultan bu seyahate kendisinin de katılmasını elçiden rica etmiştir. M.Bourée'nin 11 Haziran 1867 tarihli raporunda (yani seyahatten hemen önce) şunlar yazılı: ''Bu seyahat mümkün olan şeyleri daha kolay, mümkün olmayan şeyleri de mümkün kılacak.''

Fransız elçisinin raporlarından ve Fransız basınından aktardığımız bu bilgilerde önemli nokta şuradadır: Fransa kamuoyuna Sultan'ın gelişi haberi ile Mustafa Fazıl Paşa'nın mu-

halefeti ve mektubu aynı anda sunulmaktadır. Yine aynı günlerde, M.Fazıl Paşa'nın malî yardımıyla ve M.Bourée ile İstanbul'da *Courrier d'Orient* gazetesini çıkaran Jean Pietri'nin[43] desteğiyle Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi, "Genç Osmanlılar" muhalefetinin temsilcisi olarak Paris'e gelirler. Bütün bunlar bir tesadüf eseri olamaz. Çünkü M.Fazıl Paşa'nın mektubu daha 1867 yılının başlarında biliniyordu. Bir kopyası imparatora ulaştırılan bu mektubun, ayrıca iki kopyası da Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yollanmıştır. İlginçtir ki, elçi M.Bourée mektubun kopyalarını gönderdiği 15 Mart 1867 tarihli raporunda "şimdilik kamuoyuna açıklanmasın" diye bir not da koymaktadır. Demek ki, bunun en etkili biçimde kullanılması için bir "zamanlama" düşünülmektedir. Sultanın ziyareti bu fırsatı yaratmıştır. Böylece Fransız temsilcisinin "güvenilmez" bulduğu bir M.Fazıl Paşa kullanılarak, Sultan'a baskı yapılacak ve mümkün olduğu kadar ödün koparılacaktır. Haziran'ın ilk günlerinde İstanbul'da ortaya çıkarılan "komplo" da bu yönde kullanılacaktır. Genç Osmanlılar arasından tutuklamalar olacak, olay Batı basınında ilgi ile izlenecektir. Bu konuda Paris elçisinin gönderdiği, 5 Haziran 1867 tarihli raporda "komplo" şöyle yorumlanmaktadır. İstanbul'da muhalefet önce "bir çeşit Mason Derneği" şeklinde başlamış; sonra gizli bir siyasal örgüt haline gelmiştir. Özellikle Rum basınında, Girit'in Rumlara verileceği şeklindeki haberler, halkı heyecana getirmiştir. Hareketi Mustafa Fazıl Paşa'nın sarrafı yönetmektedir. Âli ve Fuad Paşalar korku içindedirler. Fransız elçisinin bu görüşlerine karşılık, M.Fazıl Paşa Paris'te, kendisinin hareketle hiçbir ilişkisi olmadığını kesinlikle ileri sürmektedir. Buna zeten mecburdur da. Çünkü bir taraftan III. Napolyon'la flört ederken, öte yandan da Batı yöneticilerine "Avrupa düşmanı" gibi görünen bir hareketin başını çeken izlenimini vermek, M.Fazıl Paşa açısından parlak sonuçlar vermeyecekti. Kaldı ki, zaten çok kısa bir süre sonra Genç Osmanlılar Fransa'dan çıkarılacaklardır.

Haziran "komplo"su, Osmanlı muhalefetinin, yöneticilerinin oportünizmine rağmen, potansiyel dinamizmini ortaya koymuştur. Şöyle ki, maddi ızdırap içinde bulunan ve gururu rencide olan halk, ayaklanma eğilimleri göstermekte; fakat hareket bazı "liderler" aracılığı ile III. Napolyon'a bağlanmaktadır. Bu muhalefetin içeriği ne olmuştur ve ne gibi ülküleri savunmuştur? Bu konuda gerek Batı'da, gerek Türkiye'de en çok yankı uyandıran belge M.Fazıl Paşa'nın ünlü mektubudur.

Niyazi Berkes'in "liberallerin ilk manifestosu"[44] olarak nitelediği bu mektup, Osmanlı hükûmetini "despotizm" ve "tiranlık"la suçluyor ve bunu önleyecek bir Anayasa öneriyordu.[45] Sultanın şahsını koruyan; fakat hükûmeti şiddetle suçlayan bu mektupta ilerisi için bir Anayasa tasarısı da vaadediliyordu. Mektupta sadece temel bir ilke önerilmiştir. Buna göre "her eyalette özgürce seçilmiş bir meclis" kurulacak ve bunların delegelerinden oluşan bir Meclis de periyodik bir şekilde İstanbul'da toplanacaktı. Mektup, Müslümanlarla Müslüman-olmayanların eşitliliğini savunan bir espri içinde yazılmıştır.

Mustafa Fazıl Paşa imzasını taşıyan bu mektubun, aslında onun tarafından yazılmadığı gerek Osmanlı, gerek Batılı yazarlar tarafından ileri sürülmüştür.[46] Bunlara göre, bu mektup aslında Romanyalı yazar Gregory Ganesco tarafından yazılmıştı. Kanımca bu iddiaya inanmamak için hiçbir neden yoktur. Bir kere mektup, okununca açıkça görüldüğü gibi, Avrupa diplomasisinin inceliklerini bilen biri tarafından kaleme alınmıştır. Dönemin Osmanlı politikacıları ve aydınları böyle bir formasyondan yoksundular. Hele kendisini yakından tanımış bir Fransız yazarının "kuş beyinli entrikacı"[47] diye nitelediği Mustafa Fazıl Paşa, böyle bir formasyondan tamamen yoksundu. Buna karşılık, *Diplomatie et Nationalité* isimli eserin yazarı G. Ganesco, Balkanlardaki tüm siyasal ve ulusal hareketleri yakından izleyen bir gazeteci olarak, bu iş için ideal birisi görünüyor.

G.Ganesco, Romanya asıllı bir gazeteciydi. 1857'de Fransa'ya yerleşerek bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Ancak rejime ters düşen neşriyatından dolayı Fransa'dan kovulmuş ve Frankfurt'a yerleşmişti. G.Ganesco 1867 yılında, Fransa'ya tekrar dönmüş ve Fransız vatandaşlığına kabul edilmişti. Yeniden göze girmek ve Fransız vatandaşlığına kabul edilebilmek için G.Ganesco, acaba ne gibi ödünler vermişti? M.Fazıl Paşa'yı Fransız yöneticilerle ilişkiye sokması bu konuda yararlı olmuş muydu? Ayrıca belirtelim ki, bu karanlık şahsiyetin, III. Napolyon'a "emrinizdeyim" diye hizmet sunan mektupları yayınlanmıştır.[49] Kısaca olayların gelişiminin mantığından çıkan şudur ki, III. Napolyon rejimi, M. Fazıl Paşa'yı şahsen güvenilmez bulmakla beraber, Osmanlı yönetimine baskı yapmakta kullanılacak kozlardan biri olarak görmüştür. Aslında M. Fazıl Paşa elbette tek başına bir şahsiyet değildi. Onun bir dış, bir de iç çevresi vardı. Fakat Mısır prensi olarak özel durumu ve malî gücü onu bir "kilit adam" haline getiriyordu. Bu bakımdan Paşa'nın çevresini incelemeden önce Mısır'la ilgili gelişime kısaca bakalım.

M.FAZIL PAŞA'NIN GERÇEK KAVGASI

Mısır'da Mehmet Ali Paşa zamanında başlayan, bağımsızlık davası uluslararası bir sorun haline gelmiş ve "Düvel-i Muazzama"nın garantisi altında çözüme bağlanmıştı. Ne var ki kavga, kazanılmış yarı özerkliği, giderek tam bir bağımsızlık haline getirme amacıyla Said ve İsmail Paşalar zamanında da devam etti. Fransız diplomatlarının ve özellikle Süveyş Kanalı doyasıyla büyük ilgileri olan F.de Lesseps'in teşviki ile Said Paşa İstanbul'da -sonradan İsmail Paşa tarafından devam ettirilen- büyük bir nüfuz yarışına başladı. Bunun yolu ise, Osmanlı payitahtına altın akıtmaktı. Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, Mısır'dan gelen paşalar ve hanımlar, sefahatin artmasında büyük rol oynamışlardı. "Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat (gi-

30 Haziran 1867 günü Sultan'ın Lyon Garı'nda karşılanışı.

yim) ve sair tecemmülâta (süslenme) rağbet edip İstanbul hanımları ve alelusûl saraylılar dahi onları taklid eder oldular."[50] Sonunda Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden önce iflâsa sürükleyen bir borçlanma ve rüşvet politikası İsmail Paşa zamanında daha da arttı. Sultan Abdülâziz'in de bu konudaki zaaflarını iyi bilen İsmail Paşa döneminde altınlar İstanbul'a "portakal sandıkları" ile giriyordu. Bu paralarla İsmail Paşa, büyük bir nüfuz kavgası yapıyor ve hatta bir hafiye teşkilâtı besliyordu. M.C. Kuntay, para sayesinde "bu İsmail'in İstanbul' daki hafiyeleri arasında bir Osmanlı padişahı da vardı"[51] diye yazabilmiştir. Aslında İsmail Paşa'nın somut bir hedefi vardı. Mısır valiliğinin veraseti ile ilgili kaideyi değiştirmek istiyordu. Bu kaideye göre valilik, yaşlılık durumu gözönünde bulundurularak, valinin kardeşlerinden birine veya büyük oğluna geçiyordu. Oysa İsmail Paşa, kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'yı devreden çıkararak, sadece çocuklarını vâris yapmak istiyordu. Bu amacına 1866 Mayısı'nda ulaştı. Gerçekten 27 Mayıs 1866 tarihli fermanla, Mısır valiliği öncelikle babadan büyük oğula geçiyor; ancak valinin oğlu yoksa kardeşleri vali olabiliyorlardı.[52] Buna karşılık Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne ödediği 80.000 keselik vergi de, 150.000 keseye (750.000 Osmanlı Lirası) yükseltiliyordu. Bu durum Mustafa Fazıl Paşa'yı çileden çıkarıyor ve onu, İsmail Paşa'nın İstanbul'daki işbirlikçilerine karşı şiddetli bir savaşa sokuyordu. İşte Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir vesayet uygulamak isteyen Fransa, elbette ki bu kavgadan yararlanmalıydı. Kaldı ki, Mustafa Fazıl Paşa da Osmanlı yönetiminde çok önemli mevkiler işgal etmiş, nüfuzlu bir adamdı ve kavganın sonucu henüz belli değildi.

İsmail Paşa, "taht"ını çocukları için garantiledikten sonra, yeni bir ihtirasla harekete geçti. Artık özerkliğini artırmak ve onu tam bir bağımsızlık haline getirmek amacındaydı. Bu ise bir yandan Âli ve Fuad Paşaların; öte yandan da Batılı merkezlerin özellikle Fransa'nın desteğini sağlamakla gerçekleşebilirdi. Bu amaçla 1867 Mart ayı başında, Dışişleri temsilcisi Nubar Paşa'yı İstanbul'a yolladı. Nubar Paşa, Mısır'ın yabancı ülkelerle anlaşma yapabilmesi hakkının tanınmasını istiyordu.

Nubar Paşa İstanbul'da sadece Osmanlı devlet adamlarıyla değil, Batılı elçilerle de görüşüyordu. Fransız elçisi M.Bourée'nin Paris'le yazışmaları, Fransa'nın bu konudaki ikili oyununu ortaya koymaktadır. Gerçekten Nubar Paşa İstanbul'a gelince, M.Bourée acele Paris'e nota yazarak, ona karşı nasıl davranacağı konusunda "talimat" istiyordu. Dışişleri Bakanlığı 8 Mart 1867 tarihli cevabında şu "talimat"ı veriyordu. "Ona, dostça ve Mısır konusunda tamamen sempatik bir dil kullanın. Bâb-ı Âli' yi Mısır'a vereceği ödünlerden vazgeçirecek hiçbir şey yapmayın. Fakat ihtiyatlı davranarak, onları da desteklemeyin." Görüldüğü gibi, Fransa, aslında Mısır'ın bağımsızlık yönünde atacağı her adımdan memnundur. Ancak ihtiyatı da elden bırakmamaktadır. Bir yandan Osmanlı Devleti'ni gücendirmemek istemekte, öte yandan da M.Fazıl Paşa'yla görüşmeler yapmaktadır. Zaten M.Fazıl Paşa'nın Sultan'a mektubu da tam bu günlerde gönderilmiştir. Bu konuda daha önce verdiğimiz bilgiler hatırlanırsa, Fransa'nın nasıl zincirin iki ucunu da elinde tutmaya çalıştığı kolaylıkla görülür.

Nubar Paşa'nın İstanbul'daki çabaları boşuna olmamıştır. Belki M. Fazıl Paşa'nın tahrik edici davranışları da İsmail Paşa'nın lehine rol oynamıştır. Sonuç olarak da 6 Haziran 1867 tarihli bir fermanla, İsmail Paşa'ya Mısır Hıdivi unvanı verilmiş; iç işlerinde tam özerklik tanınmış ve gümrük, postacılık, transit ticaret gibi konularda, yabancı "ülkelerle düzenlemeler" yapılmasına izin verilmiştir. Bunun dışında Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı uluslararası anlaşmalara sadık kalacaktır.[53] Fransız elçisi bütün bu gelişmeleri izlemiş ve daha Nisan ayı başlarında Âli Paşa'nın hazırladığı metni merkeze yollamıştır.

OSMANLI MUHALEFETİNİN ÇELİŞKİSİ

Şimdiye kadar verdiğim bilgiler, M. Fazıl Paşa'nın kişiliğini epeyce aydınlatmıştır sanırım. Bununla beraber, burada şöyle bir soru sorulabilir. M. Fazıl Paşa şahsen entrikacı ve opportünist bir kişi olsa dahi, aslında kişiliğini aşan bir muhalefetin sembolü haline gelmemiş midir? Paşa'nın Fransa'da ve Osmanlı Devleti'nde liberal bir hareketi temsil eden yandaşları yok muydu? Hareket bütün olarak ele alınınca ne gibi bir anlam taşımaktadır?

Gerçekten, 1860'larda Osmanlı

muhalefeti üç unsurdan oluşuyordu. Her şeyden önce, bu muhalefet temelde geniş bir halk hoşnutsuzluğuna dayanıyordu. Kaybedilen savaşlar ve boşu boşuna ölen yüzbinlerce insan; Avrupa devletlerinin oyuncağı haline gelen politikacılar; pahalılık, yokluk ve sefalet, bu muhalefetin sosyal tabanının her gün biraz daha genişlemesine yol açıyordu. Ne var ki, Osmanlı toplumunun karmaşık yapısı dolayısıyla, bu muhalefet homojen ve tutarlı bir lider kadrosu bulamıyordu. Şerif Mardin, Genç Osmanlılar'ın, reformların yarattığı ve ideal tiplerini Âli ve Fuad paşalarda bulan "yeni bürokratik elit"e karşı muhalefet yaptıklarını belirtiyor ve bu muhalefetin "amorf bir proto-panislamizm" içerdiğini belirtiyor. [54] Bu biçimiyle Osmanlı muhalefeti, zaman zaman, bağnaz ve Batı'ya karşı ve reform düşmanı gibi görünmüştür. Aslında burada söz konusu olan, Batı veya reform düşmanlığı değil; reformların gerçek reformlar olmaması ve ülkenin her geçen yıl biraz daha yıkıntıya gitmesidir. Bu yüzden halk muhalefeti, ulusal bir potansiyel içermekte ve bir bağımsızlık savaşı özlemi taşımaktadır. Genç Osmanlıların karmaşık lider kadrosu, Avrupa düşmanı değildir. Tam tersine, birçok bakımlardan Avrupa hayranıdır. Ancak Avrupa'nın, ulusal hareketleri destekleyici tutumu Osmanlı Devletini bölücü etkiler yarattığı için bunlara karşı çıkmakta ve karma bir "Osmanlı ulusu" yaratmaya çalışmaktadır. Ne var ki kendileri de, Şeriat'ın dışında bir düzen düşünemedikleri için, aslında önlemeye çalıştıkları bölücülüğü körüklemekten başka bir şey yapamıyorlardı. O sırada Osmanlı nüfusunun yarısından fazlası Müslüman değildi ve Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi Osmanlıları, ancak lâik bir devlet yapısı ve lâik kanunlar birleştirebilirdi. Oysa böyle bir özlem ne Osmanlı yöneticilerinde, ne de bunlara "muhalefet" de mevcuttu. Tam tersine bunlar, zaman zaman aralarında Müslümanlık yarışı yapıyorlardı. Devlet de yavaş yavaş, kaçınılmaz akıbetine doğru ilerliyordu.

Batı ülkeleri, özellikle Fransa, Osmanlı muhalefeti olarak M. Fazıl Paşa'yı ön plâna çıkarmış; N. Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi'nin Paris'e gelişleri hemen hiçbir yankı uyandırmamıştır.[55] Osmanlı muhalefeti, Fransa'da muhalefetle ilişki kurmuştur. Oysa Fransız Bonapartizminin muhalefeti de Genç Osmanlıların muhalefetine benzemektedir. Rejime ve bizzat İmparator'a bağlılık ifade etmekte; fakat yer yer yönetimi eleştirmektedir. Bununla beraber, 1867 yılında iç ve dış nedenlerle Fransa'da bir liberalleşme eğilimi vardır. Basında bunu en iyi Emile de Giardin'in *La Liberté* isimli gazetesi temsil etmekteydi. Bu gazete Genç Osmanlılara ve Osmanlı Devletine karşı sempatik bir dil kullanmış ve Sultan Abdülaziz Paris'te iken "Özgür Avrupa'da, Özgür Türkiye" başlıklı bir yazıyla, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri kınanmıştır.[56] Ayrıca Osmanlı Devletindeki tutuklamalar, Batı basınında yankılar uyandırmış ve sanıkları Fransa'nın en tanınmış avukatlarından Jules Favre'ın savunacağı yazılmıştır.[57] Bu konudaki yayınlara Ziya Bey de, *Le Siècle* gazetesine gönderdiği bir mektupla katılmıştır. "Zia" imzasını taşıyan ve "bir siyasal mültecinin mektubu" diye sunulan bu mektupta[58] Âli ve Fuad Paşaların "despotik" rejiminin hapishaneleri doldurduğu; ancak bunlar arasında Genç Osmanlıların ileri gelen üyelerinin bulunmadığı belirtiliyordu. Yazıda son tutuklamaların rejime karşı bir komployla ilgili olduğu iddiası şiddetle reddedilerek, "Haşmetli Sultan ve onun şanlı hanedanı biz bütün Osmanlılar için bir kült konusudur" denilmektedir. Bütün bu görüntülere rağmen birkaç gün sonra Genç Osmanlılar Paris'ten çıkarılacak ve ancak Sultan Paris'i terkettikten sonra Fransa'ya yeniden dönebileceklerdir. Bu dönüşlerinde örgütlenmeye başlayacaklar ve Ağustos sonunda, gayet iyimser bir şekilde, *"Muhbir,* doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur ve yine çıkar"[59] diye yazarak, gazetelerini yeniden çıkaracaklardır.

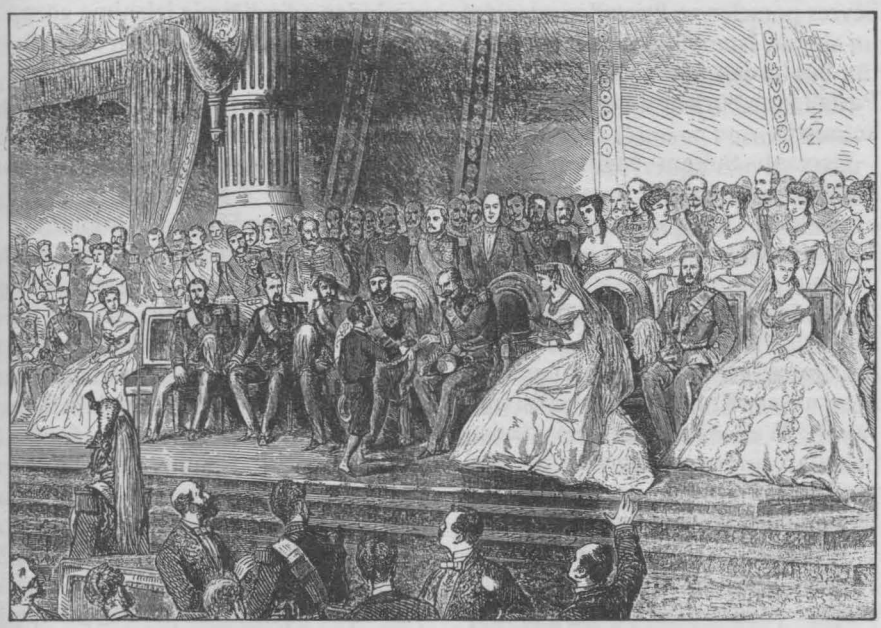
Özet olarak diyebiliriz ki, Osmanlı muhalefeti, kendi halkıyla kaynaşamamış ve "liberal" Batı muhalefetinin desteğinden yararlanmaya çalışmıştır. Fransa'da Genç Osmanlılara yardım edenlerin kendileri de otoriter rejimlerle uzlaşma halinde, opportünist eğilimli kişilerdi. Bunlardan G. Ganesco hakkında daha önce bilgi verdim. Genç Osmanlıların savunmasını yapan J. Favre da Sedan hizmetinden sonra Dışişleri Bakanı olmuş ve Komüncülerin kırımında baş plânda rol oynamıştır. Genç Osmanlıları Fransız elçisinin yardımıyla Fransa'ya kaçıran Jean Pietri için, Ş. Mardin, "takibata uğrayan başka birçok liberal ve heretik siyasetçi gibi Türkiye'ye yerleşmişti" diyor,[60] Takibata uğrayan bu liberalin, Fransız elçisi ile işbirliği halinde olması garip değil midir? Jean Pietri'nin o sırada Fransa'da polis şefliğini elinde bulunduran Korsikalı Pietri ailesi ile bir ilişkisi var mıydı?[61] Yoksa III. Napolyon'un kendisi de darbeyle gelmiş bir diktatör değil de, bir "liberal" miydi?[62] Bütün bunlar akla gelen sorulardır. Gerçek şudur ki, Genç Osmanlıların çevresi bir sürü entrikacı ve ajanlarla doluydu. Genç Osmanlılar da, içinde bulundukları objektif koşulların çelişkisine dayanan bir opportünizm içinde bulunacaklar ve rejime muhalefetle işbirliği arasında bocalayıp duracaklardır. Bu durum sürüp gidecek ve "özgürlük şairi" Namık Kemal, "despot" Sultan II. Abdülhamid'den nişan üstüne nişan alacaktır.[63]

PARİS, LONDRA, VİYANA...

Şimdiye kadar Sultan Abdülâziz'in Avrupa seyahati sırasında, Osmanlı rejiminin gerek iç koşulları gerekse Batıyla ilişkileri açısından ne gibi bir durumda olduğunu aydınlatmaya çalıştım. Şimdi bizzat seyahatin kendisinin hikâyesine başlayalım. Osmanlı Sultan'ı Avrupa'da nasıl karşılanmıştır? Neler görmüş, neler konuşmuştur? Nasıl bir intiba bırakmıştır?[64]

Osmanlı Sultanı, İstanbul'dan maiyetiyle birlikte 21 Haziranda hareket etmiştir. Ancak hareketinden önce, bir Fransız gazetesinin yazdığına göre, bir içtihat sorununu çözmek zorunda kalmıştır. Daha önce anlattığım gibi, Osmanlı hükümdarının, bu gezisi bir kısım ulemanın ve halkın inançlarına ters düşüyor ve onları

Üstte, Abdülaziz Elize Sarayı'nda III. Napolyon'la. Altta, haşmetliler 1867 Paris Sergisi'nin ödül dağıtma töreninde.

üzüyordu. Sultan Aziz, herhalde bunları tatmin amacıyla, ulema cemaatinden, "Fransa Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği için, padişahın seyahatine hiçbir engel yoktur" (*Le Siécle,* 30 Haziran 1867) diye bir fetva almıştır. Daha sonra İngiltere için de böyle bir fetva çıkarılmıştır. İncelediğimiz Osmanlı kaynaklarında raslamadığımız bu bilgiyi nakleden Fransız gazetesi, anlayışlı davranmakta ve Napoléon Bonapart zamanında İngiliz kralı III. George'un, resmî metinleri hep "İngiltere ve Fransız Kralı" diye imzaladığını hatırlatmaktadır.

Seyahatın içtihat kapısı açıldıktan sonra, Sultan, Fransız elçisi M. Bourée ve İngiliz elçisi Mr. Lyons'un da refakatiyle *Sultaniye* gemisine binmiştir. *Sultaniye* gemisi, "gerçek bir küçük saray" gibi döşenmişti ve içinde Sultan hazretlerine iki de küçük köşk düzenlenmişti. Gemi Fransız ziyaretçilere açık tutulmuştur.

Abdülâziz'e bu ziyaretinde 10 yaşındaki oğlu Prens Yusuf İzzeddin ile yeğenleri Mehmet Murat (27) ve Abdülhamid (25), yani iki müstakbel padişah refakat ediyordu. Sultan Avrupa'da sorun yaratmamak için "harem"inden kimseyi götürmemiştir!

Sultan Aziz'in karşılama töreni *Sultaniye* gemisinin Haziran sonunda ulaştığı Toulon limanında başlamıştır. III. Napolyon, burada Sultan'a "hoşgeldiniz" demek üzere iki marki ve bir de kont yollamıştı. Fakat karşılama merasimi sırasında toplar atılırken bir kaza olmuş, bir Fransız ölmüş, üç kişi de yaralanmıştı. Sultan ölen askerin ailesine maaş bağlayarak yoluna devam etmiştir.

Osmanlı Sultanı 30 Haziran 1867' de saat 16.30'da Lyon garına ulaşmıştır. Burada hazırlıklar çok daha önceden başlamıştı. Halılar serilmiş; tribünler kurulmuştu. Bir Fransız gazetesine göre, bu tribünlerde yer bulmak için Paris Osmanlı elçiliğine o kadar müracaat olmuştur ki, bunları ancak 50 sekreter ayıklayabilirdi!

Sultanı Lyon garında bizzat imparator karşılamıştır. Kendisine, Prens Jérome, Prens Joachim Murat; dışişleri, maliye, adalet, içişleri ve savunma bakanları; General Fleury, Paris valisi M. Hausseman ve Polis şefi J.M. Pietri refakat ediyordu. Osmanlı Sultanına ise, kendisini Dijon'da karşılamış olan Avrupa'daki Osmanlı elçileri, Mısır Hıdivi ile yardımcısı ve Osman Hamdi bey refakat ediyordu. Bu şekilde oluşan ve rengârenk üniformalar içinde pırıldayan alay, XIV. Louis'nin Versailles Sarayı'ndan çıkarılmış, arabaları ile Elysée Sarayı'na doğru yola koyulmuştur. Lyon garından başlayarak, Bastille'e; oradan St. Antoine, Rivoli ve Louvre sokaklarını izleyerek Elysée'ye varan heyet, yol boyunca korkunç bir kalabalığın ilgisini çekmişti. 1 Temmuz 1867 tarihli Fransız gazeteleri, genellikle başyazılar halinde Sultan'ın gördüğü ilginin büyüklüğünü anlatmakta ve "geçmişte hiçbir kral ve imparator'un Paris'i ziyaretinin Abdülâziz'in ki kadar merak uyandırmadığını" söylemektedirler (*Le Journal des Débats,* 1 Temmuz 1867).

Fransız basını genellikle Osmanlı Sultanı hakkında olumlu şeyler yazmışlardır. Zaten sıkı bir kontrol altında bulunan bu gazeteler, imparatorun konuğu hakkında kötü bir dil kullanamazlardı. Bununla beraber, gazeteler açıkça ortaya koyamadıkları eğilimlerini, dolaylı olarak kısmen belli etmişlerdir. Örneğin *La Liberté, Le*

siécle gibi liberal eğilimler taşıyan gazeteler sultana karşı saygılı bir dil kullanmakla beraber, Osmanlı muhalefetine de büyük bir yer vermişlerdir. Osmanlı sultanına karşı en olumsuz tutumu *Le Temps* gazetesi benimsemiştir. Gerçekten, II. İmparatorluğun *"The Times"*i olma iddiasını taşıyan ve finans çevrelerinin etkisi dışındaki tek organ olan [65] bu gazete, sultanın ziyaretine asgarî düzeyde yer vermiştir. Hatta bütün gazetelerin objektif bir haber olarak verdikleri karşılama merasiminin ihtişamını, sokakların kalabalığını vb. bile anlatmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, o sırada Fransa'da gerçek bir basın özgürlüğü bulunsaydı, *Le Temps* gazetesinde acı eleştiriler okumak mümkün olacaktı.

Osmanlı Sultanı, Paris'e geldiği akşamı Elysée Sarayı'nda, yemeğini İmparator'un sofrasında yemiş; 3 Temmuzda da şerefine büyük bir resepsiyon verilmiştir. Ne var ki, 5 Temmuz tarihinde Paris'e ulaşan bir haber Elysée Sarayı'nı mateme boğmuş ve Sultan'ın ziyaretini de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu habere göre, III. Napolyon'un sömürgecilik girişimlerinin önemli bir halkasını teşkil eden Meksika macerası felâketle bitmiş; Meksika imparatoru Maximilien yerli muhalefet tarafından idam edilmişti. Bu acı haber üzerine Louis Napoléon ve karısı yas tutmaya başlamışlar ve Sultan'ın şerefine verilecek olan büyük balo da iptal edilmiştir. Aynı şekilde, Osmanlıların, sergi için hazırladıkları köşkte verecekleri resepsiyon da iptal edilmiştir. Bundan sonra Sultan Aziz, sadece Champs-Elysés'de şerefine düzenlenen törenle yetinmiş ve daha ziyade Paris'in görülmeye değer yerlerini ziyaret etmiştir.

Osmanlı Padişahı'nın "seyahatname"si, geziye tercüman olarak katılan "Mabeyn-i Hümayun Baş Kâtibi" tarafından yazılmış ve bir hayli sonra yayınlanmıştır.[66] Burada Fransa ziyareti çok kısa geçilmiştir. Hatta Sultan'ın nereleri ziyaret ettiği bile belirtilmemiştir. Sadece Sultan'ın, Paris'te, "lüzum-u hakikisi derkâr olan mahal ve mevakimi (yerleri).. seyr ü temaşa eyleyerek" 11 gün kaldığı kaydedilmektedir. Ancak Fransız basınından öğrendiğimize göre, Sultan, Louvre Müzesini, Invalides'i ve Napoléon Bonapart'ın mezarını, Güzel Sanatlar Okulu'nu, imparatorun St. Cloud'daki malikânesini, Elysée Sarayı'nın ahırlarını ve Boulogne ormanını gezmiştir. Ayrıca çocuğu ve yeğenleriyle Opera'ya gitmiş ve *Don Juan'ı (The Times*'e göre *Giselle*'i) izlemiştir. Bütün bunların Sultan'ı etkilediğine dair pek bir işaret yoktur. Buna karşılık Abdülaziz'in St. Cyr'i (Askeri Okul) ziyareti ve orada yapılan askeri tatbikat, genel kanıya göre gezinin en canlı yönünü teşkil etmiştir. Bunların dışında, Sultan, geziye vesile teşkil eden Uluslararası Sergi'yi de gezmiş ve pek beğendiği Sèvres porselen ve kristallerinden satın alarak, İstanbul'a yollamıştır. Bütün bunlardan sonra, 11 Temmuzda Paris'i yine görkemli bir törenle terketmiştir.

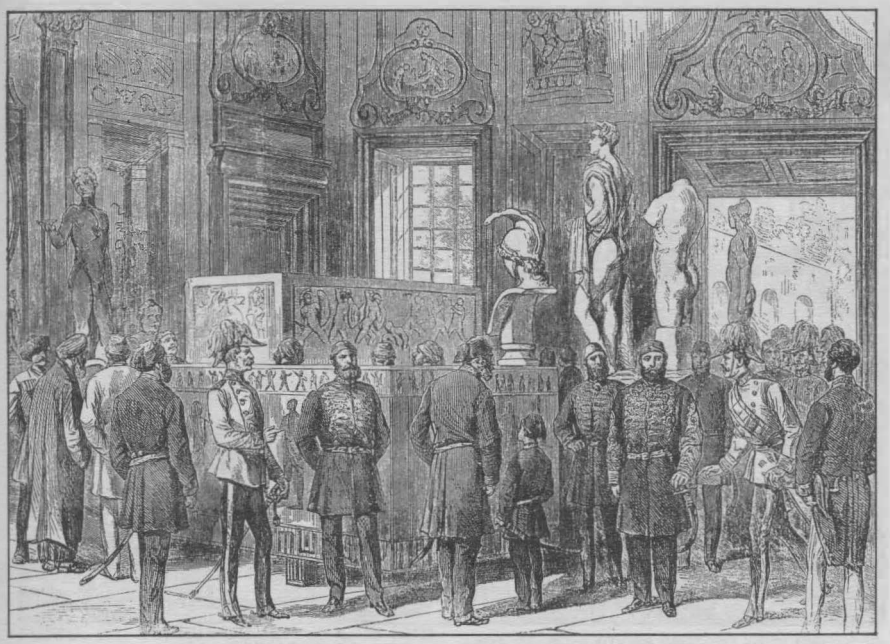
Osmanlı Sultanı İngiltere'de de muhteşem bir şekilde karşılanmış ve orada da 11 gün kalmıştır. Kraliçe Victoria, kendisini Buckingham Sarayı'nın merdivenlerinde karşılamış ve Sultan da, kendisini elini önce göğsüne, sonra dudaklarına, daha sonra da alnına götürerek selamlamıştır. Aynı akşam Kraliçe'nin davetlisi olarak ve Wagner'in *Tanhäuser*'inden parçalar dinleyerek akşam yemeğini yemiştir. 17 Temmuzda, Sultan, 1851 sergisinin düzenlendiği Crystal Palace'da bir konsere davet edilmiş ve Rossini, Bellini, Verdi, Donizetti, Mozart ve Weber'in eserlerini dinlemiştir. 19 Temmuz günü tertiplenen "bayram" ise fevkâlade görkemli olmuş ve *The Times* gazetesi "bizim neslimiz asla bu kadar muhteşem bir hayran görmedi" diye yazmıştır. Her şeye rağmen Sultan'ın Londra'da da en çok ilgi duyduğu şey, askerî tatbikatlar ve müzeler olmuş; özellikle Spithead deniz filosunun manevraları Osmanlı Sultanı'nı büyülemiştir. Daha sonra İngiltere'den de büyük merasimlerle ayrılmıştır.

Osmanlı Sultanı Londra'dan sonra Viyana'da 5 gün ve Peşte'de de bir akşam kaldıktan sonra Varna'dan tekrar *Sultaniye* gemisine binerek İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da devlet ileri gelenleri, sefirler, askerler, öğrenciler ve halk tarafından karşılanmış ve "sahile sevk olunan ve sınıf sınıf saf olunan asâkir (askerler) ve mekâti.-i mevcude şakirdleri (mevcut okulların öğrencileri) 'padişahım çok yaşa' diye bağırmışlardır."[67] Sultan'ın gezisinin son kısmı da parlak geçmiş; Abdülâziz, Viyana'da dünyanın en zengin askerî koleksiyonunun bulunduğu *"Ambraser Sammlung"*u ziyaret etmiş ve bu arada Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın silâhlarını da görmüştür.

SÖZ GÜMÜŞSE

Bu seyahat sırasında Sultan Aziz neler görüşmüş, ne gibi bir intiba bırakmıştır? Fransız basınının incelenmesinden edindiğimiz izlenime göre, Osmanlı padişahı her şeyden önce sükûtuyla dikkati çekmiştir. Fransız Akademisi'nden P. Challemel-Lacour'un yazdığı gibi, Sultan'ın "muhteşem dilsizliği, sonunda herkesi şaşırtmıştır."[68] sultan'ın "Fransa'da uygarlığın sonuçlarını, İngiltere'de ise nedenlerini gördüm" dediği ileri sürülmüştür. Ancak bu gibi sözler hep Fuad Paşa'ya atfedilmekte ve kendisi Sultan'ın adeta suflörü olarak kabul edilmektedir. Sultanın merasimler sırasında sadece bir defa konuşması basına aksetmiştir. O da Londra'da 18 Temmuz tarihinde, City'yi ziyaretinde yaptığı teşekkür konuşmasıdır. *The Times* gazetesinin yazdığına göre, Sultan "Arapça" (?) konuşmuş ve sözleri Londra Sefiri Musurus Paşa tarafından İngilizceye çevrilmiştir.[69] Bu konuşmasında Sultan Aziz şunları söylemiştir: "Avrupa'nın bu ve diğer kısımlarına yaptığım seyahatle iki amacım vardı. Birincisi, bu uygarlık merkezlerinde, başladığımız eserleri tamamlamak için yapılacak neler kaldığını görmekti. İkincisi de, sadece kendi tebaam arasında değil, Avrupa ulusları arasında, çağımızın şerefi ve insanlığın terakkisinin temeli olan kardeşlik duygusundan başka bir şey olmadığını göstermek içindi." Alkışlarla karşılanan bu konuşma, Sultan Aziz'in Batı gazetelerinde raslayabildiğimiz tek konuşmasıdır.

Sultan Aziz Avrupa'da konuşmadığı gibi, gülmemiştir de! Saint-Cyr'deki askerî tatbikata, orada iki

Abdülaziz'in Avrupa gezisinde bir müzeyi ziyareti.

yıl okumuş yüzbaşı Muzaffer Bey'in de başarılı bir şekilde katılması, *La Presse* gazetesine göre, Sultanı "İstanbul'u terkettiğinden beri ilk defa" güldürmüştür.

Sultan Aziz, merasimlerde ve meydanlarda pek konuşmamıştır, ama gittiği ülkelerin devlet başkanları ve ileri gelenleri ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde ayrıntılı olarak ne gibi konuların ele alındığını bilmiyoruz. Ancak basına yansıyan tek tük haberden anlaşıldığına göre, görüşmeler daha ziyade Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların durumuyla ilgili olmuştur: Sultan'dan, Romanya ve Sırbistan'dan sonra Karadağ için de özerk statü istenmiştir! Öyle anlaşılıyor ki, Sultan'ın daha Avrupa'ya adımını atmadan verdiği ödünler yeterli bulunmamış, yeni ödünler istenmiştir. Görüşmelerin sihirli kelimesi "reform" kelimesidir. Ancak Batılı yöneticiler "reform" derken, sadece Hıristiyanların durumunu düşünmektedirler. Bu durum Osmanlı yöneticilerini üzmekte ve "reform" sözcüğü onlar tarafından çoğu kez fazla inanılmadan kullanılan, "diplomatik" bir kelime olarak ortaya çıkmaktadır. "Reform" çıkmazını, Genç Osmanlıların Batı basınına yansıyan muhalefetlerini cevaplandırmak için iktidar yanlısı birinin (herhalde Âli Paşa'nın bir adamının) yazdığı mektup açıkça ifade etmektedir. *Le Jouirnal des Débats* gazetesinin 8 Temmuz 1867 tarihli sayısında, "bir yurtsever" imzası ile yayınlanan bu mektupta, Kur'an ilkelerine dayanılarak Osmanlı kurumları savunulmakta ve Avrupa'dan ne kadar çok şey alınırsa, Imparatorluğun o kadar çabuk çökeceği ileri sürülmektedir. Yazara göre, Osmanlı Hıristiyanlarının eğitim düzeyi, Müslümanlarınkinden çok ilerde olduğu için,, bunlara verilecek eşitlik Müslümanlığın sonu olacaktır. İşte Osmanlı iktidarı, Batı kamuoyunda kendini bu düzeyde savunabilmektedir. Mektubu takdim eden Fransız gazetecisi, Osmanlı "yurtsever"inin çelişkisini şöyle özetlemektedir: "Reform yapmadan nasıl yaşanır? Çökmeden nasıl reform yapılır?" Mektup sahibi, "tüm ümitler sadrazamdadır!" diyerek, herhalde bu çelişkiyi çözdüğünü sanmaktadır. Oysa çelişki, izleyen yıllarda gitgide derinleşecektir.

SERGİ VE OSMANLILAR

Sultan Aziz'in Avrupa seyahatini, çeşitli yönleriyle anlatmaya çalıştık. Son olarak da, bu geziye vesile teşkil eden 1867 Uluslararası sergisi hakkında bazı bilgiler verelim. Bu konuda temel kaynağımız, Osmanlı sergi komisesi Selâhaddin Bey'in, 1867'de Fransa'da yayınlanan "1867 Evrensel Sergisinde Türkiye" isimli eseri olacaktır.

1867 sergisi Osmanlıların ilk katıldıkları sergi değildi. Osmanlı Devleti, daha önce, 1851'de Londra'da, 1855'de de Paris'te Champs-Elysées sarayında açılan sergilere katılmıştı. 1851 Sergisine, tarım ve sanayi maddeleri ve özellikle "güzel kumaşlar, yaldızlı işlemeler ve kıymetli şallar" yollanmıştı. 1855 sergisine çok daha geniş ölçüde katılınmış ve 2000 kadar madde teşhir edilmiştir. Selâhaddin Bey, Osmanlıların bu son sergiden 27 madalya, 20 de mansiyon aldıklarını belirtiyor. Osmanlı Devleti daha sonra ise 1862'de Kensington Gardens' da açılan sergiye katılarak 787 özel ya da kamusal işletmenin mallarını sergilemişlerdir.

Osmanlılar üç kez uluslararası sergilere katıldıktan sonra, 1863'de bir de Osmanlı Devletinde ulusal bir sergi açmışlardır. Bu amaçla Sultan Ahmet Meydanı'nda yaptırılan bir Saray'da 13 sınıf eşya sergilenmiştir. Sergi, o zaman Maliye Nâzırı olan Mustafa Fazıl Paşa'nın yönetiminde özel bir komisyonca hazırlanmış ve 27 Şubat-1 Ağustos tarihleri arasında açık tutulmuştur. Girişlerden elde edilen hasılâtın 450.000 kuruşa yükselmesi, Sergi'nin büyük bir ilgi gördüğünün işareti olarak sunulmaktadır.

1867 sergisi, daha önceki bütün sergilerden görkemli olmuş ve bu vesileyle Paris'e tüm kral ve imparatorların gelişi de sergiye özel bir önem katmıştır. Sergi Champs de Mars'da (Eyfel kulesi ile Ecole Militaire arasında uzanan alan) hazırlanmıştır. Bu geniş bölgeye devletler, kendi tarihlerini ve mimarilerini temsil eden eserler dikmişlerdir. Bu amaçla Osmanlılar, kendilerine ayrılan bölgeye üç bina yaptırmışlardır. Birincisi, Bursa Yeşil Camii'nin bir modeliydi. İkincisi, İstanbul'da sayıları -o günlerde dahi gitgide azalan- Boğaz köşklerinden birini temsil ediyordu. Bu binaların ilk plânlarını M. Barborini yapmış; daha sonra bunları M. Parviller pratik amaçlarla tâdil etmiştir.

Osmanlılar 1867 sergisine çok geniş ölçüde katılmışlardır. Osmanlılara tahsis edilen alan, diğer Avrupa devletlerininkine nisbetle hayli kısıtlı olmasına rağmen, sergiye katılanların sayısı açısından ikinci sırayı işgal etmektedirler. Bu konuda sergi kataloğunun verdiği rakamları şöyledir.[70]

Sergileme alanı:

Fransa	63.640 m²
İngiltere	21.059 m²
Prusya	12.765 m²
Rusya	6.060 m²
İtalya	3.459 m²
Osmanlı Devleti	1.525 m²

Sergiye katılanlar:

Fransa	11.645 sergici
Osmanlı Devleti	4.499 sergici
İtalya	3.992 sergici
İngiltere	3.609 sergici
Prusya	2.206 sergici
Rusya	1.392 sergici

1851 Sergisi'nin yapıldığı, Londra, Crystal Palace.

Osmanlı Devletinin bu katılma yoğunluğu nereden ileri gelmektedir? Kataloglara bakınca, bunun nedenini kolayca anlıyoruz. Osmanlılar, ülkelerinde ne üretiyorlarsa, hemen hepsinin bir örneğini sergiye taşımışlardır. Böylece Osmanlı vitrinlerinde, pastırma ve sucuktan, tahin ve pekmeze; simitten, salebe kadar herşey sergilenmiştir.

Selâhaddin Bey, gerek 1867 sergisine, gerekse daha önceki sergilere Osmanlı katılımını çok överek anlatmıştır. Bunun böyle olması doğaldır. Aslında Osmanlılar 100 kadar madalya ve mansiyon da almışlardır.[71] Fakat sergide 64 büyük ödül; 883 altın, 3.653 gümüş, 6.565 bronz madalya ve 5.801 mansiyonun dağıtıldığı unutulmamalıdır. Osmanlılar Mısır'la birlikte bir "Büyük ödül" almışlardır. Bu mükâfat, Amerikan iç savaşı yıllarında, pamuk ekimini geliştirdikleri için verilmiştir. Hükûmetin kollektif bir biçimde sunduğu "tarımsal ürünler"den, ipekçilikten ve dantelcilikten altın madalyalar kazanılmıştır. Buna karşılık, sebzecilik ve meyvecilik dalında 38 altın madalya dağıtıldığı halde, Osmanlı temsilcileri incir ve üzüm dallarında 3 bronz madalya ile yetinmişlerdir. Ancak Osmanlı sergicilerinin asıl zaafı, sanayi alanında ortaya çıkmıştır. Batılı firmalar, özllikle Anglo-Saksonlar, en ileri sanayi araçlarını sergilerken ve nefis afişlerle bunların reklâmını yaparken, Osmanlılar, sabandemiri, orak, tırmık, bahçıvan makası vb. gibi aletler teşhir etmişlerdir.

Bütün bu konularda Selâhaddin Bey'in eseri çok öğreticidir. Elbette Osmanlı sergi komiseri, Osmanlı katılımını elinden geldiği kadar yüceltmeye çalışmaktadır. Fakat ne yazık ki, 1860'larda Osmanlı ekonomisinin objektif verileri, bir gerçeği bütün çıplaklığı ile yansıtmaktadır. Selâhaddin Bey'in sunduğu verilerin ayrıntılı analizi, bu makalemizin çerçevesini aşar. Fakat bir iki örnekle durumu açıklayalım. Osmanlıların en eski ve en ulusal sanayilerinden halıcılığı alalım. Yazara göre, imparatorluğun her tarafında, halıcılık hâlâ geleneksel, ilkel el tezgâhlarında yapılırken, İzmir ve civarında Avrupalı müteşebbisler, en yeni teknikler kullanan işletmeler açmışlardır. Kaliteyi hiç düşürmeden üretimi son derece artıran bu işletmelerde 3000 kadar kadın, günlüğü 1/3 Franka, sürekli çalışmakta ve 7.5 m²lik bir halı imâline aynı anda 10 işçi katılabilmektedir. Bu işletmelerden sadece biri, senede 84.375 m² halı dokuyabilmektedir. Kula'nın, Uşak'ın, Saruhan'ın dünyaca meşhur halıları böyle dokunmaktadır. İzmir ve civarında yıllık halı üretiminin -yerli üreticilerle birlikte- 9 milyon Frank, imparatorluğun geri kalan bütün kesiminde ise 4.5 milyon Frank değerinde olduğu gözönünde bulundurulursa, işin önemi ortaya çıkar.

İkinci örneği, günlük yaşantıyı daha yakından ilgilendiren somut bir alandan, değirmencilikten ve fırıncılıktan alalım. Osmanlı sergi komiserinin verdiği bilgilere göre, büyük merkezlerde Avrupalı müteşebbisler bu alanda da üstünlük sağlamışlardır. İmparatorluğun en önemli "un fabrikası" İstinye'de M. Pigeon'a aittir. Bu fabrika ayda 3 milyon kilo buğday öğütebilmektedir. Tüm İstanbul'da, o sırada, ayda 11.250.000 kilo buğday üretildiğine göre, bunun ¼ ünden fazlası sadece M. Gipeon'un buhar makineli değirmeninde üretilmektedir. Galata'da M. Augier'nin 24 yıldan beri çalışan fabrikası ise günde 15.000 kilo un üretmekte ve bunu aynı gün ekmek haline getirip satmaktadır. Selâhaddin Bey'in yazdığına göre, M. Augier'nin fabrikası, bütün Kırım Savaşı boyunca, Osmanlı ordusuna günde 40.000 tayın sağladığı gibi, İstanbul halkına da satışlarına devam etmiştir. Selâhaddin Bey başka Avrupalı müteşebbislerden de bahsediyor. Fakat sanıyorum ki, yukarıdaki örnekler çarpıcıdır.

ARTIK DOĞU, BATIDIR...

İşte 1860'larda Osmanlı Devleti'nin genel tablosu budur. Görüldüğü gibi, bu tabloda bir bütünlük vardır. Osmanlı toplumsal düzeni; iktisadi yapısı, diplomatik ilişkileri, siyasal rejimi ve iç muhalefeti ile tutarlı bir bütün teşkil etmektedir. Ne yazık ki, bu bütünlük, bütün unsurlarıyla bağımsızlık şeklinde ortaya çıkmakta ve Osmanlı aydınları arasında modernizme götürecek bir fikir sistemi ve bir siyasal hareket görünmemektedir. Abdülâziz'in Avrupa seyahati, bütün bu bağımlılıkları ve eziklikleri simgelemektedir.

SULTAN ABDÜLÂZİZ'İN AVRUPA SEYAHATİ-II

Abdülâziz Avrupa'ya diplomatik manevralar çevirmeye gitmedi. Hiçbir Batı dili bilmeyen bu sultanın zaten bağımsız diplomatik görüşmeler yapması da olanaksızdı. Abdülâziz'in, yönetici çevrenin de etkisiyle, Avrupa'yı görme konusunda büyük bir merak duyduğu kuşkusuzdur. Fakat böyle bir gezinin yaratacağı -ve de yarattığı- sorunlar gözönünde bulundurulursa, seyahat salt bir tecessüsle de açıklanamaz. Abdülâziz, Girit'in ve Balkanların kaynadığı bir sırada, Avrupa'ya, ödünler vererek ve şirin görünerek, Düvel-i muazzama ile ilişkilerin hiç olmazsa daha kötüye gitmemesini sağlamak için gitti-ve götürüldü. Bu amaçla da Avrupa'da tam bir "uygarlık öğrencisi" gibi hareket etti.

Sultan Aziz'i görmek için, tüm hükümdarlara olduğundan daha büyük kalabalıkların sokağa dökülmesi, ne sevgiyle, ne de hayranlıkla açıklanabilir. Batılı insan, yüzyıllarca Avrupa'yı tehdit etmiş, korkutmuş; fakat aynı zamanda büyülemiş "Doğu"nun en yüce sembolünü gözleriyle görmek, tanımak istiyordu. Sokakları dolduran yüzbinlerce insanın bu ilgisinde, Osmanlı devletinin değil, Batı'nın zaferinin bir işaretini görmek gerektir. Belki de Abdülâziz, bunu biraz hissettiği için gezi boyunca gülemedi. Belki de Osmanlı uleması bunun için rahatsız oldu ve bu rahatsızlığı çeşitli şekillerde belli etti. Belki de bu yüzden Osmanlı tarihçileri bu geziden mümkün olduğu kadar az bahsettiler. Güçlü ve kendinden emin Batı ise, XIV'üncü Louis'nin yaldızlı arabaşında Elysée Sarayı'na doğru yol alan yakışıklı Osmanlı sultanında, artık, fantazmlarla dolu bir tarihin renkli bir simgesinden başka bir şey görmüyordu. Sultanın ziyareti dolayısıyla bir başyazı yayınlayan *La Presse* gazetesi, "Doğu"nun yüzyıllarca süren üstünlüğünü anlattıktan sonra, şunları ekliyordu:[72] "Bugün ne büyük değişiklik! Bütün dünyanın dikkati, emekdar Hıristiyan Avrupa'nın üstünde toplanıyor. Avrupa artık dünyanın merkezi ve dayanağı haline geldi. Doğu biziz! Aydınlık biziz!" Bu sözler, galiba, bütün Avrupa kamuoyuna tercüman oluyordu.

[37] Bak. E.K. Bramsted, *Dictatorship and Political Police* (London,1945); Galtier-Baissière, *La Police Secrète sous le Deuxième Empire* (Le Crapouillot, Temmuz, 1936). Ayrıca Griscelli ve M. Calude gibi gizli ajanların hatıraları.

[38] Bu ve bunu izleyen bilgiler, daha önce zikrettiğim Fransız arşivlerinden alınmıştır. Bundan sonra, tarih zikrettiğim elçi raporları için ayrıca dipnotu vermeyeceğim. İlgili ciltler, 370 ve 371. ciltlerdir.

[39] *Muhbir*, No: 45, 5 Muharrem 1284, (1867), "Islahat" başlıklı yazı.

[40] *Muhbir*, No: 51, 18 Muharrem 1284 (1867)

[41] Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s. 197-199.

[42] *Muhbir*, Sayı: 55, 23 Muharrem 1284 (1867)

[43] III. Napolyon döneminin gözde arkeologlarından Jean Perrot, 1864'te yayımlanan bir seyahatnamesinde Jean Pietri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, Pietri'nin çıkardığı gazete önce *La Presse d'Orient* adını taşıyordu. Fakat bu gazete 1859 Süveyş ihtilafında Osmanlı Hükûmetine en sevimsiz gelen çözümü, kararlı bir biçimde savununca Fuat Paşa tarafından kapatıldı. Bu kapatılma üzerine, *Le Journal des Débats* gazetesi "Doğuda bir Fransız bayrağı indi" diye yazmıştı. Gazete, sonra *Le Courrier d'Orient* adı altında tekrar yayımlanmaya başladı. Bak, *Souvenir d'un Voyage en Asie Mineure* (Paris, 1864), s. 17-18.

[44] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 208

[45] *Lettre Adressée à Sa Majesté le Sultan par le Prince Mustafa Fazıl Pacha* (Paris, 1867)

[46] R.D.Davison, D.Urquarth'ın çıkardığı *Diplomatic Review* (Temmuz, 1876) dergisini (a.g.e. s. 202); Şerif Mardin ise Ali Suavi'nin bir eserini zikrediyor. *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), s. 278.

[47] L.Cahun, "La Turquie 1840-1870" (Der.) E. Lavisse, *Histoire Generale*, cilt: XI, s. 47.

[48] Bu bilgileri *La Grande Encyclopédie*'den çıkardık.

[49] *Papiers et Correspondance de la Famille Impériale* (Paris, 1870), cilt: I, s. 169.

[50] Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yay., C. Baysun, 1-12 (Ankara, 1953), s. 20.

[51] M.C. Kuntay; *Namık Kemal* (İstanbul, 1944), s. 560.

[52] Metin içine bak. G.Noradounghian Efendi, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1902), cilt: III, s. 254.

[53] G.Noradounghian, *a.g.e.*, cilt: III, s. 261.

[54] Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 61 ve devamı.

[55] İncelediğimiz gazetelerden sadece *The Times*'da, Avrupa'da "Osmanlı siyasî mültecileri"nden, eskiden tasavvuru imkânsız bir yenilik olarak sözedilmektedir. 2 Temmuz 1867. M.C. Kuntay'ın belirttiğine göre, Namık Kemal, Paris'ten babasına yazdığı bir mektupta "ahbap değil, yanına ecinniler bile uğramaz" diyor. *a.g.e.* s. 259.

[56] M.C. Kuntay, E. de Girardin'den "Napolyon'un adamı" diye sözetmektedir. (*a.g.e*, s. 524). Oysa Napolyon'un Adalet Bakanı'nın, daha sonra yayınlanan notlarından anlaşıldığına göre, İmparator bu ateşli gazeteciyi bir ara hapse attırmak istemiş, fakat ancak para cezasına çarptırılabilmiştir. (Ed: J.Maurain) Baroche, *Ministre de Napoléon, d'aprés ses Papiers inedits*, (Paris, 1936), s. 401-402.

[57] *Le Journal des Débats*, 22 Haziran 1867.

[58] *Le Siécle*, 29 Haziran 1867.

[59] *Muhbir* (Le Mukhbir), 31 Ağustos 1867.

[60] Ş. Mardin, *a.g.e*, s. 33.

[61] III. Napolyon'un darbesinden sonra Pierre-Marie Pietri polis şefi olmuştu. 1866 tarihinde de kardeşi Joseph. Marie Pietri polis şefi olmuştur. *(La Grande Encyclopédie).*

[62] *Osmanlılarda III. Napolyon çok sevilmiştir! Daha sonraki bir dönemde, meşhur tarihçi Abdurrahman Şeref dahi ondan büyük bir övgü ile sözediyor. Bak, Tarih* (Musahabeleri) *Konuşmaları*, (İstanbul, 1978 baskısı), s. 120.

[63] Ömer Faruk Akün'ün belirttiğine göre, Namık Kemal 1881'de "Bâlâ Rütbesi", 1883'de "Nişan-ı Osmanî" ve 1886'da "İmtiyaz Madalyası" aldı *(İslâm Ansiklopedisi)*.. M.C. Kuntay da "bir ihtilâlcinin muhiti" olarak, Namık Kemal'in yaşadığı ortamı şöyle sunuyor: "Üç Osmanlı Şehzadesinin köşklerinde başlar: bir Mısır prensinin konağına uğrar ve bir Ermeni sarrafın İstanbul gümrüğü karşısındaki dükkânında biter" *a.g.e.*, s. 257. Osmanlı muhalefeti içinde iktidara ödün vermeyen; yurt dışında idama mahkûm olan, fakat affedildikten sonra da "özgürlük yok" diye yurda dönmeyen, 1870'de Komüncülerle birlikte savaşan tek Osmanlı muhalifi, Genç Osmanlılardan Mehmet Efendi'dir. Bak. İ. Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* İstanbul, 1938, Cüz: 5, s. 943-945.

[64] Bu konudaki bilgiler *Le Journal des Débats, La Presse, Le Siécle, Le Constitutionnel, Le Temps, Le Petit Journal, La Liberté* gazetelerinden çıkarılmıştır. İngiltere ile ilgili bilgiler ise *The Times*'dan nakledilmiştir.

[65] *Histoire Générale de la Presse Française*, kolektif eser, cilt: II. (Paris, 1969)

[66] Yazarın oğlu Behçet Bey tarafından "takdim olunan" eseri Necib Asım Efendi yayınlamıştır. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, No: 49-62; s. 1335-1337.

[67] Necib Asım, *a.g.m.*, s. 100

[68] P.Challemel-Lacour, "Les Hommes d'Etat de la Turquie," *Revue des Deux Mondes*, Ocak-Şubat 1868, s. 886.

[69] *The Times*, 19 Temmuz 1867. Yazarın Arapça ile Osmanlıcayı karıştırmış olması muhtemeldir.

[70] *Catalogue Générale Publiée par la Commission Impériale* (Paris, 1867), cilt: 1, s. 35.

[71] Ödüller için bak. *Catalogue Officiel des Exposants Récompensés par le Jury International* (Paris, 1867).

[72] *La Presse*, 1 Temmuz 1867. Abdülâziz rejiminin sonunda yayınlanan eserinde, bir Alman gözlemci de şunu söylüyor: "Abdülâziz Han'da, İslâmın, bir siyasal güç olarak sönen yıldızını görüyoruz." A. Schweiger-Lerchenfeld, *Unter dem Halbmonde* (Jena, 1876). s. 100.

Doç.Dr. PARS ESİN

Eski Roma'da "Yemek" Yemek

EKMEK DEVLETTEN...

İ.S. II. yüzyılda tarihçi Marcus Cornelius Fronto, Roma halkının aklını her şeyden çok iki noktanın işgal ettiğini söyler: *annona* ve herkese açık temaşalar... Başka bir deyişle şair Juvenalis'in gene o sıralarda belirttiği üzere *panem et circenses* (ekmek ve sirk oyunları)...

Yetkililer tarafından bedava tahıl dağıtımı anlamına gelen "annona", yoksulluğun hafifletilip belki de giderilebilmesi amacıyla başlatılmıştır. Ne var ki kitlesel olan bu yardım, zamanla devletin ekonomik ve sosyal yapısını ciddi biçimde rahatsız eder bir konuma gelmiştir. Daha İ.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Roma arada sırada ciddi kıtlık ve açlık bunalımlarına tanık olmaktaydı; ancak İ.Ö. 123 yılındadır ki geçim şartları görünürde vatandaşları umarsız bir biçimde cenderesine alınca, Tribün Caius Gracchus, vatandaşların kamuya ait zahire ambarlarından piyasadaki cari fiyatların altında bir fiyatla tahıl satın almalarına müsaade ederek bir emsal yaratmıştır. İ.Ö. 71 yılından itibaren Roma'da yaşayan 40 000 yetişkin erkek vatandaşa *bedava* tahıl dağıtılmaya başlanmıştır.

Bu tarihi izleyen yıllarda kendilerine bedava tahıl tahsis edilen vatandaşların sayısı o derece artmıştır ki, Sezar adıyla tanıdığımız, Julius Caesar, kamu yardımı bekleşen insan kuyruğunu kısaltıp 150 000 kişiye indirmenin yararlı olacağını düşünüp bu kısıntıya gitmiştir. İmparator Augustus döneminde (İ.Ö.31-İ.S.14) bu insan kuyruğu tekrar yavaş yavaş uzamış ve 320 000 kişiye kadar ulaşmıştır ki bu sayı, tahminen hesabedilen o tarihlerdeki Roma toplam nüfusunun üçte birinin biraz altındadır.

Annona sisteminin sürdürülüp yönetilmesinde siyaset muhakkak ki rol oynamıştır. İ.S. III. yüzyılın henüz başlarında İmparator Septimius Severus, o tarihlerde ticari bir gerilemeden rahatsız bulunan ve kendi doğduğu yer olan, Kuzey Afrika'daki Leptis Magna'dan zeytin yağı satın alarak hem bu kent halkının hem de, zeytin yağını bedava dağıtıma tabi tutarak, Roma pleblerinin muhabbetini kazanmasını bilmiştir. Yaklaşık otuz yıl sonra Severus Alexander, tahıl yerine pişmiş ekmek dağıtımını karar altına almıştır. İ.S. III. yüzyılın ikinci yarısındaysa İmparator Aurelianus, adam başına günlük tayin miktarını aşağı yukarı 700 grama çıkartıp bedava dağıtılacak yiyecek listesine domuz yağını da eklemiştir. Bunla da yetinmeyip bağ sahiplerinin aynî vergi olarak ödedikleri şarabı da pleblere tahsis etmiştir. Ancak şarabın da kalıcı bir biçimde *annona* sistemine dahil edilmesini önerdiğinde yüksek bir memurun tepkisi ilginç olmuştur: "Nerelere geldiğimizin bilincine varıncaya kadar onlara tavuk ve ördek eti de tahsis etmiş olacağız!" Gelgelelim İmparatorluğun son dönemlerinde yalnız halk değil bizzat imparatorlar da para darlığına düşünce bedava yiyecek dağıtımına son verilmişse de birçok temel gıda maddesinin fiyatlarının düşük tutulduğunu biliyoruz.

Bu bağlamda Amerikalı tarihçi Myers'in yargısı iyiden iyiye sert olduğu kadar, ilerde göreceğimiz, aşırı lüks gıda tüketimini yeğleyen anlayışı mahkûm edicidir: "Devletin yanlış yönlendirilmiş hasenatından ileri gelen kötülüklerin ne kadar üzerinde durulursa durulsun, mübalağaya sapılmış olmaz. Tembellikle buna eşlik eden kötü huylar o kadar teşvik edilmiştir ki, *annona* sisteminin, İmparatorlar dönemi Roma toplumunun ahlâkî yozlaşmasının başta gelen nedenleri arasında sayılması muhtemelen yanlış olmaz."

Yargının ağırlığı bir yana, Roma halkını beslemek için gerekli gıda maddeleri de miktarca pek ağırdı. Yapılan tahminlere göre, Augustus döneminde yalnız Roma şehrinin gereksinimini karşılamak üzere yılda yaklaşık 420 000 ton kadar tahıl ithal edilmeliydi.

Bu miktarın üçte biri Mısır'dan, geri kalanın büyük bir bölümüyse Kuzey Afrika'dan geliyordu. İ.Ö. II. yüzyılda Roma Kartaca'yı Pön savaşları sonucu mağlûp ettiğinde, Kartaca şehri İ.Ö. 146'da bütünüyle yakılıp yıkılarak haritadan silinip *(Carthago deleta)* kalıntıları, üzerine tuz atılarak, sabanla sürülmüşse de, şehrin değerli tarım alanlarına hiç mi hiç dokunulmamıştır. Bu alanları elinde tutup güven altına almak isteyen Roma, önce Numidia bölgesi kırallıklarının süzereni olmuş, sonra da hinterlanddaki yarı-gezginci kabileleri boyunduruğu altına almıştır. İ.Ö. I. yüzyılda Sirenaik ile Mısır da zaptedilince, Büyük Sahra ile Akdeniz arasındaki tarıma elverişli bütün arazi Roma'nın elinde geçmiştir.

Mısır, Kuzey Afrika ve Sicilya'da elde edilen tahılın ilk hak sahibi Roma şehriydi. Resmî dağıtıma tahsis edilecek tahılın nakliyesi çok sıkı güvenlik tedbirlerine tabi tutulmuştu. Tahıl, üretildiği ülkede gemicilere teslim edilmekteydi; bunlarsa yüklerini Roma'nın limanı Ostia'ya (daha sonraları hemen Ostia yakınlarındaki yapay liman Portus'a) vakit geçirmeden

en kısa rotadan getirmek durumundaydılar. Taşıma esnasında rotadan sapıp ara noktalarda karaya çıkarak vakit geçirmekse ölüm ya da sürgün cezalarını gerektirirdi. Roma plebleri, tıpkı yetkililer gibi, tahıl gemilerinin öneminin farkındaydılar; üstelik gemilerin limana geliş tarihlerini de bilirlerdi. O kadar ki İ.S. 70'de bir seferinde, gemiler rötar yaptığında, şehirde büyük bir panik başgöstermişti.

Varış limanında tahıl gemilerden boşaltılır boşaltılmaz hem nicelik hem de nitelik denetimine tabi tutulurdu; ayrıca, sevkedilen tahılın bir örneği mühürlü torbayla gönderilirdi. Bu son tedbir, tahıla başka madde karıştırılması kadar herhangi bir başka hilenin önüne geçmek içindi. Daha sonra tahıl limandan Roma'ya kadar, Tiber nehrinden mavnalarla üç günde taşınır ve başkentte değirmencilere tevzi edilirdi.

BESİN MADDELERİ, YEMEK ADETLERİ

Romalı yoksulun yedikleriyle Romalı askerin seferde yedikleri temelde pek basit bir menüyü yansıtır. Roma ordusu, başka faktörler bir yana, dünyayı vejetaryen diyebileceğimiz pehrizci bir gıda listesi sayesinde fethetmiştir: ekmek ya da lâpa, biraz sebze, ekşi şarap, pek ender olarak da et bu listede yer alırdı; o kadar ki Sezar'ın askerleri bir sefer esnasında tahıl tükenip de et yemek durumunda kalınca, bundan şikâyetçi olmuşlardı.

Romalı bir yoksulun temel beslenme listesindeyse tahıl lâpaları, pişirilmiş akdarı ezmesi ya da kepeği bol undan yapılmış kaba saba ekmek yer alırdı. Ama belirtmek gerekir ki İ.S. III. yüzyılda *annona* artık tahıl ya da un yerine profesyonel fırıncılarca yapılmış ekmek dağıtmaya başlayınca ekmeğin kalitesi çok düzelmiştir. Yoksulların içtikleriyse genellikle suydu. Pişirmeye gelince, bu ilkel bir evrede kalmıştı, çünkü pişirmede kullanılacak avadanlık da ilkeldi. Yakacak sağlamaksa başlı başına bir sorundu. Zamanımızın sefertası misali apartmanlarına benzer fakat daha az katlı binalarda, dar ve kalabalık *insula*'larda oturan yoksullar için yangın tehlikesi de korkutucuydu. Bu yüzden yoksul, mümkün olduğu sürece pişirme işleminden kaçınıyordu. Fırsat buldukça "pis ahçı dükkânları"ndan satın alınan domuz rostosu dilimlerini ya da tuzlu balığı ekmeğine katık ediyordu. Yoksul Romalı muhtemelen sık sık zeytin, çiğ fasulye, incir ya da peyniri ekmek ya da pişirilmiş akdarı ezmesine katık etmiş olmalıdır. Tahıl lâpaları yenilmekle beraber, Yunanlıların aksine, Romalılarca pek tutulmazdı. Romalı bu gıda maddesini kölelere ya da, ne yiyeceği belli olmaz tuhaf kimselere ve yabancılara uygun bulurdu. Bu yüzdendir ki Roma'da Yunanlılar argo deyişiyle "lâpacılar" olarak adlandırılırdı.

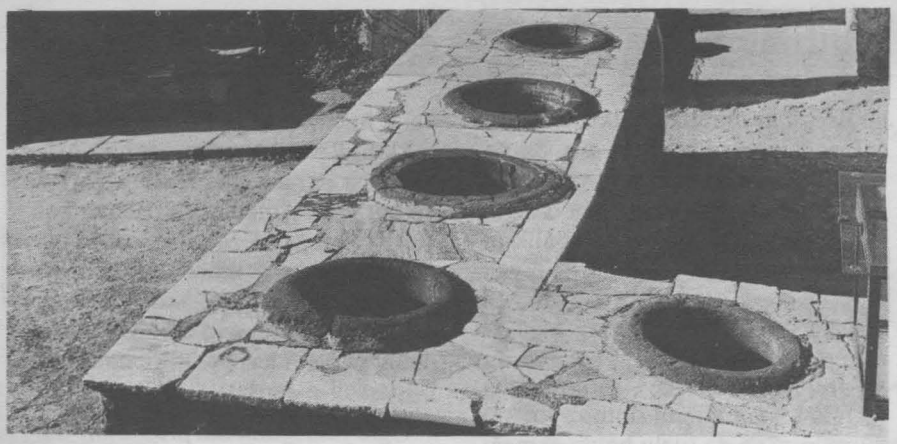
Bu "lâpacılar"ınkiyle Roma mutfağının temel farkı, eski Yunan'a oranla Roma İmparatorluğu'nun büyüklüğü ve yaygınlığı gözönüne getirilmeden anlaşılamaz. Gerçekten de geniş İmparatorluğun her yerinde yeniden standart bir Roma yemeği söz konusu olmamıştır. Tersine her ülke, her bölge kendine has spesiyaliteye sahip olmuş olmalıdır. Söz gelişi Britanya'da yaşayan bir Roma vatandaşının gıda listesi, Mısır'da yerleşmiş Romalılarınkinden kaçınılmaz bir şekilde farklı olacaktır. Ama gene de Roma İmparatorluğu'nun her yerinde aşağı yukarı aynı şeyleri yiyen Romalılar da -gördüğümüz üzere, meselâ askerler- muhakkak ki söz konusudur.

İ.Ö. III. yüzyılda ortalama bir Romalının günlük menüsü hâlâ kırsallığın basitliğini simgelemektedir ama, Roma'nın zenginleşmesine paralel olarak sayıları artan zenginlerin de etkisiyle, yavaş yavaş bu basitlik kaybolmaya yüz tutmuştur. Herkes için günün ilk yemeği *ientaculum* yani sabah kahvaltısıydı. Tıpkı günümüzdeki gibi, sabah kahvaltısı ya giyinirken atıştırılır ya işe giderken ya da çalışma esnasında yenilirdi. Kahvaltı böylece basit tarafından alınınca, tabiî sofra kurulmaz, kahvaltı için ayrıca vakit harcanmazdı. Bazı zayıflamaya düşkün Romalılarsa ya bir bardak su ya da bir bardak sulandırılmış şarapla yetinirlerdi. Ama normal olarak kahvaltıda bal ya da zeytin veyahut peynir ekmeğe katık edilirdi. Bir yazarın belirttiğine bakılırsa, okula giden çocukların, fırından aldıkları dumanı üstünde çörekleri yolda yemeleri çok hoşlarına giderdi.

Öğle yemeğinin adı *prandium*'dur. Bu öğün de hafif ve genellikle soğuk geçiştirilirdi ve hatta sofra bile pek kurulmazdı. Ekmek gene baş köşede olmakla beraber, katık olarak muhtemelen biraz soğuk et ya da peynir yenirdi. Zeytin, kuru badem, ceviz gibi yiyecekler de katık yerine geçerdi. Taze meyve öğlen yemeğinin son unsuruydu. Yemek esnasında su, tatlı şarap ya da bira içilirdi.

Adına *cena* denen günün asıl yemeği, akşam yemeği, akşam çökerken yenen öğündür. Ailenin reisi baba (*pater familias*) dostlarına akşam yemeği ikram etmediği takdirde, anababa ve çocuklar bu yemekte beraber olurlardı. Dirsek desteğiyle başı yukarda ama bedeni bir mindere uzanmış şekilde yemek yemek erkekler için kibarlık belirtisiydi. Biraz zenginleşmiş ortalama Romalının evinde böylesi uzanmak için kerevetlerle donatılmış yemek odası bulunur ve kerevetler at nalı şeklinde bu odaya yerleştirilmiş olurdu (*triclinium*); tabiî masa bu kerevetlerin ortasındaydı. Ama genellikle portatif kerevetlerle herhangi bir oda ya da bahçede benzer bir düzenleme sağlanabilirdi.

Akşam sofrası, diğer öğünlere oranla daha bir ihtimam gösterilen sofradır. Burada esas yemek olarak muhtemelen sebzeyle et veya balık yenirdi. İştah açan bir tepsi meze de, tıpkı eski Yunan'daki gibi, rağbet görürdü demek yanlış olmaz. Roma giderek zenginleştikçe ortalama bir Romalının akşam sofrası da çeşitlilik kazanmıştır; krema soslu yumurta sarıları, karides, yengeç, pavurya gibi deniz hayvancıkları, zeytin, kuru badem ve ceviz, mantar, bazen karaciğer köftesi ve çeşitli sosis ve sucuklar, bazı özel vesilelerdeyse salyangoz, ötücü kuş türleri ve gelincik bu arada hatırlanabilir. Akşam yemeği ya taze ya

Üstte, Eski Roma'da kullanılan şarap küpleri, altta, fırıncıyı çalışırken gösteren bir mozaik

da bal veya şarapta muhafaza edilmiş meyve yenerek bitirilirdi. Ama bunların yerini balla tadlandırılmış ve çeşitli meyveyle aromalandırılmış kek ve çörekler, kurutulmuş meyveler, çeşitli baharat ve çiçek yaprakları da yenebilirdi. Her sofranın süsü olarak görülen ve arzu edilen şarap genellikle sulandırılarak içilirdi. Kışınsa içine sıcak su katıştırılıp bir miktar bal ya da kuru incir ezmesi eklenen ve adına *mulsum* denilen şarap tercih edilirdi. Su katıştırmadan şarap içilmesi, her yerde rağbet edilen ölçülülük düşüncesine aykırı bir davranış olarak kabul edilirdi.

Roma'da İmparatorluk döneminden önce besin maddelerinin yetiştirilip elde edilmesi, beklenebileceği gibi, özel bir önem taşımaktadır. Bilimsel denebilecek tarım el kitapları hem Kartaca'dan hem de Yunan'dan ithal edilmiş ve çevrilmiştir ki bunlar daha sonra Cato'nun, Varro'nun, Büyük Plinius'un bu konularda yazdıklarının temelini oluşturmuştur. Tahıl ve sebze dönüşümlü olarak ekilmiş, topraklar da, yorulmanın önüne geçmek için, dönemsel olarak ekilmeyip otlağa ayrılmıştır. Sebze olsun meyve olsun bol miktarlarda yetiştirilmiş ve bunlar, tahıldan sonra en önemli besin maddeleri olarak kabul edilmiştir. Sarımsak her zaman revaç gören bir lezzetlendirici olmuştur. Bazı soylu ailelerse soy isimlerini topraklarında geleneksel olarak yetiştirdikleri ürünlerden almışlardır: Lentuli, Caepiones ve Fabii ailelerinin isimleri, sırasıyla, mercimek (= *lenticula*), soğan (= *caepa*) fasulye (= *phaseoulus*)'den ileri gelmektedir. İncir, zeytin ve bağ yetiştiriciliği zamanla tahıl ve sebze üreticiliğinin önüne geçmiştir. Zeytin yağı, beslenme listesinde tereyağının, hamamda ise sabunun yerine kullanılmıştır; meşalelerde olduğu kadar kandillerde de yakılagelmiştir ve Akdeniz yazının kuru rüzgârlarıyla parlak güneşinin deri ve saçlar için gerekli kıldığı merhemlerin başlıca ham maddesini oluşturmuştur. İtalya yarımadasında yaşayanlar yünlü giysileri tercih ettiklerinden, koyun yetiştirme en revaç bulan hayvancılık faaliyetiyken, kümes hayvanları ve domuz ev bahçelerinde ve çiftliklerde yetiştirilmiştir. Ve neredeyse bütün evlerin içinde çiçek yetiştirilen küçük de olsa birer bahçesi olmuştur.

BAHARAT, TEMEL SOSLAR VE ŞARAP

Romalıların çoğunluğunun iyice baharatlı ve rayihalı yemekleri tercih ettiklerini söylemek ve hatta bu bağlamda bizleri bile geçtiklerini ileri sürmek yanlış olmaz. Doğu dünyası kökenli baharatın çoğu, deve kervanlarının vardığı son nokta olan, Mısır'dan ithal edilirdi. Karabibere özellikle yüksek bir değer verilirdi. Öte yandan yemek ile ilâçlarda kullanılan otların yetiştirildiği bahçelerden de birçok türden bitki elde edilirdi. Bunlardan sarımsak, defne ve naneyi özellikle hatırlatmak gerekir. Ne var ki Romalılar, gene bu meyanda, şeytan boku otu ve rokaya pek önem verirlerdi.

Ve önemlisi, Roma mutfağı koyu ve iyice rayihalı birçok sos türünün yer aldığı bir mutfaktı. En çok kullanılan sosun adıysa *garum* ya da *liquamen*'di. Gerçekten gayet sert ve keskin olan bu sos, ana ham madde olarak, tuzlu balıktan yapılırdı. Tatlılara ilişkin tariflerde olduğu kadar acı ve ekşi yemeklere ait tariflerde de bu sosa rastlanır. Buysa, adı geçen sosun, muhtemelen bizim yemeklerde kullandığımız tuz gibisinden kullanıldığını göstermektedir. Başka bir sık kullanılan sossa *defrutum*'dur. Bu sos, sıvının önemli bir bölümünü buharlaştırmak üzere, şarabın uzun uzun kaynatılması sonucu elde edilir ve kalan iyice koyu, kıvamlı şarap özü genellikle tatlı yemeklere katılırdı. Bu soslar yıllar boyu ağzı sıkıca

tapalı anforalarda saklanabilirdi ki, tıpkı zamanımızda şaraplar için söz konusu olan, yıllanmışlık bu soslar için de geçerli olabilirdi. Sosların en keskini yıllanmış *liquamen* olup, adına *allec* denmekteydi. Birkaç yıl geçtikten sonra testinin tapası açıldığında, *liquamen* nefis kokarsa sosa çok değer verilir ve en pahalı yemekler için kullanılırdı; yok eğer koku bozuksa sos gene de kullanılabilir, ama bu sefer meselâ kölelere verilen lâpa gibisinden kaba-saba yemeklere karıştırılırdı.

Aynı Yunanlılar gibi, Romalılar da iyi şaraba pek değer verirlerdi. Günümüz dünyasında Fransız şarapları nasıl çeşitli ülkelerce ithal edilmekteyse, Roma da Yunan'dan şarap ithal ederdi ama Karadeniz kıyılarının tatlı şarapları, Mısır'ın incir ve hurma şarapları, İspanya ve Kuzey Afrika'nın reçineli şarapları da pek namlıydı. Gelgelelim en sıradan şaraplar İtalya yarımadasında üretilen şaraplardı ki 80 çeşidi aşkın sofra şarabını bu meyanda hatırlatmak gerekir. Bizzat İtalya yarımadasında da bağ yetiştirmek için hem uygun arazi, hem de elverişli iklim şartları inceden inceye araştırılırdı demek yanlış olmaz. Romalılara göre yarımadanın kuzeyindeki asmalardan elde edilen şaraplar, Yunan'dan ithal edilen en iyi şaraplarla boy ölçüşebilirdi. Vezüv yöresinde üretilen şaraplar da pek harcı alem olup imparatorluğun her tarafına ihraç edilirdi. Ama, bugün de olduğu gibi, pahalı, yıllanmış ve kaliteli şarap için harcama yapabileceklerin sayısı sınırlı olmuştur. O yüzdendir ki piyasaya fıçılarla sevkedilip şarapçı dükkânlarında açık satılan mahallî şaraplar halk tarafından daha çok tercih edilmekteydi.

KISA BAŞVURU

Durant, Will, *The Story of Civilization - Caesar and Christ*, Vol.: III, Simon and Schuster, New York, 1944.

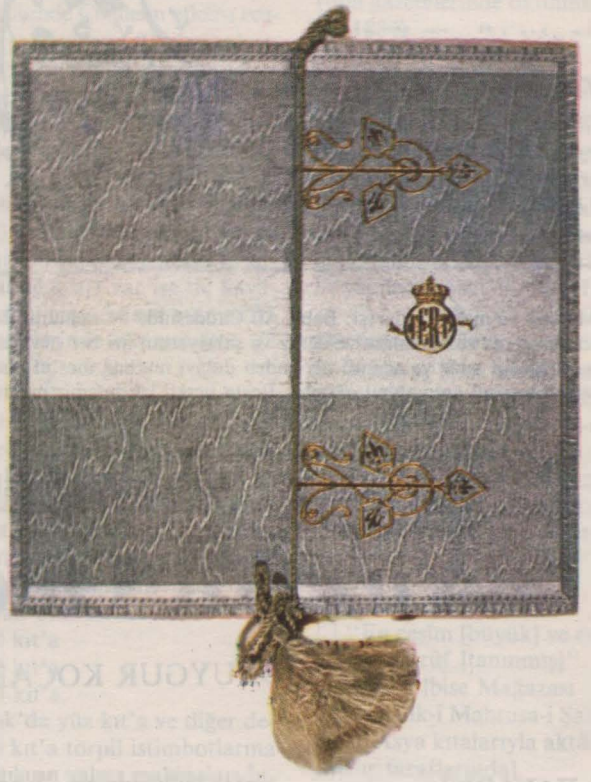
McLeish, Kenneth, *Food and Drink (Greek and Roman Topics: 7)*, George Allen and Unvin, London, 1978.

Louis, Paul, *Ancient Rome at Work*, çev.: E.B.F. Wareing, Routledge and Kegan Paul, London, 1965.

Myers, Philip Van Ness, *A History of Rome*, Ginn and Co., Boston, 1904.

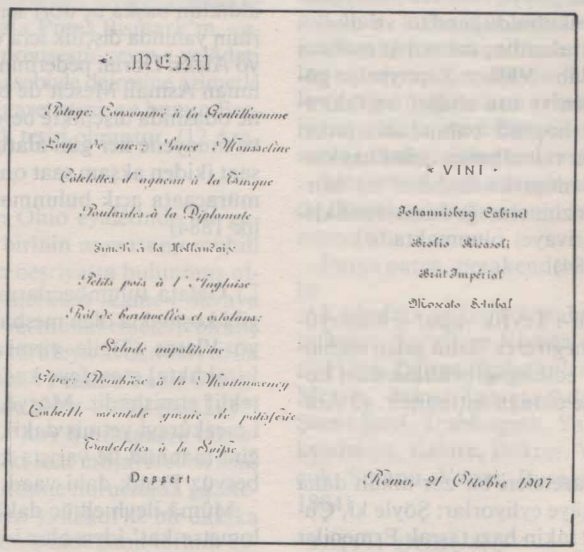
Revel, Jean-François, *Un festin en paroles*, Jean-Jacques Pauvert, Evreux, 1979.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

Kendisine Hanedan-ı Osmanî nişanının verilmesi münasebetiyle, İtalya Kralı'nın, Roma'daki sarayında 21 Ekim 1907 günü, Ziraat ve Orman Nâzırı Selim Melheme Paşa başkanlığındaki Osmanlı Fevkalâde Murahhas Heyetine verdiği ziyafet.

(Orhan Koloğlu Koleksiyonu)

MENU

Potage: Consommé à la Gentilhomme
Loup de mer: Sauce Mousseline
Côtelettes d'agneau à la Tzigane
Poulardes à la Diplomate
Timbale à la Hollandaise
Petits pois à l'Anglaise
Pain de Bartavelles et ortolans
Salade napolitaine
Glace: Mombisse à la Montmorency
Entrelth mirontdé garnie de pâtisserie
Tartelettes à la Suisse
Dessert

VINI

Johannisberg Cabinet
Riesling Ricasoli
Brût Impérial
Moscato Schubal

Roma, 21 Ottobre 1907

Çorba: Asilzade konsomesi
Levrek: Mousseline sosuyla
Türk usulü kuzu pirzolası
Diplomat usulü piliç
Hollanda Punç'u
İngiliz usulü bezelye
Fırında keklik ve yelve kuşu
Napoli salatası
Dondurma: Montmorency usulü meyveli dondurma
Şark usulü hamur tatlıları (sepeti)
İsviçre usulü tartölet
Tatlı
ve çeşitli şaraplar

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

Dr.UYGUR KOCABAŞOĞLU

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Öteden beri harîk mevkilerinde [yangın yerlerinde] gayretleri görülmekte olan Çeşmemeydanı tulumbası efradı aleyhinde Umur-u Zaptiyye Nezaret-i Aliyyesine ihbarat vukubulduğundan ve dünkü gün mezkûr tulumba, memur-u mahsus marifetiyle Bâb-ı Vâlâ-yı Zaptiyye'ye götürüldüğünden ve ora ahalisi ise tulumbacılarından hoşnud bulunduklarından dolayı mezkûr tulumbanın iadesi hakkında nezaret-i müşarün-ileyhâya bir istirhamnâme tanzim etmeğe karar verdikleri mervidir [rivayet olunmaktadır]. (2 Aralık 1884)

☐ Zırhlı Âsâr-ı Tevfik vapur-u humayûnunun havuza girerek lâzım gelen mahallerinin tamir edildiği gibi altına dahi boya çekilmekte olduğu işitilmiştir. (3 Aralık 1884)

☐ Ermeni gazeteleri bir zor nikâh daha vukuunu hikâye eyliyorlar: Şöyle ki, Çukurçeşme'de sakin bazı taşralı Ermeniler onaltı yaşında Amasya'lı bir kızı rızası hilâfında olarak kırkbir yaşında bir adama bir papaz vasıtasıyla nikâh ettirmişlerdir. Patrikhane Meclis-i Ruhânisi bu keyfiyyeti istihbar ettikde kızı tefrik ederek [ayırarak] Gedikpaşa'da bir papazın hanesine misafir vermiş ve keyfiyyeti takib etmekte bulunmuştur. (7 Aralık 1884)

☐ Şehrimizin en mahir diş tabibi Mösyö Dorini'nin vefatını yazmıştık. Müteveffa-i mumâ-ileyhin mahdumu olup Paris Mekteb-i Âli-i Tıbbiyesi'nden icazetname aldıktan başka üç dört sene burada pederinin yanında dişçilik icra etmiş olan Mösyö Aleksi Dorini pederinin ikâmetgahı bulunan Asmalı Mescit'de bulunan muayene odasında dişçilikte berdevam olmakta ve muayene her gün alaturka sabahleyin saat ikiden akşam saat ona kadar eshab-ı müracaata açık bulunmaktadır. (9 Aralık 1884)

☐ Galata tulumbacılarından bazıları at gibi koşmakta olan meşhur Cân-bâz Mösyö Vlatoş (?) ile yirmi kilometre bâd [uzaklıkta] mesafeye kadar yarış icrasını teklif etmişlerdir. Mösyö Vlatoş mesafei mezkûreyi yetmiş dakikada kat' edeceğini taahhüd ile yarışta kendisini geçene beşyüz Frank dahi vaad eylemiştir.

Mûmâ-ileyh elliüç dakikada onbeş kilometre kat' iden olur ise kendisine yüz Frank, on kilometreyi otuzbeş dakikada kat' edenlere elli Frank mükâfaat vaad eylemiştir. İşbu yarış yarınki Cuma günü Tepebaşı bahçesinde icra olunacaktır. Duhuliyesi beş kuruştur. (11 Aralık 1884)

☐ Beyoğlu'nda vukubulan müteaddit karmanyolaların mütecâsiri [cüret edeni] sarik-i meşhur [ünlü hırsız] Karakaçan ve kumpanyası olduğu bu kere komiser Abidin Efendi tarafından haber alınarak merkûmlardan birisi derdest edildiği gibi merkûm Karakaçan dahi bugün yarın ele geçirileceği memuldür. (12 Aralık 1884)

☐ Vukuat-ı elimeden olarak beş on gün evvel Tepebaşı bahçesinde bir balkon yıkıldığı yazılmış olduğu halde bu babda kimseye bir mes'uliyyet tereddüb etmediği şayan-ı taaccübdür. Her ne ise, şimdi şunu hâlisane ihtar ederiz ki baloların mevsimi geldi. Beyoğlu'nda balo verilecek mahallerin ekserisi harab olub hemen kâffesinde dahi maâza harik [yangın] vukuunda miktarı kâfi mahreç [çıkış] yoktur. Bu hale çare bulunmak derkârdır. Bu ihtiramız dahi bazı zevatın matbaamıza vukubulan ihbarına mebnidir. (27 Aralık 1884)

☐ Frenklerin yıl başısı yortusu münasebetiyle bu akşam İsveç ve Norveçya ve yarın akşam Avusturya sefarethanesinde balo verilecektir. (31 Aralık 1884)

İCMAL-İ AHVÂL

☐ Bugünlerde İstanbul ve İzmir piyasalarında zuhur eden iflâslar üzerine hükümet-i seniyenin ve erbab-ı mütalâanın nazar-ı dikkatini celbetmek üzere ba-

zı tüccara sermaye-i istifade olan iflâsın mahiyet-i umumiyesinden bahsetmek istiyoruz...

Şimdiye kadar vukubulan iflâslar hakkında tahkikat icrasını müdde-i umumilerden ve Adliye Nezaret-i Celilesinden beklemekle beraber, saye-i muadelet-i vâye-i hazret-i padişahîde kimsenin zarardîde edilmemesi emelini tekrar ederiz. (9 Aralık 1884)

☐ Rusya'da ıslahat-ı dahilîyle iştigal olunuyor ama ne ıslahat! Mösyö Kovatof nâm zatın taht-ı riyasetinde teşekkül eden bir komisyon birçok zamandan beri ıslahât müzakeratına memur olmuş ise de hâlâ bir seeri meşhûd olamamıştır [gözle görülmemiştir]. Gariptir ki *Rus* nâm gazete muharriri ve İslâv taraftarı Mösyö Aksakof hem hükümet-i mutlaka hem dahi köylülerin hürriyeti taraftarlığında bulunuyor. Elhasıl komisyon azasının bir kısmı muhafazakâr, bir kısmı da güya hürriyet perverân olduğundan bunlar yek diğerine itiraz ile vakit geçiriyorlar... (21 Aralık 1884)

"MEVAD-I RESMİYYE"

☐ Padişah-ı merhametpenâh efendimiz hazretleri, vüzeradan Altunizade İsmail Paşa hazretleri hasta oldukları istihbar buyurmalarıyla Cuma gecesi kurena-yı hazret-i şehriyâriden [mabeyncilerden] saadetlû Mahmud beyefendi hazretleriyle tabib saadetlû Saib Paşa hazretlerini nezd-i müşarün-ileyhe izam [adıgeçenin yanına göndererek] ve irsal-i selâm buyurmuşlar ve müşarün-ileyh bendelerini gark-ı meserret eylemişlerdir. (13 Aralık 1884)

☐ Amerika'da iki sene zarfında âsâr-ı ilmiyye ve fenniyyeye dair kaleme alınan istatistik kitabı umum devletlere gönderildiği sırada bir nüshası dahi Maarif Nezaret-i Celilesine gönderilip bunun şayan-ı istifade bir eser olduğundan dolayı tercüme ettirilmesine ibtidar olunduğu müstahberdir. (17 Aralık 1884)

☐ Otuz seneden beri ve Rum milletinin kış eğlencesi olan tombalanın gerek Dersaadet'te, gerek İzmit, gerek Selânik vilâyetlerinde ve alelhusus Beyoğlu'nda en muteber zevatın hanelerinde icra edile gelmekte olduğu misûllû bundan akdem [önce] Beyoğlu cihetinde Haralambo'nun kahvesinde dahi icra edilmekte iken zabıta tarafından men olunarak mahkemeleri dahi istinaf dairesinde icra kılınarak lu'bû mezkûrun [adı geçen oyunun] kumar nev'iinden olmadığı taht-ı karar ve hükme alındığını yazmıştık. Bu kerre dahi lu'bû mezkûrun kumar olmadığı mahkeme-i temyizden dahi tasdik kılındığı mervidir. (20 Aralık 1884)

DIŞ HABERLER

☐ Daily News gazetesi Çin'de vâki Kanton şehrindeki muhabiri 13 Teşrinievvel tarihi ile bervech-i âti yazıyor:

Kanton havalisinde Çinlilerin efkâr-ı ecanib aleyhinde [yabancıların fikirlerine karşı] galiyân ettiğinden misyonerlerin ve yerli Hıristiyanların hane ve mektep ve kiliseleri tahrip olunmuştur. Yüzlerce familyalar açıkta kalmıştır. (2 Aralık 1884)

☐ Paris'te senevî yirmi milyon portakal sarf ve istihlâk olunup İspanya'dan ve İtalya'dan ithal olunduğu ve nefs-i Fransa'da portakal ağaçları var ise de havanın tesirine mebni neşv-ü nevâ bulmadıkları Paris gazetelerinde okunmuştur. (2 Aralık 1884)

☐ İngiltere'de kuvve-i bahriyyenin tezyidi meselesi nazar-ı itinaya alındığı cihetle bir milyon ikiyüzbin lira sarfıyla sevâhil ve limanların muhafazası zımnında yüz kıt'a torpil istimbotu inşaasına lüzum görülüyor. Avrupa devletlerinin birinci derecede torpil istimbotlarının mevcudu bervech-i âti beyan olunur:

İngiltere 10 kıt'a
Fransa 45 kıt'a
İtalya 3 kıt'a.

Rusya Baltık'da yüz kıt'a ve diğer denizlerde yirmi kıt'a torpil istimbotlarına malik olub bunların yalnız makinaları İngiltere'den celb ve edevât-ı sairesi Rusya'da inşa olunmuştur. (3 Aralık 1884)

☐ Almanya İmparatoru veliahdı ile Prens Bismark'ın arası bir hayli senelerden beri açık olup yekdiğerini ziyaret etmedikleri halde, bu defa Prens Bismark'ın, veliahdın zevcesi prensesin yevm-i velâdeti [doğum günü] hasebiyle dairesine azimetle ifa-i vecibe-yi ziyaret etmiş ve bunun Berlin şehrine büyük tesiri olmuştur. (12 Aralık 1884)

☐ Amerika'nın Ohio eyaletinde bir gazeteci ahaliden birinin namusunu muhill [ihlâl eden] bazı neşriyatta bulunmuş olmasına mebni, merkûm ikame-i davaya mecbur olmuş ve muhakemeleri birkaç gün devam edip tarafeyn avukatları uzun uzadıya muaheze ve müdafaada bulunmuş olduğu halde heyet-i udûl [hakkı yerine getirenler, "jüri"] müzakere odasına çekilerek bir iki saat müşavereden sonra mahkeme dairesine hurucunda gazeteciyi beş dolar ceza-yı nakdî ile bir dakika hapsine hükmetmiş olduğunu tefhim eylemiş olduğundan mahkemenin reisi tarafından gazetecinin bir dakika hapis ve tevkifi emr olunarak polis memuru tefrikiyle tevkifhaneye götürülmüş ve reis-i mahkeme ile hazır bulunan külliyetli mütemiîn [dinleyiciler] ellerinde saatlerini tutup bir dakikanın mürurunu muntazır bulunmuş ve müddet-i hapsinin inkitaında [bitiminde] mevkufiyyetten azade bulunan gazeteciyi "Hurra" sedalarıyla alkışlayıp matbaasına kadar teş'i etmiş oldukları... Avrupa gazetelerinde okunmuştur. (14 Aralık 1884)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Mahmutpaşa'da kâin Kürkçühan derûnunda senevî 40 lira peşinen icar getirir bir mağaza sahibi tarafından satılacağından ve sahibi taşraya gideceğinden talibi köprü başında kitaphane-i Osmanî'den malûmat alıp ve pazarlığı dahi anlar ile yapılacağı ilân olunur. (11 Aralık 1884)

Dersaadet Tramvay Şirketinden İlândır:

☐ Tramvay hisse senedâtının yirmibeş numerolu faiz kuponu 10 Kânun-u sanı 1885 tarihinden itibaren Meclis-i İdare kararı ile sikke-i halise olarak 25 kuruş tayin olunarak Tramvay Şirketi sandığında mezkûr kupon tediye olunacağından hissedarâna ilân-ı keyfiyyet olunur. (21 Aralık 1884)

İlân:

☐ "En cesîm [büyük] ve en kadîm [eski] ve en ma'rûf [tanınmış]"

Hazır Elbise Mağazası

Memâlik-i Mahrusa-i Şahanenin Avrupa ve Asya kıtalarıyla aktâr-ı Mısriyyede [Mısır taraflarında]

Goldenberg Biraderler

Fratelli Goldenberg ünvan-ı ticarîsiyle ma'rûf ve ma'lûmdur.

Miladî 1883 senesinde Amsterdam sergisinde mükâfata mazhar olmuştur. İşbu mağazanın füruht eylediği [sattığı] elbisenin cinsi, kumaşı ve imalâtının metaneti [sağlamlığı] ve kesiminin zerafeti ve fiyatlarının ehveniyyeti [uygunluğu] hasebiyle ve diğer mağazaların rekabetinden kat'iyyen perva etmediği cihetle amıneye suret-i mahsusada tavsiye olunur.

Merkez mağazası İstanbul'da, Galata'da, Karaköy'de Çeşmenin karşısında 128 numero.

Parça parça, perakende ve toptan satılır.

Kadınlara ve kızlara mahsus mantolar bulunur. Fabrikası Viyana'da... Şubeleri: Filibe, Edirne, Selânik, İzmir, Samsun, Mersin, Sakız, Tarsus, Adana, Beyrut, Şam-ı Şerif, Trablusgarb, Yafa, Akkâ, İskenderiye, Kahire, Bükreş, Yerköy, Rusçuk, Şumnu, Varna, Burgaz. (22 Aralık 1884)

"HAVA DURUMU"

☐ Rasathane tarafından âtide muharrer ilân neşr olunmuştur:

Şimale doğru dönmekte olan cenub rüzgârından havalimizde şiddetli bir fırtına zuhuru memuldür. Havada hissolunur derecede bir tenezzül tahmin olunuyor. (23 Aralık 1884)

Soylu ve zengin Bizanslı kadının erkek kölelerin taşıdığı tahtırevanla yolculuğu (13. yy. min

BİZANS İMPARATORİÇEL

İmparatoriçe Tarz-ı Hay

AHMET REFİK [ALTINAY]

Bizans İmparatoriçeleri imparatorluğunun umur-u idariyye ve siyasiyyesinde mühim bir vazife ifa ederlerdi. Bu sebepten Bizans imparatoriçelerinin tarz-ı hayatı, idare-i hükûmetteki vazife ve selâhiyetleri cidden tetkike şâyan bir meseledir.

Bizans'ta imparatoriçelerin intihabı hiçbir sebeb-i siyasiyyeye müstenid olmazdı; Bizans tahtına geçecek kadının, bilhassa imparatorun âmâl ve hissiyatına muvaffık bir hüsnüânda [çekici güzellikte] olması kâfi idi. Bunun için imparator evleneceği zaman, memleketin heman her tarafına saraydan memurlar tayin olunur, imparatora zevce olabilecek en güzel ve müstesna bir kız bulmaya çalışılırdı. İmparatoriçe Eirene, oğlu Kostantin'i evlendirmek istediği zaman imparatorluğun her tarafına memurlar göndererek oğluna bir zevce aratmıştı. Fakat bu memurların vazifesini kolaylaştırmak için intihab olunacak kızın yaşını ve boyunu da tayin etmişti. Veliahtlar ekseriya bu suretle evlendirildiği gibi, bazen şedid ve galeyanlı bir muâşaka [sevişme] neticesinde de teehhül edildiği [evlenildiği] vâki olurdu. Justinianos, Teodora ile bu suretle izdivaç etmişti. Bu gibi hallerde zevceliğe intihab olunacak kadının asaletinden ziyade güzelliğine ehemmiyet verilirdi. O zaman gerek izdivaç, gerek taç giymek için yapılan merasim, en fakir bir kızın bile mahiyet ve nüfusunu değiştirir, ona fevkalbeşer [insanüstü] bir hassa [özellik] bahş eylediği gibi, kendisini kudret ve ruhaniyetin zî-hayat bir timsali şeklinde tahvil eylerdi.

Bizans'ta resm-i tetevvüc [taç giyme töreni] izdivaçtan evvel vâki olurdu. İmparatoriçe mukadderat-ı ilâhiyye [tanrısal yazgı] tesiriyle intihab olunduğu için kendisine evvela taç giydirilirdi. Resm-i tetevvüc icra olunduktan sonra Vasilisya maiyyetinde yalnız mabeyincileri ile kadınlar bulunduğu halde saraydan çıkar; askerler, âyân ve zâdegândan mürekkeb saflar arasından geçer; bütün ordu ile ahalinin bulunduğu mahalde yüksek bir yere çıkar; sırma işlemeli, parlak bir libas [giysi] ile yeni tebalarına karşı arz-ı endam ederdi [boy gösterirdi]. O zaman imparatoriçenin önünde bütün bayraklar eğilir; ahali ile ekâbir-i rical [ileri gelenlerin büyükleri] yüzlerini topraklara sürerek zânû-bezemin olurlar [yere diz çökerler]; askerler imparatoriçeyi samimi bir surette alkışlardı. Vasilisya ise gayet vakurâne iki elinde mumlar bulunduğu halde evvelâ sâlibe [haça] karşı eğilir, sonra halkın "Allah Augusta'yı esirgesin!" nidâları arasında milletini selâmlardı. İmparatoriçelerin resm-i tetevücleri Ayasofya Kilisesi'nde icra olunduğu halde imparatoriçelerinki sarayda icra olunurdu. Resm-i tetevücün hitamında, Vasilevs ile Vasilisya (Saint- Etienne) Kilisesi'nde birleşirler, ikisi bir taht üzerine oturarak saray ricali ve nisvânına [kadınlarına] geçit resmi icra ettirilirdi. Bu merasim esnasında kadın ve erkek, imparator ile imparatoriçenin önlerinde çökerek dizlerini öperlerdi. Resm-i izdivaç (Etienne) Kilisesi'nde icra olunur; hitamında zevc ve zevce, bütün saray rical ve nisvâni maiyyetlerinde bulunduğu halde, hücre-i zifafa doğ-

i, Skiliçis Yazması, Madrit Ulusal Kitaplığı).

ARŞİV X

Rİ-II

erin
ıtı

ru hareket ederlerdi. Yoldan geçerlerken bütün ahali iki sıra dizilerek yeni imparatoriçeyi selâmlardı. Halk hücre-i zifafa, hatta sırmalı yatağa kadar gelerek zevc ve zevceye saadet temenni ederlerdi. Akşam, düğün yemeğinde bütün ekâbir-i rical hazır bulunurlardı.

İmparatoriçeler, sarayın en ücra bir köşesinde, sâyedâr [gölgeli] ağaçlar, zemzeme-sâz [akışı güzel sesler çıkaran] sularla teravetdâr bahçeler arasında ikamet ederlerdi. Sarayın hemen her tarafı kıymet-dâr mermerler, parlak ve müşaşa [şaşaalı] mozayiklerle müzeyyen [bezenmiş] bulunurdu. Birinci Basileios'un inşâ ettirdiği (Yeni Saray)'ın büyük salonunda yeşil ve kırmızı mermerden sütunlar arasında muzaffer generalleri gösterir tablolar nazarı dikkati celbederdi. Hususiyle imparator ile imparatoriçenin yatak odası bir harika idi. Odanın yüksek tavanı altın gibi parlak yıldızlarla müzeyyendi. Bütün bu müzeyyenatın [bezemelerin] ortasında timsal-i necat ve selâmet olmak üzere yeşil mozayikten bir salib bulunurdu. Döşeme tahtası sade mozayik idi. Orta yerdeki dairenin içinde mülevven [renkli] tüylü bir tavus, dört köşesinde yeşil mermer üzerinde kanatları açık, uçmaya müheyya [hazır] bir kartal resmi bulunurdu. Bunun da üzerinde koyu yaldızlı bir zemin üzerinde, imparatorun tahtında oturmuş vaziyette bir resmi görülürdü.

Sarayın (İncili Daire) tabir olunan kısmı av resimleriyle müzeyyen olduğu gibi (Kariya) mermerleriyle inşa olunan dairede bilhassa imparatoriçenin kışlık dairesini teşkil ederdi. Hususiyle bu dairede imparatoriçenin yatak odası âhenk ve elvanın enmüzec-i bedîî [uyum ve renklerin estetik örneği] şeklinde idi. Bunlardan başka (Saltanat Odası) namıyla bir salon daha vardı ki, imparatoriçeler çocuklarını burada doğururlardı. Bu salonların heman kâmilen kapılar gümüş ve fildişi ile tezyin edilmişti. Yerlere sırma işlemeli hayvan ve çiçek resimlerini hâvi halılar serilmişti. İşte imparatoriçe bu zarif ikâmetgâhında kadınları ve harem ağaları ile birlikte oturur, hayatını payitahtın heyecanlı gürültülerinden uzakta, çiçekli bahçelerin kalbe sükûn bahş eden ağaçları ortasında imrâr ederdi [sürdürürdü].

Bizans imparatoriçeleri bu surette münzeviyâne yaşadıkları halde, umûr-u hükûmete sâir devletlerdekinden daha ziyade müdahale ederlerdi. Hiçbir hükûmette, Bizans'ta olduğu kadar, imparatoriçelerin umur-u siyasiyyeye ve hükûmetin mukadderatına müdahale etmelerine cevaz verilmemiştir. İmparatoriçelerden birçoğu hüsnlerinin tesiri veya zekâlarının faikiyeti [üstünlüğü] ile zevçleri üzerine harikulade bir tesir icra eylemişlerdi. Hususiyle Kostantiniye'de imparatoriçelerin yalnız başlarına idare-i saltanat ettikleri ve hatta imparatorlukları arzularına ram ederek imparatorluk vezaifine alıştırdıkları da görülmüştü. İmparatoriçeler saray dahilinde kudret ve nüfuzlarını gösterdikleri gibi, umur-u siyasiyyede de emirlerini infaz etmekten hali kalmamışlardı.

İmparatoriçe, harem dairesinde hâkimiyet-i mutlakayı haiz bulunurdu. İmparator gibi onun da maiyyetinde birçok kadınlar bulunur, dairesi bir baş mabeyinci tarafından idare olunurdu. Harem dairesinin baş mabeyincisi ile sair hizmetkârları hep harem ağalarından ibaretti. İmparatoriçenin de, imparator gibi, kilercisi ve şarapkârı vardı. Kadınların başında saray nâzırası bulunurdu, imparatoriçenin hizmetine tayin olunacak eşhas kâmilen imparator tarafından intihab olunurdu.

İmparator, saray nâzırasına alâmet-i mahsusasını kendi eliyle verdiği gibi, saray nisvânını da kendisine bizzat takdim ederdi. Fakat imparatoriçe de kendisine hizmette bulunan kadınlara kendi emri altında bulunduklarını imâ için onlara bizzat imtiyaz vermek selâhiyetini hâiz idi. İmparatoriçenin maiyyetine memur kadınlar sırmalı elbise, beyaz manto, yüksek serpuş giyerler, Vasilevs ile Vasilisya'ya karşı büyük bir sadakat ibraz ederler, fakat saltanat odasına girer girmez imparatoru birdenbire unutarak yalnız imparatoriçe ile meşgul olurlardı.

İmparatoriçe, maiyyet-i nisvânının sedâkatlerinden emin bulunduğu cihetle harem dairesinde bütün hâkimiyetini ibraz eder, haiz olduğu hürriyeti kendi mizaç ve tabiatına göre istimal eylerdi. Bizans imparatoriçeleri tuvaletlerine dikkat etmeyi en mühim vezaiften addederlerdi. Theodora hüsn-ü zarafetine pek ziyade itina eylediği cihetle ekser evkâtını [vakitlerini] tuvalet masasının önünde geçirir, simasına halâvet [tatlılık] ve tarâvet [tazelik] bahş için sabahleyin geç vakte kadar uyku uyurdu. Bazı imparatoriçeler de gayet sade bir hayat imrar ederlerdi. İmpara-

toriçe Zoe, saray merasiminin haricinde gayet sade giyinir, bu sadeliği kendisinin sarışın güzelliğine tevfik etmeye [uyumlandırmaya] pek mahirâne muvaffak olurdu. Buna mukabil ıtriyattan [kokulardan] da son derece mahzûz olurdu. Hususiyle kozmetiklerden pek ziyade haz ettiği için dairesini adeta bir kimya laboratuvarına döndürürdü.

Bizans'ta bazı imparatoriçeler ziynet ve zerafete o derece inhimâk [düşkünlük] etmeyerek, Bizans müverrihlerinin tâbiri vechile, şa'şaa-i faziletle [erdem parlaklığıyla] tezyin-i sıfat etmeyi tercih ederlerdi. Bazıları güzel ve mükellef bir sofranın imparatoriçelerin levazımından bulunduğuna kâni olur, bir kısmı da geniş kasalara para yığmakta lezzet bulurdu.

Bizans imparatoriçelerinin birçoğu dindar idi. Tâât [Tanrı'nın buyruklarını yerine getirme] ve ibadâtta bulunmaktan, mukaddes eazze [ermişler] resimleri önünde saatlerce diz çökmekten, salâbet-i diniyyeleriyle [dinsel doğruluklarıyla] şöhret bulan kişiler ile uzun uzadıya musâhebatta bulunmaktan fevkalâde lezzet-yâb olurlardı. İçlerinde edebiyattan haz edenler de vardı. Bu gibiler kendileri için nazmen veya nesren telif eden müellifleri etraflarına toplayarak kendilerine bol bol mükâfatlar verirlerdi. Ekseriya kendileri de âsâr-ı edebiyye vücuda getirmeye muvaffak olurlardı. Bununla beraber saray entrikaları, medid [uzun süren] muâşakalar da imparatoriçelerin hayatında mühim bir mevki işgal ederdi.

Maamafih Bizans imparatoriçeleri hayatlarını yalnız ibadete, tuvalete, resm-i kabullere, ziyafetlere ve şenliklere tahsis etmezlerdi; birçok imparatoriçeler daha âli işlerle meşgul olmuşlar, idare-i hükûmet hususunda da büyük bir dirayet ibraz eylemişlerdi. İmparatoriçenin kendisine mahsus hazinesi vardı. İmparatoriçe hazinesini imparatora danışmadan istediği gibi idare ederdi. Ekseriya imparatoriçenin bu surette kendi keyfine hareket etmesi imparatorun vezaifini işgal ederdi. Bununla beraber imparator, Vasilisya'yı kâmilen serbest bırakır, hatta bazen harem dairesinde câlib-i hayret vekâyi de cereyan ederdi. Kostantiniye patriği Anthimos râfızîlikle [sapkınlıkla] itham edilerek meclis-i ruhânî huzurunda muhakeme edilmeye celb olunduğu zaman, Theodora'nın dairesine iltica etmişti. Evvelâ herkes patriğin böyle ortadan kaybolmasına hayret etmiş, sonra öldü zannedilerek unutulmuştu. Fakat imparatoriçe vefat edip de patrik harem dairesinde meydana çıkınca herkes hayretler içinde kalmıştı. Patrik haremde 12 sene yaşamış, bu müddet zarfında İmparator Justinianos'un haberi bile olmamıştı. Hatta garibi, harem erkânında hiçbir kimse de bu esrarı fâş etmemişti.

Kezâ imparator Nikephoros Phokas aleyhinde hazırlanan fesat cemiyeti de Theodora'nın tertibi ile harem dairesinde teşkil edilmişti. Bu sır o derece gizli tutulmuştu ki, imparator işten haberdâr olup da harem dairesinin araştırılmasını emrettiği halde dairede hiç kimseyi bulmaya muvaffakiyet hasıl olmamıştı. İki saat sonra, karanlık ve fırtınalı bir gecede, fesat cemiyetinin reisi bir sepet içinde olduğu halde pencereden iple içeri alınmış; imparator, odasında müdafaasız bir halde basılarak müthiş bir kılıç darbesiyle kafası parçalanmış, vücudu delik deşik edilmişti.

Harem dairesiyle selâmlık seyninde aşılması gayr-ı mümkün mânialar mevcut değildi; ekseriya imparatoriçe, harem dairesinde harem ağalarından maadâ ekâbir-i ricali de kabul edebilirdi.

İmparatoriçe çocuk doğurduktan sonra bütün saray erkânı imparatoriçenin önünde geçit resmi icra ederlerdi. O zaman yatak odası sırmalı kumaşlarla süslenir, salon gayet zarif ve parlak lâmbalarla tenvir edilirdi. İmparatoriçe sırmalı bir yatağa yatar, beşik de yanında bulunurdu. Bir müddet sonra saray erkânını, sonra silsile-i mürettibe riayeten [hiyerarşi gözetilerek] saray kadınlarını, daha sonra da zâdegân sınıfını, senatörleri, prokonsolosları, patriçileri Vasilisya'nın odasına idhal ederdi. Herkes imparatoriçenin önünden geçtikçe kemal-i ihtiram ile eğilir, tebrikâtını takdim eder, yeni doğan çocuk için yatağın ucuna ufak bir hediye bırakırdı.

İmparatoriçenin vezâifi sırf harem dairesine münhasır değildi. Hariçte resmî alaylarda ve hükûmetin umûru idaresinde de Vasilisya'nın kendisine mahsus vazifeleri vardı. Saray merasiminde imparatorla beraber imparatoriçenin de bulunmasına şiddetle lüzum vardı. Bir Bizans müverrihinin dediği gibi: "imparatoriçe bulunmadığı zaman, merasime riayeten ziyafetler vermek ve şenlikler icra etmek asla mümkün olamazdı". Bu sebepten Vasilisya, saltanata iştiraki olduğu gibi hükümetin muamelât-ı umumiyyesinde de mühim bir âmil vazifesi ifâ ederdi. Paskalya yortularında Ayasofya Kilisesi'nin ortasında bütün erkân-ı hükûmet Hazret-i Yesü'nun [İsa] dirildiğinden dolayı imparatora beyan-ı tebrikat eyledikleri sırada, kilisenin sırf kadınlara mahsus galerilerinde de imparatoriçe bir taht üzerinde oturmuş bulunduğu halde silsile-i merâtibe riayeten bütün ekâbir-i rical kadınlarını kabul ederdi. Bu surette birçok merasim esnasında imparatoriçe de bu kadın ordularının kendi önünden mürur ettiğini [geçtiğini] temâşâ eylerdi.

İmparatoriçenin vazifesi yalnız kadınları kabul etmekten ibaretti. Ekseriya zevci ile birlikte resm-i kabul de ifâ ederdi.

Saray ziyafetlerinde sofraya zevcesiyle birlikte oturur, büyük koşu günleri at meydanına imparatorla beraber giderdi. O zaman halk, bütün safvet ve samimiyeti ile, imparatoriçeyi selâmlardı. Bazen imparatoriçenin yalnız başına merasime riyaset ettiği de vâki olurdu. Ezcümle Ayasofya Kilisesi'ne, imparatoru seferden dönüşte istikbale [karşılamaya] yalnız başına giderdi. Daha doğrusu Bizans İmparatoriçesi, imparatorun saltanatta şerikesi ve her türlü merasimde nâkabil-infikâk bir refikası [ayrılamayacak eşi] idi.

İşte bu gibi selâhiyetleri hâiz imparatoriçeler, Bizans nüfuzu altında bulunan memleketleri idare için pek büyük bir dirayet göstermişler, saray sefâhatlarının intizamsızlıkları içinde bir zekâ ibrâz ederek ekseriya idare-i hükûmette erkeklere bile tefevvuk eylemişlerdir [üstünlük sağlamışlardır].

Çevriyazı: Ayşe ŞEN

Gelecek Yazı: Theodora

"Sanatkârlar Idmanyurdu Bandosu."

AKŞEHİR SANATKÂRLAR İDMAN YURDU BANDOSU ya da AKŞEHİR'İN BANDOCU ESNAFI veya

50 Yıl Önce Akşehir'de Esnaf Bandosu

İRFAN EROĞLU/ERGUN KOCABIYIK

1931 yılında Akşehir'de "Sanatkârlar İdman Yurdu" kurulur. Yurdun kuruluşunda Belediye Başkanı'nın, Kaymakam'ın büyük destekleri vardır. Ama asıl girişimciler Demirci Tahsin (Doğan), Kör Hakkı (Çakıroğlu), Adaş Mustafa Tekelioğlu, Hoca Fevzi (Harputlu), Tenekeci Kel Kadir (Doğan), Hamza Çelikörs, Sadri Çakıroğlu Akşehir sanatkârları arasında sevilen, sözleri dinlenen saygın kişilerdir. Uzun bir süredir sanatkârların, kalfalarının ve çıraklarının kahvelerde, meyhanelerde kötü alışkanlıklar edinmesini önleyecek, birbirlerine yakınlaşmalarını sağlayacak, aynı zamanda da "zümreler arası" rekabeti geliştirecek bir dernek kurma düşüncesini geliştirmektedirler. Bu nedenle Kaymakam'ın ve Belediye Başkanı'nın onayını alarak (Dönemin Kaymakamı Lütfi Aksoy, Belediye Başkanı da Demirci Halil Efendi [Özşarlak]'tır) Tiftikçi hanında bir toplantı düzenlerler. Bir spor klübü olarak Sanatkârlar İdman Yurdu'nu kurarlar: Kayak, bisiklet, güreş, futbol, binicilik, atletizm takımları hemen oluşturulur.

Akşehir zanaatkârları arasında Konya Sanayi Mektebi Bando Takımı'nda müzikle tanışıklık kurmuş dört kişi vardır. Bunlar, Akşehir'de de biraraya gelip meşk etme olanağına sahiptirler. Hatta Akşehir'de de bir bando kurulabileceğine inanmışlardır. Düşüncelerini Sanatkârlar İdman Yurdu yöneticilerine açtıkları zaman, değişik bir etkinlik ile halkın ilgisini toplamak, gündelik yaşama "dönemin otoriter duygularına" uygun bir yapı katmak yöneticilere çok çekici gelir. Ama bando kurmak için para bulmak gerekir, çok para. Kaymakamın önerisiyle bir piyango düzenlenir. Tüm zanaatkârlar ürünlerini koyar bu piyangoya: pulluk, at arabası, semer, koşum... Büyük ödül bir

1. "Fakçı" Mehmet Sarıgül. Sanatkârların Bandosu'ndan Belediye Bandosu'na geçince sanatkârları güç durumda bırakanlardan biri. Hayatını hep klarnetiyle kazanmış, bir müzik esnafı. Şimdi ekmeğini Belediye Parkı'ndaki genel tuvaletin sorumlusu olarak kazanıyor.

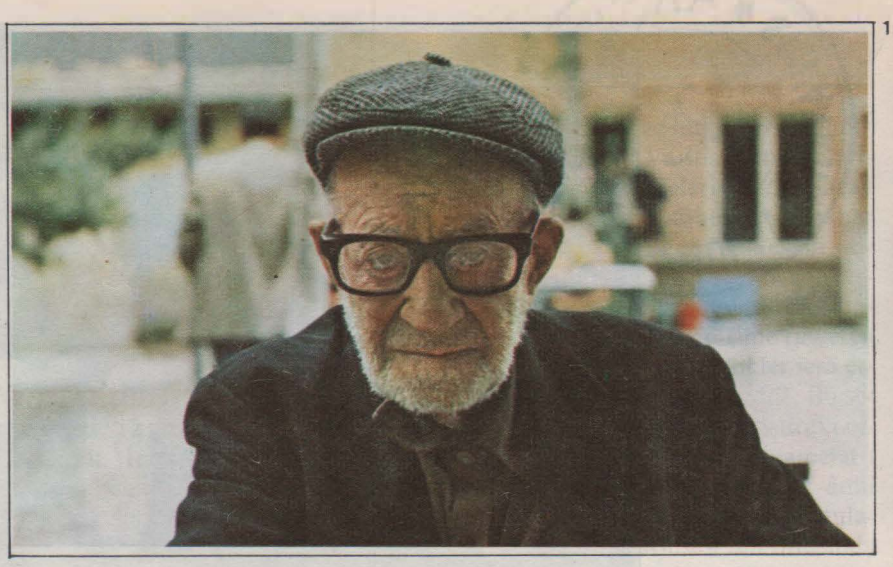
2. "İlk gösteri. 29 Ekim 1931, Cumhuriyet Bayramı'na katılmadan önce."

3. Tüfekçi Necip Çakıroğlu. Belediye Bandosu kurulunca bıraktığı klarnetini bir daha eline almamış.

4. "Sanatkârlar 29 Ekim Bayramı'na arabaların üzerine yerleştirdikleri iş aletleriyle katılarak, görülmemiş bir olayı gelenek haline getiriyorlar."

5. Bıçak ustası Adil Bıçakçı. Sanatkârlar İdman Yurdu bisiklet takımının şampiyon yarışçılarından.

6. Akşehir'de bir konak.

1

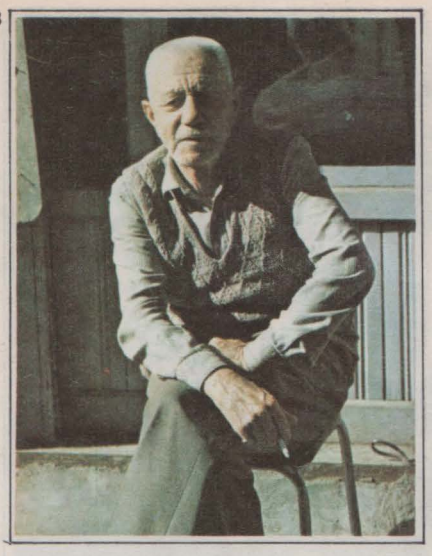
2

Arap tayıdır. Piyangonun biletleri altı ayda satılır. 2000 lira toplanır. Önde gelen yöneticilerden Demirci Tahsin'e "kaymakam marifetiyle" asker kıyafetleri giydirilir, bir asker kimliği verilir, İstanbul'a gönderilir. Böylece yolculuk ve taşıma işi bedavaya maledilir. 36 parça bando malzemesi alınır. Trenle Akşehir'e getirilir.

Bandonun ilk öğretmenleri Konya Sanayi Mektebi mezunu müzikçiler. Başka bir hafızanın aktardıklarına göre de, bunlardan yalnızca Hacı Arap Alilerin Mustafa Efendi ilk öğretmen olarak bandoyu çalıştırmaya başlar. İlk marş İstiklâl Marşı'dır ve altı ayda öğrenilir. İkinci olarak da Onuncu Yıl Marşı'nı öğrenirler. Mustafa Efendi'nin öğretmenliği bitince, Konyalı Başçavuş diye anılan, ordudan ayrılma bir bando şefi altı ay kadar öğretmenlik yapar. Daha önceden müziği bilenler dışında kalan zanaatkârlar, kalfalar, çıraklar da çaldıkları âletlerin özelliklerini öğrenmekten başka, Konyalı Başçavuş sayesinde nota okumayı da kavrarlar. Böylece 30 Ağustos 1932'de ilk kez halkın karşısında çalarlar. İlgi büyük olur, Jandarma Komutanı elinden gelen her yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirir. Böylece popüler bir bando dönemi açılır. Haftada iki kez konser verilir. Bunlardan biri çocuk parkında, diğeri de Belediye parkında gerçekleştirilir. Her konserin binlerce dinleyicisi, kendinden de bir şeyler katarak bandoyu desteklerler. Düğünlere gidilir, törenlerde Sanatkârlar İdman Yurdu Bandosu en önde yürür.

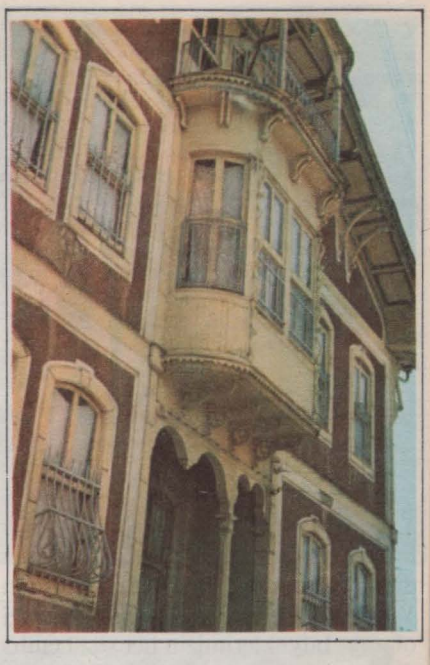
Bandoyu oluşturanlar genellikle genç zanaatkârlar. Her ne kadar Sanatkârlar İdman Yurdu üyelerinin 18 yaşından büyük olmaları isteniyorsa da, kimse daha küçük yaştakilerin bu topluluğa duydukları sempatiyi kırmak istemiyor; böylece demirci, bıçakçı, marangoz, arabacı, helvacı, kunduracı çıraklarının katılımı gerçekleşiyor. Yaş ortalaması oldukça düşük bir müzik topluluğu, aynı zamanda bir "mektep" işlevi yüklenerek, tüm boş zamanların geçirildiği, yüzyüze ilişkilerin artırıldığı, geliştirildiği mekân haline geliyor. Bir salon kiralanıyor. Burada tüm zanaatkârların çabasıyla güreş minderleri, barfiks gibi spor etkinliklerinin yapılabileceği yerler hazırlanıyor. Demirci Tahsin nota sehpaları yapıyor, marangozlar sıralar yapıyorlar ve bando için gerekli çalışma ortamı da sağlanmış oluyor. Yurt, bando için Konyalı Mehmet Başçavuş diye anılan öğretmene ödediği maaşı artırmasına karşın Konyalı Mehmet Başçavuş Akşehir'i terk edince, bir süre çalışmalar kendi çabalarıyla devam ediyor. Sonra Fakir İbrahim bulunuyor. Fakir İbrahim, Akşehir,Garp Cephesi Karargâhı iken Garp Cephesi Bandosu'nu yöneten adamdır. Akşehir'de bando kurulduğunu öğrenince, kendiliğinden ziyarete geliyor, Bu, Yurd'un yöneticileri için bulunmaz bir fırsattır; çünkü tüm alkol tutkunluğuna karşın, Fakir İbrahim müziğe ve bandoya aşık bir insandır ve son derece yeteneklidir. Bando için en büyük katkısı teorik olarak aşıladığı müzik bilgisinin yanında, değişik çalma teknikleri hakkındaki geniş deneyimi. Böylece bando ünleniyor, Konya'da, Isparta'da, Afyon'da, Kadınhanı'nda, Şarkikaraağaç'ta, Eğridir'de konserler, temsiller, müsabakalar düzenleniyor.

3

5

4

1933 yılına gelindiğinde Akşehir'de Akşehir İdman Yurdu, Sanatkârlar İdman Yurdu ve Gençlerbirliği olmak üzere üç yurt (klüp) vardır. Akşehir İdman Yurdu 1916 yılında kurulmuş, okumuş, memur, aydın zümrenin destekleyip katıldığı bir kuruluş. Sanatkârlar İdman Yurdu zaten giderek işlevini yitiren bu klübe, onların küçümseyici tutumlarına karşı kendilerini gösterebilmek amacıyla kurulmuş biraz da. Gençlerbirliği ise, yine okumuş ve okumakta olan gençlerin spor yapmak amacıyla kurdukları bir dernek. Faaliyet alanları içinde bir de temsil-müsamere var. Burada millî duyguların aşılandığı temsiller sergileyecek gençler yer alıyor. Fakat Sanatkârlar İdman Yurdu kadar popüler olamıyorlar, aksine, futbolda, bisiklette, atletizmde de yeniliyorlar. Sanatkârlar, Akşehir İdman Yurdu'nu da, diğer ilçelerin takımını da her karşılaşmada yenmeyi başarıyor. Bu, klüplerarası çekişmeyi artırıyor. Aralarında kavgalar da oluyor, ama o günleri hatırlayanlar aralarındaki bu kavgalara pek değinmek istemiyorlar.

Asıl sözü edilenler, Belediye ile yapılan kavgalar, çekişmeler. Sanatkârlar İdman Yurdu'nu kuruluşu sırasında destekleyen Başkan Demirci Halil Özşarlak görev süresi bitiminde yerini Agâh Yalçın'a bırakıyor. Kaymakam Lütfi Aksoy da başka bir yere tayin oluyor. Agâh Yalçın Sanatkârlar İdman Yurdu'nu küçümseyen bir adamdır. Olur olmaz zamanlarda, umulmadık yerlerde çalması için bandoyu çağırıyor. Bu, İdare Heyeti'ndeki bandocuların büyüklerinin onuruna dokunuyor. Çalmıyorlar. Para istiyorlar. Adam yerine konmak istiyorlar. Belediye Başkanı da kızıyor, elektriklerini kesmekten başlayan yaptırımlarla zanaatkârları "cezalandırıyor." Bu tür engellemeler giderek artıyor. Sanatkârlar İdman Yurdu çalışamaz, çalamaz hale getiriliyor. İdare Heyeti "komünist" damgası yiyor. Olayları yaşayanlar bu çekişmeleri oldukça ayrıntılı bir biçimde anımsıyorlar. Belediye çekişmeyi "karşıt ve resmî" bir bando kurmaya kadar götürüyor.

Belediye bandoyu kurunca İstanbul'dan dönemin ünlü saksafoncusu Arap Ali'yi getiriyor. Sanatkârlardan da Fakir İbrahim'i öğretmen ve şef olarak alıyor. 16 kişilik profesyonel bir kadro kuruyor. Geçim güçlüğü içindeki zanaatkârlardan da birkaç kişiyi, Fakçı Mehmet Sarıgül, Arap Ahmet'in oğlu marangoz Ekrem, marangoz Mustafa... ve birkaç genci daha Belediye Bandosu'na dahil etmeyi başarıyor. Bıçakçı Ahmet Gümüş o günleri şöyle anlatıyor: "Biz otuz kişi bir parçayı iki ayda çıkarıyoruz, onlar 16 kişi ortalığı yıkıyorlar. Yürümedi tabiî." Demirci Tahsin de "Çıraklar bozuyordu işi. Ustaları izin vermiyordu çalışmalarımıza katılmaya. Kaçıp geliyorlardı ama bu defa aidatlarını ödeyemiyorlardı. Belediye bando kurunca çoğu iş bulduk diye Belediye tarafına geçti. Zayıfladık." Oto nakliyecisi Ali Cumbul bu görüşleri kabullenmekle birlikte, zayıflamanın başka nedenlerini de saptamış:

1. "Faal kadro ve Yurdun yöneticileri. En arka sırada bandocular, onların önünde futbolcular. Güreşçiler beyazlar giyinmiş. En önde de İdare Heyeti sıralanmış. Soldan: 'Macar' Hüseyin, Demirci Tahsin Doğan, Hoca Fevzi Harputlu, Adaş Mustafa Tekelioğlu, Kör Hakkı Çakıroğlu, Ahmet Erçelebi, İzzet Koçak, Hamza Çelikörs, 'Tosun' Ahmet ve Hasan (?)." Diğer hatırlanabilen isimler karışık olarak: Mustafa Kuşçu, Necip Çakıroğlu, Vahap Serçe, Arabacı Ahmet, Teker Hakkı (?), Memur Kemal, Sobacı Ahmet, Sıvacı Kör Mahmut, Arabacı Salih, Kurnapatlatan Nuri.

2. "Konyalı Mehmet Başçavuş, bir bayramda bandosunun önünde."

1

2

"Biz gençken hiçbir kaygımız yoktu. Yani para kazanmak değildi derdimiz. Varsa yoksa spor, müzik. Bu nedenle tutkunduk Sanatkârlar İdman Yurdu'na. Hem o dönemin gereği olarak, büyüklerimizin her sözü emirdi, çıkmazdık otoritelerinin dışına. Ama askere gittik çoğumuz, sonra da evlendik. Hayat başka türlü gelişti, biz eski tutkunluğumuzu devam ettiremedik, Belediye de elektrikten suya her şeyi kesiyordu, kendi büyüklerimizin otoritesinin yerini Belediye'nin otoritesi alıyordu. O dönemde böyle otoritelere karşı koymak güçtü. Hem Belediye Akşehir Bankası ile anlaşmış, elektrik, su, kanalizasyon yapıp halkı yanına çekmişti. Daha fazla dayanamazdık."

Tarihi kesin olmamakla birlikte, muhtemelen 1937 yılında Sanatkârlar İdman Yurdu artık etkinliğini sürdürecek durumdan uzaklaşmaktadır. Son kez toplanılır, fesih kararı alınır. Bando, Osman Önder'e satılır. O da bu malzemeleri Yalvaç'a satar. Sanatkârlar kendi elleriyle yaptıkları klüp binasını yıkarlar, böylece zanaatkâr kesimin iş dışında etkinlik sağlayabileceği bir dayanışma birimi yok olur, gider.

Bando olayı sürseydi, neler olurdu? Bıçakçı Ahmet Gümüş'e göre, Akşehir İstanbul olurdu. Tüfekçi Necip Çakıroğlu'na göre sanatkârlar daha güçlü bağlarla birbirine bağlanır, sanayi sitesi kurma fikri gerçekleşebilir, böylece şimdiye kadar yapılabilecek tüm yatırımlara kaynak sağlanabilirdi. Fakçı Mehmet Sarıgül'e göre, bir şey olmazdı. Emekli kütüphane müdürü Bedri Ulukan'a göre, kültürel gelişme hızlanabilir, böylece Akşehir'in Nasreddin Hoca dışında da adını duyurabileceği bir başka alan yaratılmış olur, bu da uzun vadede birçok yatırımı kolaylaştırırdı.

Sanatkârlar İdman Yurdu, Belediye marifetiyle kapanır, ama Belediye Bandosu da çok geçmeden, yerel seçimler sonucu Belediye Başkanı değişince kapatılır. Yeni Belediye Başkanı "Mason" Mustafa Şarlak boş kadroyla havadan para alan müzisyenlerin işine son verince Akşehir'de bando faaliyetleri sona erer.

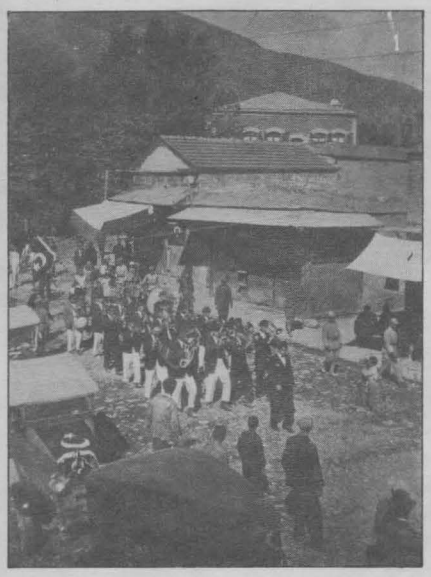
Her şeye karşın, çok geçmeden bando, başka biçimlerde yine günlük yaşama girmeye başlar. Çünkü çevre ilçe ve kasabalarının halkı da dahil olmak üzere yörede bando geleneği yerleşmiştir; örneğin düğünlerde kız almaya bando eşliğinde gidilir, kimi şenliklerde, toplantılarda müzisyenler biraraya gelip "üflerler". 1945-46 yıllarında hemen hemen aynı kafadaki esnaflar yine biraraya gelip "Serbest Bando Birliği"ni kurarlar. Bu bando profesyonel bir biçimde yaklaşık on yıl boyunca çalışır. Bu tarihten sonra, üniformalarıyla, şefleriyle, Süvari Zafer Marşı'ndan, Lâz havalarına, Ferahfeza saz semaisinden Mehter Marşı'na kadar çok çeşitli ve zengin repertuvarıyla varlığını kabul ettiren bir bandoya rastlanmıyor.

Akşehir'deki bu mütevazi araştırmamızda, ne yazık ki Kaymakamlık, Belediye ve Emniyet arşivlerinde konuya ilişkin belge bulamadık. Bize Sanatkârlar İdman Yurdu üyelerinden Necip Çakıroğlu, emekli kütüphane müdürü Bedri Ulukan, Ahmet Gümüş, Tahsin Doğan, Ali Cumbul, Mehmet Sarıgül, Ömer Çakıroğlu, Ahmet Tekelioğlu, Müze Müdürü Ali Meriç, Pervasız Gazetesi sahibi Ahmet Şener, Taner Çakıroğlu, Kadir Çakıroğlu yardımcı oldular, sağolsunlar.

Bu araştırmada şu kaynaklardan da yararlandık:

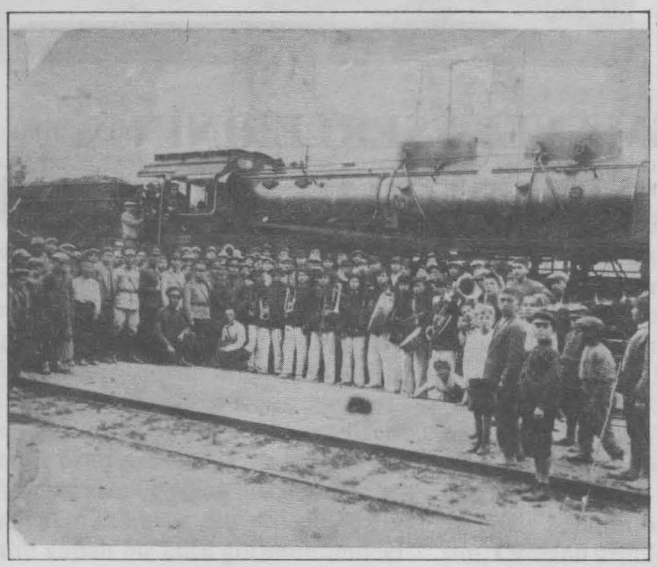
- Ferruh Sanır, *Sultandağlarından Sakarya'ya ve Akşehir,* 1948.
- İ.H. Konyalı, *Akşehir Tarihi*, 1945.
- Ali Küçüktop, *Her Yönüyle Akşehir,* 1978.
- Akşehir Kalkındırma Derneği yayını, *Akşehir,* 1956.

1

3

5

1. "Sanatkârlar İdman Yurdu, Şef: Fakir İbrahim. Artık kendi üniforması ile geçitlere katılıyor. Daha önceki üniformalarını terzi Hacı Yunus nizamnameye uymadan diktiği için belediyece kabul edilmeyen bekçi kıyafetlerinden bozarak yapmış ve Yurda bağışlamıştı."

2. "Bir açıkhava çalışması. Biraz sonra Konya Valisi'ni karşılamaya gidecekler."

3. "Onuncu Kolordu ile Yirmibirinci Kolordu değişeceği zaman, Kolordu Kumandanı'nı uğurlarken."

4. "SEVİLEN BANDO BİRLİĞİ, Şef: Bıçakçı Ahmet Gümüş. Çalanların tümü esnaf ya da sanatkâr. Bu bando on yıl süreyle esnaflar için ikinci bir gelir kaynağı olmaktan öte, birlikte ve dayanışmalarının simgesi olarak bir gelenek bırakabilmiş."

5. "Hıdırlık Tepesi'ndeki gazinoda CAZBANT. Çalanların tümü — Akordiyoncunun dışında— esnaf. Bu gazinoyu 11 müzisyen-esnaf sekiz yıl boyunca ortaklaşa çalıştırmışlar."

OSMANLI ESERLERİNİN AVRUPA'DAKİ DAĞILIM NEDENLERİ VE

Viyana Müzelerinde Osmanlı Eserleri-I

Yrd.Doç.Dr. FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

Yüzyıllardan beri Avrupa ülkelerinde değişik nedenlerle dağılmış olan Osmanlı Eserleri, bu ülkelerin müze ve kitaplıklarında kapsamlı koleksiyonlar oluşturmaktadır. Osmanlı eserlerinin Avrupa'ya nasıl dağılıp, hangi yollardan yayıldıklarını bu sayıda belirledikten sonra, gelecek sayıda örnek olarak Viyana müzelerindeki Osmanlı eserlerini ele alacağız.

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nu karşılıklı ilişkiler içerisinde tanımlamaya çalıştığımızda, gerek mekân, gerek de zaman içerisinde, Avrupa'yı bağdaşık bir bütün olarak konumuz açısından ele almamız olanaksızdır. Osmanlı Devleti'nin I. Murat ile beraber başlıyan Avrupa kıtasındaki ilerlemeleri sonucu, Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu ile olan politik, ekonomik, sosyal, kültürel ve askeri ilişkileri farklılıklar göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı olarak gelişen bu ilişkiler çerçevesinde ise Avrupa ülkelerini konumuz açısından üç grupta toplayabiliriz.

Birinci grupta, doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına katılan ülkeleri sayabiliriz. Çoğunluğunu şimdiki Balkan Devletleri'nin oluşturduğu bu topraklarda, Osmanlı tab'asının mimarî ve sanatsal ürünleri, İmparatorluğun dağılmasından sonra bu bölgelerde kurulan Ulusal Devletlerin kültürel mirası olarak korunmaya çalışılmaktadır. Osmanlı etnografik malzemesinin halen en yoğun ve en özgün ürünlerinin yaygın olarak bulunabildiği yer Türkiye değil Balkan ülkeleridir.

İkinci grupta toplayabileceğimiz ülkeleri ise, doğrudan doğruya Osmanlı topraklarına katılmayan ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve askerî etki alanına giren bölgeler olarak tanımlayabiliriz. Şimdiki Polonya, Romanya gibi ülkelerde bulunan Osmanlı eserlerini bu açıdan değerlendirmemiz gerekir.

Üçüncü grup Avrupa ülkelerini ise Osmanlı İmparatorluğu'yla sadece

1. 16. yüzyıl İznik çini tabağı,
2. 17. yüzyıl İtalyan Majolika tabak,
3. Salviasi - Cardinal Cervin tablosu,
4. 16. yüzyıl Holbein tipi halı - Türk İslam Eserleri Müzesi.

politik ve ticaret ilişkileri olan ülkeler olarak belirleyebiliriz: İtalya (özellikle Venedik), Fransa, Avusturya, Hollanda ve İngiltere gibi. Bu ülkeler arasında Venedik ve Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırları olması açısından Avrupa ülkeleri arasında daha değişik bir yer tutarlar. Bu iki ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ile adeta güncel koşullar içerisinde yaşama zorunluluğu diğer Avrupa ülkelerine oranla, Venedik ve Avusturya'yı İmparatorluğa olan ilişkilerinde daha yakın kılmıştır. Bu nedenle, uzun süre kapalı bir kutu görünümündeki Osmanlı İmparatorluğu'nun günlük olaylarından diğer Avrupa ülkelerinden daha önce haberdar olabilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili Avrupa'da yayılan haberlerin kaynağı genellikle Venedik ve Viyana çıkışlı olmuştur. Padişahların tahta çıkmalarını, şehzadelerin doğumunu Avrupa hep bu iki ülkenin aracılığıyla öğrenmiştir.

nedik'le ticaret ilişkilerinin XIV. yüz-

Ayrıca, Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla beraber kimi bölgelerde aynı politik ve askerî hakları iddia etmeleri sonucu aralarında gelişen rekabet nedeniyle birçok bölge bu iki imparatorluk arasında sık sık el değiştirmiştir. Öte yandan gerek 1529, gerek 1683 Viyana kuşatmalarıyla Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'yla devamlı ve zorunlu askerî ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Bu nedenle, Avusturya'da bulunan Osmanlı eserlerinin dağılım nedenleri ve çeşitlilikleri de diğer Avrupa ülkelerine oranla farklılıklar göstermektedir.

İkinci ve Üçüncü grupta belirlediğimiz Avrupa ülkelerinde bulunan Osmanlı eserlerinin dağılım nedenleri tarihsel süreç içerisinde iki farklı döneme göre değişiklik gösterir. 18. yüzyıldan önce ve 18. yüzyıldan sonra diye ikiye ayırabileceğimiz bu dönemlerde, Avrupa'nın geçirdiği sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelere koşut olarak değişen Osmanlı'ya bakış açısının belirlediği bu değişim, Osmanlı ürünlerinin yayılma koşullarında ve nedenlerinde de farklılıklar oluşturmuştur.

XV-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya giden eserleri daha gelişmiş bir endüstriden yapılan ithalat kapsamı içerisinde değerlendirebiliriz. Seramikten yapılmış günlük kullanım gereçleri, çini duvar kaplamaları ve değişik cinsden dokumaların, kumaş ve halıların çoğunlukla özel sipariş üzerine Avrupa'ya ihraç edildikleri bilinmektedir.

Tüm XV. yüzyıl boyunca İznik'te imal edilen çini tabak, kâse gibi kullanım gereçleri Batı Anadolu'nun küçük bir kasabası olan Milet'ten özellikle İtalya'ya ihraç edilmekteydi. Venedik'le ticaret ilişkilerinin XIV. yüzyıldan beri oldukça gelişmiş olduğu bu kasabada yapılan kazılar sonucu bol miktarda ele geçen çini parçaları, bu tip örneklerin yayınlara "Milet" işi çiniler olarak geçmesine neden olmuştur[1]. Oldukça kaba ve gözenekli bir hamur üzerine beyaz astarlı veya astarsız olarak imal edilen bu parçaların üzerine fırçayla süsleme yapılmakda ve üzerine renksiz sır sürülerek hamurun emiciliği giderilmekteydi. Milet işi olarak bilinen oysa aslında İznik-Erken Dönem Osmanlı Çinileri olarak tanımlanan[2] bu grup kullanım eşyasının İtalya'ya ihraç edilmesi, bu ülkedeki Majolika imalatının ortaya çıkmasına ve gelişmesine neden olmuştur. Hamur üzerine beyaz astar yerine sır sürülerek düzgün ve beyaz bir fonun elde edildiği bu teknikle imal edilen örnekler, gerek biçim, gerek de süsleme açısından Osmanlı ithal seramikleriin etkisi altında kalmış özellikle *Albarello* denilen ilaç kapları bu teknikle imal edilmeye başlanmıştır.[3] Daha sonra ise, özellikle XVI-XVII. yüzyıl İznik çini imalatının en özgün ve gelişmiş örneklerinin ortaya çıktığı dönemlerde, bu tip tabaklar majolika tekniğiyle doğrudan doğruya İtalya'da imal edilmiştir.

XVI. yüzyıl Osmanlı çini tabakla-

Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri

rının Çin porselenlerini aratmayacak biçimde kaliteli olarak imal edilmeleri, Hollanda'da da aranılan ve ithal edilen bir mal olmasına neden olmuştur. Özellikle XVII. yüzyıl sonu ve XVIII.yüzyıl başından sonra gelişmeye başlayan Hollanda Delft seramik imalatında Osmanlı çini tabaklarının etkisini bulmak olasıdır. Tıpkı İtalyan Majolika imalatında olduğu gibi, Delft seramikleri arasında da gerek biçim gerek süsleme açısından Osmanlı çini tabaklarını örnek alan imalat çoktur. Bu tür bir etkileşim, henüz ince beyaz porselen imalatına geçememiş olan Avrupa'da, çini imalatında daha gelişmiş bir teknik düzeye erişen Osmanlı "endüstri" ürünlerinin büyük miktarlarda olmasa bile, Avrupa'ya ihraç edilmeleri sonucu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı yapılarını süsleyen çini duvar kaplamalarının giderek ün kazanması, XVII.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetli bir biçimde politik ve ekonomik etki alanına giren Romanya'da bu tür malzemeyle karşılaşmamıza neden olmaktadır. Romen Prensi Vasil Lupu 1636-40 yıllarında, Yaş (Jassy), Suceava ve Hirlandaki prenslik saraylarını onartırken, İznik Çini atölyelerine duvar çinileri ısmarlarlar.[4] İthal edilen bu kaplamalar, saraylardaki kabul salonlarının duvarlarını süsler. Ancak bu tür malzeme sadece saray ve saray çevresine kısıtlı olarak yayılan lüks bir ithalattan öteye geçemez.

Bu tür malzemenin 18. yüzyılda ithal edildiği diğer bir örnekle ise Venedik'te karşılaşmaktayız. Santo Lazaro Kilisesi'nin duvarları 18. yüzyılda Kütahya'da imal edilen Osmanlı Çinileriyle kaplanmıştır.[5] Dinsel kimi konuları da işleyen bu kaplamaların benzer örneklerine Anadolu ve Ortadoğu'daki diğer kiliselerde de rastlamak olasıdır.[6]

Avrupa'ya özel sipariş üzerine gönderilen mallar arasında da, değişik cinslerde dokunan Osmanlı kumaşları ve bunlar arasında ise özellikle Bursa kadife ve ipeklileri önemli bir yer tutar. Tahsin Öz tarafından yayınlanan eski belgelerde Bursa atölyelerine Avrupalılar tarafından ısınarlanan kumaşlarla ilgili önemli bilgiler vardır.[7] Elbise olarak dikilen veya evlere perde olarak yapılan bu kumaşların kullanım alanlarının neler olduğunu Avrupa'lı ressamların tablolarından görmek olasıdır.

Dokumaların yanı sıra, Osmanlı Halılarının da Avrupa'da aranılan bir mal çeşidi olduğu XIV. yüzyıldan beri bilinmektedir.[8] Bunların sadece Akdeniz ülkelerine değil, fakat Avrupa'nın Kuzey ülkelerine kadar ihraç edildiklerini İsveç'de bulunan Osmanlı Halılarından belgeleyebilmekteyiz. XIV. yüzyıldan beri ithal edilen bu malların Avrupa'da önemli bir yer tuttuğu Avrupalı ressamların fresko, tablo ve minyatürlerinden anlamaktayız. XIV-XV. yüzyıl Osmanlı Halılarının İtalya'da bulunan dini konulu freskolarda resmedilmeleri veya kilise betimlemelerinde yer almaları, bu tür halıların Kilise gibi zengin bir kurum tarafından satın alınabileceğini göstermektedir. Alman ressam genç Holbein'in tablolarında betimlenen Osmanlı Halıları giderek Halı tarihine Holbein tipi halı olarak geçmiştir (Aslında bunlar XVI. yüzyıl Bergama Halılarıdır). Flaman ressamların (Van Eyck gibi), yeni gelişmekte olan kentsoylu kesimin insanlarını ve onların evlerini anlatan tablolarında görülen Osmanlı Halıları ise belki de ancak Avrupalı kentsoylunun evine girebilen bir lüks ithalat malzemesi olarak önem kazanmaktadır.

Avrupa kendisinden daha gelişmiş bir "endüstriden" bu tür malları almakla yetinmemiş, gelişmekte olan endüstrisine katkı olsun diye bu tür malların benzer örneklerini yapmaya çalıştığı gibi bunları daha iyi üretebilmek için Osmanlı İmparatorluğu'na kimi uzmanlarını göndererek o işin inceliklerinin de öğrenilmesine çalışmıştır. Halı dokumacılığını yakından görsün ve hatta çalıştırmak üzere Avrupa'ya Osmanlı ustalarını getirsin diye Flaman ressam Pieter Coeck van Aalst Kanunî Dönemi'nde İstanbul'a gönderilmiştir.[9] Fransa'da IV. Henri zamanında kurulan halı atölyelerinde ithal edilen Osmanlı malları kopya edilerek, Türk düğümüyla yapılan yeni bir imalata geçilmiştir.[10]

II. yüzyıl İtalyan Majolika sürahi

XVIII. yüzyıldan sonra ise Osmanlı eserlerinin Avrupa'daki dağılım ve yayılma nedenlerinde çeşitleme söz konusudur. En azından, bu dönemlerle ilgili malzeme ve kaynaklar elimizde daha çok bulunmaktadır. Avrupa'daki ekonomik ve teknolojik gelişmeler sonucu XVIII. yüzyıldan sonra ağırlık Batı'ya kaymış ve bu kez Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın ürettiği lüks tüketim malları karşısında ithalatçı durumuna düşmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu daha yakından ve daha eşit koşullarla tanımaya başlayan Avrupa ise bu Devletten eskisi kadar çekinilecek bir durumun olmadığını kavramaya başlamıştır. Bu arada, Avrupa'daki sosyal ve kültürel gelişmeler sonucu ilerleyen bilimsel araştırmacılık ve Do-

Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri

ğu'yu görme, tanıma arzusuyla yapılan geziler sonucu bu ülkelerden getirilen malzemelerin özel koleksiyonlara yayılması Osmanlı eserlerinin dağılım nedenleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Böylece, daha önceleri gelişmiş bir endüstriden yapılan ithalat biçiminde Avrupa'ya yayılan Osmanlı eserleri, XVIII. yüzyıldan sonra daha çok bu bölgelerde değişik amaçlar için bulunan bireylerin memleketlerine geri götürdükleri parçalardan oluşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki bu bireyleri gruplandıracak olursak: Avrupa sanat çevreleri tarafından desteklenen bilimsel araştırma grupları, Der Saadet'teki Avrupa elçiliklerinde çalışan görevliler ve elçilerin desteğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda araştırma yapmaya veya mimar, ressam, topograf olarak elçilikler çevresinde çalışmaya gelmiş kişiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çağırdığı askerî uzmanlar ve mistik Doğu'yu arayan gezginler olarak belirleyebiliriz. Ancak bu kişilerin ülkelerine geri dönerken götürdükleri eşyalar daha çok kendi özel kullanımları için aldıkları kıyafetler, tezhipli kitaplar, sedef satranç takımları gibi günlük kullanım eşyalarının dışına çıkmayan ve büyük koleksiyonlar oluşturmayacak eserler olmaktaydı. Orientalistler ise daha çok yazılı belgelere önem vermekteydiler. Gezginlerin yanlarında kimi yapılardan hatıra olarak aldıkları çini parçaları veya hediye olarak götürdükleri işleme mendiller, küçük seccadeler, taşınabilir mallar olmaları açısından Avrupa'ya en çok götürülen Osmanlı eşyaları arasında yer almaktadır.

Öte yandan XIX. yüzyılda gelişen romantizm akımı içerisinde Eski Yunan'ı aramak için Doğu'ya yapılan bazı bilimsel geziler sonucu, Avrupa'ya Osmanlıyı tanıtacak veya onun uygarlığına ışık tutacak etnografik malzemenin götürülmesi yerine, Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde kalan eski Yunan ve Roma dönemi eserlerinin, gelişen Arkeoloji bilimi gereği elde edilen kazı malzemelerinin götürülmesi yeğlenmiştir. Ayrıca, Avrupa'ya götürülen bireysel eşyalar büyük bir olasılıkla tek ve izole örnekler olarak kişilerin evlerinde kalmış, oysa hazırladıkları raporlar, çizdikleri gravür ve desenler, yazdıkları seyahatnameler Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da tanınmasında ve bilinmesinde çok daha etkin bir rol oynamıştır. Belki de yazılı ve resimsel malzemenin çok olması veya Osmanlı İmparatorluğu'nun göreli olarak Avrupa'ya daha yakın olması açısından Osmanlı eserleri, örneğin Uzak Doğu'dan gelen Çin ve Japon eserleri veya Güney Amerika'dan gelen ilkel kavimlere ait eserler kadar Avrupa ülkelerinde kapsamlı koleksiyonlar oluşmasını engellemiştir.[11]

Öte yandan, XVIII. yüzyılda Avrupa'da kabul edilip benimsenen bir Osmanlı âdeti ise kahve içmek olmuştur. Bu nedenle, özellikle Levanten ülkelere gidip oralarda kahve içmeye çalışan Avrupalılar geri dönerken yanlarında kahve değirmenleri, kahve fincanları, kaşıklar ve ufak, altın işlemeli peçeteleri beraberlerinde götürürlerdi.[12] Böylece belli tip bir âdetten kaynaklanan Osmanlı eşyası da Avrupa'da yayılma alanı bulmuştur.

Diğer yandan, XVII. yüzyıl ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'da girdiği savaşlar ve yenilgiler, bu bölgelerde yoğun bir biçimde Osmanlı askeri eserlerinin dağılmasına neden olmuştur. Güney Almanya'da Bavyera bölgesi ve Avusturya, Osmanlı askeri malzemesinin çokca bulunduğu bölgeler olması bakımından diğer Avrupa ülkeleri arasında farklılıklar gösterir. Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırları bulunması ve birçok bölgenin bu iki imparatorluk arasında el değiştirmesi nedeniyle bu bölgelerde çok sayıda askerî malzeme kalmıştır. Osmanlı ordusunun değişik sınıflarını oluşturan grupların silahları, bayrakları, çadırları gibi askerî malzemeler, XIX. yüzyıldan beri Viyana'da koleksiyonlar oluşturmuştur. Hafız Ömer Faiz Efendi, *Ruznamesi*'nde, Sultan Abdülaziz ile beraber Avrupa'da gittikleri yerleri anlatır. Viyana ile ilgili bölümde "eski silahlar müzesi olarak tanzim edilen Ambr şatosuna gittik. Bu şatoda Osmanlı silahları en büyük kısmı işgal ediyordu" diye yazar.[13] Gerçekten de, Avusturya müzeleri gezildiğinde, ticaret ve koleksiyonculuk yoluyla gelen eserlerden daha çok Osmanlı askerî eserlerinin müzeleri kapladıkları görülür.

XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa başkentlerine elçiler göndermeye başlaması ile beraber, bu ülkelerin krallarına, dolayısıyla krallık hazinelerine elçiler tarafından verilen hediyeler de, Osmanlı eserlerinin dağılımı bakımından yeni bir neden oluşturur. Ayrıca, elçilerin maiyetleriyle beraber ülkenin başkentine varana kadar yolda geçirdikleri zaman içerisinde konakladığı yerlerin en büyük yerel yöneticilere verdikleri hediyeler de düşünülecek olursa, Osmanlı eserlerinin yayılma alanlarının daha da genişlemiş olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Elçiler tarafından verilen hediyelerin ne olduğuna bakılacak olursa örnek olarak şu iki dökümü yapabiliriz: Birincisi, Yirmisekizinci Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Mehmet Efendi'nin Fransa kralına verdiği hediyeler: incilerle süslü bir kalkan, elmaslarla bezenmiş kadife bir eğer, gümüş ve altın işlemeli at kolanı, ortası altın toplu, at için gömüldürük, elmas işlemeli iki üzengi, altın ve kıymetli taşlardan yapılmış iki tabanca, tabanca kılıfları, altın ve elmaslarla bezenmiş at başlığı, elmaslarla bezeli fişek çantası, sapları gümüş ve elmaslarla süslü kama, kılıç, bıçak, tüfek, kadifeden işlemeli bir yastık.[14] İkincisi ise, XVII. yüzyıl sonunda Osmanlı sefiri büyük bir olasılıkla Zülfikar Efendi tarafından Avusturya İmparatoru'na verilen hediyelerdir. Develer, kısraklar, Türk ve Arap atları, Leoparlar,

Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri

eğer ve üzengiler, çadır, Türk ve İran halı ve dokumaları, altın brokar kumaşlar, pamuklu kumaşlar, kaftanlar, işlemeli gömlekler, mendiller ve panzehir taşları.[15] Avusturya İmparatoru'nun hediye edilen çadırı Prater'e kurdurduğunu ve gönderilen Leoparlarla da ava çıktığını dönemin Avrupa gazetelerinden öğrenmekteyiz.

Elçiler tarafından verilen bu tür hediyeler Kraliyet Hazinelerinde kalmış veya Krallara ait özel koleksiyonlarda saklanarak daha sonraları bu ülkelerde kurulan ulusal müzelerin kapsamı içerisine alınmıştır. XX.yüzyıldan sonra ise, gelişen çağdaş müzecilik anlayışı içerisinde, kişilerin ellerinde dağınık olarak kalmış Osmanlı eserleri, doğrudan doğruya veya müzayedelerden satın alma yoluyla müzeleri doldurmaya başlamış ve böylece koleksiyonların oluşmasını sağlamıştır.

Tüm Avrupa müzelerine dağılmış bulunan bu Osmanlı eserlerinden hangi bakımdan yararlanabiliriz? Şüphesiz ki müzelere giren her eski eşya bir sanat eseri değildir. Kimilerinin estetik yanı ağır gelse bile birçoğu döneminin tarihsel bir belgesi olması açısından değer kazanır. İmalat edildikleri dönemlerin ve onları üreten uygarlığın birer parçası olmalarından başka sanatsal yanı ağır basanları da çokça bulunmaktadır. Bu açıdan, Andrè Malraux'nun savunduğu gibi, müzelerde sergilenen eserler tarihsel süreç içerisinde bireyin görsel olarak edindiği estetik birikimin katkısıyla insanlığın düşünce evrimindeki "Düşsel müze"nin oluşturulmasında ve böylece yeni ve özgün imgelerin ortaya çıkmasında şüphesiz ki etmen olabilirler.

Öte yandan, çağdaş bilimin ve araştırma yöntemlerinin gelişmesi sonucu, bilimler arasındaki iletişimin ve bilimler arası alışverişin artması, araştırmacıların kendi uzmanlaştıkları konuların dışında kalan malzemeye de bakmalarına yol açmış ve kendi ana

Üstte, Hans Memling - St. Catherina tablosu. Altta, 16. yüzyıl Holbein tipi halı, Museum für Islamische Kunst - Berlin, Env.Nr. 5526

araştırmalarını çok yönlü bir biçimde değerlendirmelerini sağlamıştır. Bu bakımdan tarih biliminin objesi yani üzerinde araştırma yapılacak konular ve nesneler de zenginleşmeye başlamıştır. Bugün birçok ülkede yapılan kongrelerde bu yeni tarih yöntembilimi ve bu arayışın gerektirdiği araştırma nesneleri ayrıntılı olarak tartışılmakta ve varılan sonuçlar giderek yaygınlık kazanmaktadır.[16] Böylece müzelerde veya özel koleksiyonlarda

Osmanlı Eserlerinin Avrupa'daki Dağılım Nedenleri

bulunan Osmanlı eserleri sadece Sanat Tarihçileri veya Sanat Sosyologları için malzeme oluşturmaz, aynı zamanda tarih bilimi açısından da önemli belgeler oluşturur. Osmanlı ekonomik ve ticaret tarihini, imalat ve bunun gerektirdiği örgütlenmeyi, Osmanlı askerî kuruluş ve sınıflarının düzenini, Osmanlının yaşayış biçimini sadece yazılı kaynaklardan ve belgelerden değil, bu konuları bize canlı olarak yaşatan plastik ve görsel malzemeden de yararlanarak değerlendirmeliyiz. Ayrıca bu tür belgeler, yazılı kaynaklardaki bilgileri veya bu kaynakların incelenmesi sonucu ortaya çıkan varsayımları kanıtlayan somut, görsel ve halen yaşayan belgeler olarak da büyük önem taşırlar.

Sadece Osmanlı eserlerini değil fakat yabancılar tarafından Osmanlılar üzerine yapılmış eserleri de bu tür araştırmaların kapsamı içerisine almak gerekmektedir. Bu açıdan da, Avrupa müzeleri ve özellikle Viyana müzeleri son derece önemli belgelerle doludur. XV. ve XVII. yüzyıldan beri yapılagelmekte olan ağaç baskılar, Avrupalı'nın Osmanlı'ya bakış açısının belgelenmesinde önemli bir rol oynar. Birinci ve İkinci Viyana kuşatmalarını konu alan tablolar askerî tarih açısından önemli bir yer tutarken, kuşatma günlüklerinde Yeniçerilerinin giysileri ve silahları ayrıntılı olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu günlükler, Viyana Askerî Müzesi'nde bulunmaktadır. Osmanlıları günlük yaşayışları ve giysileri ile tanıtmayı amaçlayan elyazmaları ise ayrı bir yer tutmaktadır. Viyana Ulusal Kitaplığı'ndaki bu tür iki yazma (cod. 8615 ve 8625) Osmanlı hayatını betimleyen ve yabancılar tarafından yapılmış belgelerden sadece iki tanesini oluşturmaktadır. Bu eserlere, daha geç dönemlerde gezginlerin seyahatnamelerine ek olarak yapılan gravürleri de ekleyecek olursak, Viyana müzelerinde Osmanlı Tarihi'yle ilgili oldukça kapsamlı bir belgeler dizisi ortaya çıkmaktadır. İstanbul üzerine yapılmış gravürlerinin birçoğu, büyük bir İstanbul panoraması ve İstanbul'un değişik yerlerindeki yapıları gösteren gravürlerinin çoğu, Viyana'da Avusturya Ulusal Kitaplığı'nda korunmaktadır. Bu gravürler, özellikle günümüze kadar korunamamış yapıları göstermeleri açısından, Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi için çok önemli belgeler oluşturmaktadır. Bunlardan biri, Fenerbahçe Kasrı'nı gösteren gravür, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından yayınlanmıştır.[17]

[1] Sarre F., "Die Fayensen von Nicea und ihr Export nach dem Abendland", *Pantheon*, XXIV, 1939, s. 341-345. "The Seljuk and Early Ottoman Pottery of Miletus", *Trancastions of the Oriental Ceramic Society*, 1930-31. "Die Keramik der Islamicshen Zeit von Milet", *Das Islamische Milet*, Leipzig, 1935.

[2] Aslanapa O., "Kırmızı Hamurlu ilk Osmanlı Keramikleri, Milet İşi Denilen Keramikler, *Türk Kültürü*, III, 1965, no. 30, s. 391-399.

[3] Ballardini G. *Corpus della Maiolica İtaliana I. Le maioliche datate fino al 1530 II. Le maioliche datete dal 1531 al 1535.* Rome, 1933, 1938. Rackham B, *Islamic Pottery and Italian Maiolica*, Londra, 1959.

[4] Nicolescu, "La céramique ottomane d'Iznik des XVI ème XVII ème siècle dècouverte en Moldavie", *Archeologia Moldovski*, c. V, 1967.

[5] Aslanapa O., *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul, 1949.

[6] Carswell J, Dowsett J., *Kütahya Tiles and Pottery*, IIc. Oxford, 1972.

[7] Öz T. *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, IIc. 1946, 1951.

[8] Yetkin Şerare, *Türk Halı Sanatı*, İstanbul, 1974.

[9] Eyice S. Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları, 1982.

[10] Desmet-Grègoire H., *Le Divan Magique L'Orient turc en France au XVIII ème siècle*, Paris,1980.

[11] y.a.g.e.

[12] y.a.g.e.

[13] Kutay C. *Avrupa'da Sultan Aziz*, İstanbul, 1970,

[14] Desmet-Grègoire, a.g.e.

[15] y.a.g.e.

[16] *La Mèthodologie de l'Histoire*, coll. Pléiade, Paris, 1972.

[17] Ünver S. "Fenerbahçesi Viyana'da", *Önasya*, yıl 5, c. 5, Kasım 1969.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Yahya Kemal ve Türk Musikisi

Yahya Kemal'in şiirlerinde, musikinin tuttuğu yer üzerinde, bildiğim kadarıyla, hemen hiç durulmamıştır. Oysa bu şiirlerin ilhamında ve örgüsünde musikinin payı çok büyük görünüyor. Gerek 'Kendi Gök Kubbemiz Altında', gerekse 'Eski Şiirin Rüzgârıyla' musiki ile ilgili şiirlerle dopdoludur. Bunların kimisinde doğrudan bestelerin ve besteleyenlerin adları geçmektedir; kimi şiirlerinin adında besteleri buluyoruz; kimisinde de -doğrudan olmasa bile- şair duygularını, hayallerini anlatmakta, yaptığı benzetmelerde bizi hep musiki ile karşı karşıya getirmektedir. Bunlar, Yahya Kemal'in şiirlerinde temel taşı olan tarihimizin sesidir; çoğumuzun, sanki birbirinden ayrı seslermiş gibi dinleyip unuttuğumuz bu sesi o, hayatın her ânında, tabiatın her manzarasında dinleyip durmaktadır.

Yahya Kemal Bey'le, başbaşa kaldığımız saatler oldu. Bu saatlerde henüz yazıya geçmemiş anılarını da dinledim. 4 Kasım 1955'de, Park Otel'de anlattıkları arasında şu söylediklerini tanık olarak vermek uygun düşecektir, sanıyorum.

'Ben mebusken, gûyâ mebusken, halkı dinlemeye gittik, İpsala'ya. İpsala Yunan hududû ve şurusaı; Yunan, bakıyorum İstanbul'a gelmiş. Ne ise! Bir Kara Bekir vardı, Rumeli. İpsala'da bizi bir yemeğe çağırdı. Davullar, zurnalar. Fakat bu davullar, Süleyman Kanunî kösleri gibi; öyle Anadolu davullarına benzemiyor, pehlevan havası değil çaldıkları; Süleyman Kanunî ordularından çingenelere geçmiş olacak. Davulda ve zurnada da bir inkılap ister, Sultan Süleyman ordusunun gür davulları, bir çalıyor, aman Allah! Edirne mebusu doktor Fatma Mimik de var. Benim gözlerim yaşlarla dolu. Etrafımızı çıplak çingene çocukları çevirmiş; para istiyorlar herhalde. Baktım, Fatma Mimik de ağlıyor. Oradan Keşan'a git-

YAHYA KEMAL VE TÜRK MUSİKİSİ

tik. Keşan'da sinemanın kapısındayız, orada toplanıp halkı dinleyeceğiz. Fatma Mimik yanıma geldi; benim rikkat-i kalbimden bahsetti ve dedi ki:

— Ben Zafranbolu'da bir furuncu kızıyım, doktorum, Türküm. Fakat sade, insanları düşünürüm. Onun için nerede, ne zaman fakir, muhtaç, bîkes bir insan görsem acırım. O akşam İpsala'da çingene çocuklarını gördüm, ağladım, baktım, siz de ağlıyorsunuz.

Hanımefendi, dedim, ben o anda barbar bir şey için ağlıyordum; Kanunî'nin ordularını ve onun zaferlerini hatırlayıp ağladım ben.

* * *

Yahya Kemal, *Eski Musiki* adlı şiirine şöyle başlıyor:

Çok insan anlayamaz eski Musikimizden
Ve ondan anlamayan bir şey anlamaz bizden

Bu şiir, şairin, eski musikimizi, besteleri ve bestekârları ile ne denlü yakından ve derinden tanıyıp sevdiğini söyler bize.

Bu neslin ortada dâhîce başardığı iş
Vatan nasıl karışır musikiyle göstermiş

Burada, Itrî'yi *semâyı örten ruh* olarak niteleyen şair, onun çağdaşları olan *sıradağlar gibi birer birer yücelen Seyyid Nuh*[1], *Hafız Post*[2] 'tan, yüzelli yıl sonra da *Dede*'nin[3] anlı şanlı devri gelir. Yahya Kemal bu şiirinde sazların bize neler duyurduğunu söylemekten kendini alamaz.

Bu yaz Kemençeyi dinledinse Kanlıca'da
Baharda bir gece Tanburu dinle Çamlıca'da
Bu sazların duyulur her telinde sade vatan
Sihirli rüzgâr eser daima bu topraktan

Itrî ile Dede için Yahya Kemal ayrıca birer şiir yazmıştır: *Itrî* ve *İsmail Dedenin Kâinatı. Hamamizade İsmail Dede*'nin Saba, Hüzzam, Bestenigâr ve Ferahfeza gibi türlü makamlarda Mevlevi Âyin besteleri vardır. Yahya Kemal

Mesnevi şevkını eflâke çıkarmış nâyız
Haşre dek hemnefes-i Hazret-i Mevlânayız

diye başlarken Dede'nin bize bu bestelerini hatırlatmaktadır ve bu gazelde bütünüyle Mevlânâ'nın, onun şiirlerinin ve Mevlevi âyinlerinin şairi nasıl coşturduğunu görürüz:

Şems-i Tebriz hevasıyla semâ' üzre Kemal
Dahil-i daire-i bal ü per'i Mollayız

beytinde, semâa katılmış gerçek bir mevlevi gibi vecd içindedir.

Lafz-ı bişnev'le doğan debdebe-i mânâyız mısraıyla de, onunla birlikte *Mesnevi*'yi hatırlarız. Bilindiği gibi, Mevnevi'nin ilk beyti *Bişnev* diye başlar ki *'dinle'* demektir. Şair Nahifî'nin manzum Mesnevi çevirisinde bu beyt şöyle Türkçeleştirilmiştir:

Dinle neyden kim şikâyet etmede
Ayrılıklardan şikâyet etmede.

Mesnevisi, gazelleri ve rübaileriyle Mevlânâ onun birçok şiirlerinde dile gelir. *Gönül* rübaisinde *Yeter hikâyet-i hâlât-ı Şems ü Mevlânâ* diyorsa da *Şevk* rübaisinde *Seyr eylediğin Semâ-ı Mevlânâdır* diye başlıyor ve Mevlânâ onun dilinden hiç düşmüyor. *Bahârâbâd* şiirinde

Meyle Hâfız, neyle Mevlânâ'yı tezkâr eyleyen
Pür-terennüm Rûm u Acemler görmüşüz

dediğine bakıp da onun şiirlerinin hamurundaki öz mayanın ne olduğunu kolayca kestirebiliyoruz.

Onun şiirlerinde, tanınmış bestelerin ve makamların da göze çarpacak bir yeri vardır. *Mahurdan Gazel* şu beyitle sona erer:

Cedvel-i sîm'in kenârından bu âvâzın Kemal
Koptu bir fevvâre-i zerrîn gibi Mâhûrdan

Burada şairleri, şiirleri ve şarkılarıyla birlikte *Lâle Devri* bütün parıltıları ve israflarıyla önümüzdedir. *Üsküdar Vasfında Gazel, sene 1219*'daki tarih, musikisinden dolayı bize Üçüncü Sultan Selim devrinin Üsküdar'ını hatırlatır:

Her lâhzası bir *Zemzeme-i Sûz-i dilârâ*
Her saati bir *fasl-ı Beyâti Araban*dır
Mihrâbâd, sene 1275'de
Mevkib-i zevrakla gelmiş Fasl-ı Sultanî Yegâh
Şeb nedir Körfez'de *Mihrâbâd*dan görmüş o mah

Bestekârların ve bestelerin açıkca adı söylenmese de doğrudan *Musiki,* Yahya Kemal'in dizelerinde sık sık rastlanan kelimelerden biridir. *Perestiş* rübaisinde, o, sevdiği güzeli dileğince övebilmek için, dilde *nağme* bulamadığından *tavsîfi musikiye bırakmayı* dilemektedir. Onca ırmaklar her yandan *Musikiyle akmaktadır; Sazın içi* bin türlü aşk sırrıyla doludur, hele bir *mızrâb değmesin,* her *tel* söylenür *(Derin Beste).*

Dursun bu *musiki-i semâvi* içinde saz
Leyl-i tarebde bir dahi *mızrâb uyanmasın (Çubuklu Gazeli)*

* * *

Mızrâb-ı tab'ımız sözü kalb etti *besteye*
Hem *beste* söylesün bunu, Hem *Kâr* söylesün *(Çamlıca gazeli). Zevkâbâd Gazeli*nde
Âvâz-ı lâhûtîye nakletti kıssa-i aşkı
Hudâ *Dâvûd*'ı bâlâdan *nagamkâr itti* sansunlar

Hiç olmazsa kimi şiirlerinin adını *Beste* koyacak kadar musiki onun baş kaynağıdır. Bir terennüm mucizesi olan bülbül için yazdığı şiirin adı *Gece Bestesi*dir, Şairin ve bütün sevenlerin, kuytu yollarda sevdiklerini beklediklerini anlatan şiirin adı da *Güftesiz Beste*dir. Bir başkasını *Akşam Musikisi*nde buluyoruz. Daha sonra *ses* şiirinde

Bir lâhzada bir panc ır açılmış gibi yazdan
Bir bestenin engin ses. yükseldi Boğaz'dan

ve bu beste yüzünden şair, tekrar o alev gömleği giymiş gibi yanar. *Hayal Beste*de 'Türkoğlu' diye seslenir:

Şi're aksettirebilseydin eğer dinlerdin
Yüz Fetih Şi'ri okundukça çelik tellerden

*Deniz Türküsü*nde, çalkantı *musikisiyle* bir âlem kesilir. *Deniz* şiirinde, suların uğultusunu şair, ilâhi kuğulardan sesler geliyor sanmaktadır ve

Her an daha coşkun, daha yüksek, daha gergin
Binlerce ağızdan bir ilâhi gibi engin

sesler, deniz ufkunu uçtan uca sarar. Yalnız deniz değil, Yahya Kemal'e rüzgârlar da *şarkı* söylerler:

İşveler sezdiren bir üslûpta
Bir güzel şarkı söylüyor rüzgâr
Adalardan gelen bu mektupta (Eski Mektup)

Endülüste Raks, bütünüyle bir musiki değil midir?

Yahya Kemal'in sadece *Beste* adını koyduğu bir şiir vardır ki okuyunca bunun *Sultânî Yegâh bestesi olduğunu öğreniyoruz:*

Sultâni Yegâh başka beste
Zirâki o beste aşka beste
Sultânî Yegâh bestesinden
Güller dağılırdı destesinden
Sevdaların en şikestesinden
Güller dağlırdı destesinden
Sultâni Yegâh başka beste

Yahya Kemal için ölüm bile *bir bitmeyecek şevk verirken beste,* bir telin kopmasıyla ahengin ebediyyen kesilmesidir.

Yahya Kemal'in daha 1927'de Varşova'da yazdığı *Kar Musikileri* adlı şiirinde, İslav kederinden, yani org musikisinden zevk alınadığını söyledikten sonra

Zihnim bu şehirden, bu devirden çok uzakta
Tanbûri Cemil Bey çalıyor eski plakta

diyor. Bu dizeyi kendisine okuyup sordum, cevabı şu:

— Tanbûri Cemil Bey'in plaklarından bir koleksiyonum vardı, onu götürmediğim dağbaşı, sahil kalmadı. Pirenelere, Alplere... her yere taşıdım.

Tanbûri Cemil Bey'in Ruhuna Gazeli en sonraya bıraktım. Çünkü bu konuda Yahya Kemal'in, 24.12.1956'da, Cerrahpaşa Hastahanesi'nde bana anlattıklarına yer vermek istiyorum. Şairin bu hastahanede yattığı sürece ben, onun 'el-ayak çekildikten sonra gel' demesine uyarak hemen her gece gittim. Yatma zamanı gelinceye dek anlattıklarını dinledim ve not aldım. Bu notlardan Tanbûri Cemil Bey'le ilgili olanları aşağıya geçiriyorum.

Yahya Kemal Bey'in konuşmalarında, zengin, eşsiz kültüründen gelen bir değişiklik vardır. Konu tek bir sapın çevresinde, ayrı ayrı lezzette ve türde bir üzüm salkımını andırır. Renk ve tat dinleyene başka başkaymış gibi gelir amma, yine bunlar aynı sapta toplanmış meyvelerdir. Bunu belirtmeden geçmek istemedim. Bir de onun ifadesine hiç dokunmadan, ne söylediyse, nasıl söylediyse öyle. Şimdi artık Yahya Kemal konuşuyor:

Tanbûri Cemil Bey'den önce musiki ile aşinâlığım vardı ama onu dinlerken mu-

sikinin *perfeksiyonuna* temas ettim. Bu adam *virtuose*, sade *virtuose* değil bir *virtuose* ki *intuition*u sayesinde ne olduğunu, ne olacağını, ne olması lâzım geldiğini biliyor. Üçüncü hali, *aşık bu adam*. Hüseyni peşrevi onun çaldığı şeylerden biri. Her defasında başka türlü çalıyor; hassasiyeti başka türlü; her defasında hassasiyeti başka türlü.

Cemil Bey'i 1912'de hususi bir âlemde tanıdım. Musikiyi ve Tanbûri Cemil Bey'i seven birçok aile tanıyordum. O, bu ailelerin bir kısmına gitmekten hoşlanır, bilhassa Şevket Bey'in yalısına gitmekten çok hoşlanırdı. Şevket Bey rind, zarîf, ayyaş, bektaşi, kibar. Cemil Bey'in bir nevi velînimeti. İki ayda, üç ayda bir oraya gidiyor. Cemil Bey'e kimlerin bulunacağını söyleyorlar. Artık onlardan başka hiç kimseye kapı açılmıyor, eski Osmanlı usulü. Üç gün, üç gece, içiyor, çalıyor, üç gün sonra yorgun halde... Benim de derdim Paris'e dönmek, bir ikinci kâtiplik va'detmişlerdi, tahsilime devam ettirmek için. Arkadaşlar rica ediyorlar. Ben ille Paris diyorum. Bir arkadaşımız vardı, bir akşam o bir şey düşünmüş, Tanbûri Cemil Bey'i dinletelim ona, o musikiyi sever, o münasebetle gitmez, kalır, demişler. Şevket Bey'e maalmemnuniyye davet ettiler beni, Cevizlik'te ortahalli bir ev var, bahçeye açılır bir salonu var, yarısı ev, yarısı bahçe. Tanbûri Cemil Bey'in hanendesi bir hâfız vardı, İstanbullu. Sonra harbde Bağdat'da öldü. Tanbûri Cemil Bey ince, hafif, terbiyeli, redingot giymiş, böyle duruyor, eski Osmanlı terbiyesi.

O gece Cemil Bey bana şunları anlattı:

Kemençeye başladım, bir nebze şöhretim artı. Vasil de o tarihte kemençenin Allahı, bana ders vermişti. Vasil ile bir gece bir toplantıda beraberdik. Vasil kat'iyyen rakı içmezdi. O akşam geldi, bir kadeh aldı, içti. Sonra eline yayını aldı, bir taksim geçti. Ben ömrümde böyle bir şey işitmedim. Vasil yine doldurdu, her seferinde içiyor, bir şey çalıyor. Baktım ki Vasil'in bir derdi var, sordum:

— Vasil nen var? Bir derdin mi var?

— Devam edelim, bu akşam bir keyfim var.

Aldı eline kemençeyi, alsa böyle çalamaz. Bir kadeh daha istedi. Vasil, Zıya Bey'e döndü, dedi ki:

— Zıya Bey, hak kelâmı söylemek doğrudur; bu memlekette kemençenin üstadı Cemil Bey' dir.

— Bu nasıl söz, bizim nazarımızda kemençenin Allahı sensin. Böyle bir şey tekrar edersen ben rencide olurum.

— Bu, Zıya Bey, hak kelâmı söylemek elzemdir.

Dayanamadım, kalktım yanına gittim. Vasil, dedim, ben senin yanında yayımı elime aldım, senin yanında kemençe çalmak ayıptır, bu sözü neye söylüyorsun?

— Cemil Beyefendi, Allahın verdiğini inkâr etmek doğru değildir. Bir taksim daha yaptı.

Cemil Bey'in sazından bana vatanımın saltanat kapıları açıldı. Böyle bir şey görülmemiş dünyada... Dinleseydiniz, hiç bir mübalaga söylemiyorum.

II
Itrî

Yahya Kemal, şiirlerinde en çok Itrî'nin havasında yaşıyor görünüyor. Onun *Itrî* şiiri üzerinde bundan sonraki bölümde ayrıca durmak istiyorum. *Süleymaniyede Bayram Sabahı*nda

Büyük Allahı anarken bir ağızdan herkes
Nice bin dalgalı *tekbîr* oluyor tek bir ses

* * *

Gördüm ön safta oturmuş nefer esvaplı biri
Dinliyor vecd ile tekrar *alınan tekbîri*

Yukarıda da söylediğim gibi, Yahya Kemal'de tarih, özellikle Türklerin zaferden zafere koştukları çağın tarihi, onda, tükenmeyen, artan bir özlem halinde yaşayıp gitmektedir. Onun içindir ki, bu şiirde de bayram namazlarından çıkılırken atılan toplar onda bu zaferlerin anısını uyandırmaktadır. Bu top seslerinde, yüzlerce Türk şehrinin birbirine seslendiğini duymaktadır o. Bu top seslerinin herbiri bir başka zaferden gelmektedir.

Onun bir türlü aklından çıkmayan beste Itrî'nin *nevakâr*ıdır. *Mevsimler* şiirinde

Güneş doğmadan mavileşmiş Boğaz'dan
Nevâkâr açılsın bütün ses ve Sazdan
Ufuklarda sürsün Zafer musikisi

deyişi bundandır. *Yol Düşüncesi*nin son bölümü, onun şiirlerinde temel taşı saydığımız düşünceleri ve arzuları, tarih ve vatan sevgisini bir bütün olarak tekrarlamaktadır. *İtikadınca cihanı vatandan ibaret* sayan Yahya Kemal, bu bölümde hepimize bir vasiyyette bulunuyor gibidir:

İçinde dalgalı tekbîri en güzel dinin
Zaman zaman da Nevâkârı doğsun Itrî'nin

ve

Ölüm yabancı bir âlemde bir geceyse bile
Tehayyülümde vatan kalsın eski haliyle

Bu, tarihte yaşamasını bilen herkesin isteyeceği bir ölüm değil midir?

*Nevâkâr*ın şairin kulaklarından ve içinden hiç gitmediğinin bir başka tanığını Ahmet Hamdi Tapınar'da buluyoruz. Bu, ona çok bağlı ve şairin bize bıraktığı mirastan büyük payı alan talebesi, senesini pek hatırlayamadığı bir gün, Löbon'da otururlarken, Yahya Kemal'in birdenbire, anlatmakta olduğu Paris hatıralarından silkinerek 'haydi kalk konservatuvara gidelim' dediğini ve orada, sol eli kalın bastonuna dayalı sessiz, sedasız *Nevâkâr*ı dinlediğini, eser bitince 'bir daha çal Salahattin Bey' diyerek besteyi aynı dikkatle bir kez daha dinlediğini anlatır[4].

Yahya Kemal'i bu denlü mest eden bu Itrî kimdir? O, Buhurizade deye tanınmaktadır. Adı Mustafa, mahlası Itrî'dir. İstanbul'da *Yaylak* denilen yerde doğmuştur. Dördüncü Sultan Mehmet zamanında *ilm-i edvar*da üstad olarak ün almıştır. Padişahın meclisinde sık sık fasıllarda bulunmuş ve istediği *'esirciler kahyalığı'*, hayatı boyunca üzerinde kalmak üzere, kendisine verilmiştir. Murabba', nakış ve kâr olmak üzere binden fazla bestesi vardır. Bundan başka şiirleri ve muammaları da bulunan Itrî[5] Ahmet-oğlu Ahmet Siyâhî'den[6] yazı dersi almıştır ve talik yazmakta ileri gelen hattatlardandır[7]. Şeyhülislâm Mehmet Esat Efendi onun edâsını garip bulduğu sesini 'telleri paslanmış bir çenk'e benzetmekte ise de[8] Kadıasker Salim ondan söz ederken, sesini öğüyor mu, yeriyor mu pek anlaşılamamaktadır. Çünkü Itrî'nin sesini anlatırken söylediği şudur: *Ol üstad-ı bî-akranın nağme-i gülbâm... ile hem-mîzân olan elhân-ı şekerefşânın mukabelesinde... Sâlim burada Itrî'nin sesini gülbâm*la mukayese etmekte ve bu sesin şekerler saçtığını söylemektedir. *Gülbâm* ise 'perdeden dışarı (perdesiz), mehterlerin nevbete başlarken, sultanlar ve vezirler atlanırken çavuşların bir ağızdan söyledikleri ahenk ve gülbank (Burhan-ı Katı, s. 528) veya dilencilerin yahut seyyahların toplantılarındaki yüksek bağırma; dümbelek sesi (Steingass, s. 1093) demek olduğuna göre, bundan Itrî'nin sesinin güzel olduğu anlaşılacaksa o zaman bu sesin başka hanendelerinkini bastıracak derecede gür olduğunu anlamını çıkarabiliriz.[9] Safâî Tezkiresinde[10] Itrî için *'asrın şuarâ-yı şirin-güftârındandır* dedikten sonra onu ilm-i edvarda devrin *Hâce-i Sânîsi* (yani Abdü'lkadir-meragi'den sonra ikinci-sayıyor ve onun *sadâ-yı nevâ-yı nâlesini ve Irak ile hıcâz-ı pür-âvaz ve nezâket-âğâz-ı hoş-nevâsının nîşâbur-ı acem ve ısfahânı* kıskandırdığını yazıyor. Itrî'nin ölüm tarihini Şeyhî bin yüzyirmi üç[11], Salim bin yirmiüç hududunda[12], Safayı ise bin yüz yirmi senesinde[13] gösteriyor. Müstakimzade ise *Tezkire-i Es'adiyye*de *Buhurîzadei bûya-yı bezm-i Aden ide Allah 1124* tarih mısraını vermekte[14], yalnız bu dizeden Itrî'nin ölüm tarihi çıkmadığına göre, söylenen tarih mısraının yalnız bu dizeden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır.

Yahya Kemal'in *Eskiler* dediği bu anakaynaklar dışında Itrî hakkında oldukça zengin bir bibliyografya vardır[15].

YAHYA KEMAL VE TÜRK MUSİKİSİ

III.
Itrî Şiiri Üzerine

Bir milletin köklü ve derin kültürüne sahip şairlerinin yazdıklarını, sözlüklerden yararlanarak düz açıklamalarla vermenin yolu olmadığını, konunun içinde olan herkes bilir. Çünkü bu soydan şiirlerde, o şiirlerin her dizesinde bir âlem yatmaktadır. Kendi tecrübelerime dayanarak *Itrî* şiiri üzerinde söylenecek sözler bulunduğuna inanıyor, gücüm yettiğince de böylesine çetin bir yola girmiş bulunuyorum.

Bu tür açıklamaların örnekleri Arap, Fars edebiyatında olsun, Türk Edebiyatında olsun, yeterince vardır. *Şerh* adıyla adlandırılan bu açıklamaların Türkçede tanınmışlarının başında *Mesnevi Şerhleri* gelir. Toplumun, anlamayı bir ihtiyaç halinde duyduğu bu büyük eser için, hattâ *Dârü'l-Mesnevi* denilen ayrı okullar kurulmuştur. Ve bu eserin açıklamasında kaç yetkili kalem bunca mürekkep harcamıştır. Yunus Emre'nin şiirlerinin ve şathiyyesinin şerhleri, Nasrettin Hoca fıkralarının şerhleri ve daha birçok benzerleri gibi[16].

Itrî'nin hayatı hakkında, ikinci bölümde, anakaynaklardan yararlanarak yeterince bilgi verilmiştir. Burada Itrî şiirine dönmek istiyorum. Daha ilk dizede *Büyük Itrî*de kimimiz bir yanlışa düşüyoruz. Çünkü ünlü besteci Itrî'den başka bir Itrî daha vardır. Bu, hem sıradan bir şairdir, hem de besteci değildir. Yahya Kemal *Büyük* sıfatını, Itrî için kullanmıştır, bir abidenin sıfatı gibi.

Eskiler kimlerdir? Yahya Kemal'in bana söylediğine göre, Itrî şiirinin yayımlandığı günlerde, bizim adı belli bilginlerimiz, bunu üzerlerine almışlardır. Oysa Yahya Kemal bununla, bundan önceki bölümde, başta *Atrabü'l-âsâr fi Tezkiret-i Urefâi'l-edvâr* sahibi Şeyhülislam Mehmet Es'at Efendi olmak üzere öteki anakaynakların yazarlarını kasd ediyor. *Şafak Vaktinin Cihangîri*. Şafak, Arapçada birbirine zıt iki anlamda olan bir kelimedir. Hem güneş battıktan sonra, gündüz ışığının gecenin karanlığına karıştığı zamana, ufukta görülen kızıllığa, hem de gündüze denir, burada gündüz anlamınadır. 'Şafak vaktinin cihangîri, dizesiyle, bestelediği *tekbîr* ile, bayram sabahlarını fethetmiş olan Itrî anlatılmaktadır. Itrî, *tekbîri* Irak (veya Segâh) makamında bestelemiştir. (Allahı) ululamak demek olan *tekbîr*in Arapça olan metni *Allâhu ekber, Allâhu ekber, lâ ilâhe ill'Allah, v'Allâhu ekber, Allâhu ekber ve lill-Allâhi'l-hamd*dir. Türkçesi de 'Tanrı uludur, Tanrı uludur, Tanrıdan başka Tanrı yoktur ve Tanrı uludur, Tanrı uludur, ve hamd Allaha mahsustur.' Bayram namazı kılındıktan sonra, okumak üzere minbere çıkan hatib, hutbesine *Tekbîr* ile başlar. Kurban Bayramında, Arefe günü (Zilhiccenin dokuzuncu günü) sabah namazından başlayarak aynı ayın onüçüncü günü ikindi namazına değin kılınan beş vakit namazın farzlarının sonunda tekbir alınır. Bu tekbîri almakta, namazı kılan herkes, kadın, erkek, yalnız veya cemaatle kılsın, eşittir[17] . Daha güneş doğmadan bayram namazını kılınağa giden Müslüman halk da câmie, yolda tekbîr alarak gider. Aşağıda:

Yola düşmüş birer birer geceden
Yürüyor fecre elli milyon ruh

deye anlatılan Müslümanlardır bunlar. Yahya Kemal *Süleymaniyede Bayram Sabahı* şiirinde de bunu

Büyük Allahı anarken bir ağızdan herkes
Nice bin dalgalı Tekbîr oluyor tek bir ses
Yükselen nakarâtın büyüyen velvelesi
Nica tuğlarla karışmış nice bin at yelesi

dizelerinde dile getirmektedir.

Şairin kullandığı *saltanatlı* sıfatı bize, Itrî'nin bestesindeki ululuğu, bu bestenin içimize doldurduğu haşmeti anlatmak içindir. Yahya Kemal bu kelimeye, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyandırdığı büyük hatıraların bütünü için başka şiirlerinde de yer vermektedir. *Erenköyünde Bahar* şiirinde

Sandım ki güzelliğin cihanda
Bir saltanatın güzelliğiydi

diyor. *Deniz Türküsü*nde

Ve nihayet görünür gök ve deniz saltanatı

Hayal Şehir şiirinde de

Az sürer gerçi fakir Üsküdar'ın saltanatı

geçiyor. Hattâ onu, konuşmalarında da duyuyoruz. Yukarıda 'Cemil Bey'in sazından bana vatanımın *saltanat kapıları açıldı* ve daha başkalarında olduğu gibi...

Nece bayramların sabah erken
Göğü top sesleriyle gürlerken

beytinde ne var? Eskiden, bayram namazından çıkılıp da herkes eviyle, yakınlarıyla bayramlaşmak üzere dağıldığı saatlerde toplar atılmak âdetti. *Süleymaniyede Bayram Sabahı*nda da şu dizeleri okuyoruz:

Gökte top sesleri var, belli derinden derine
Belki yüzlerce şehir sesleniyor birbirine

Burada seslenen yalnız şehirler değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmeye başladığı tarihten bu yana Kanunî devrinde üç kıtada artık bizim olan bütün ülkelerdir: *Budin, Irak, Mısır*, Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da bu fethedilen yerlerin adlarıdır.

İkinci bendde *yediyüz yıl süren hikâye*, büyük Türk hükümdarı *Alp Arslan*ın 26 Ağustos 1071'de, Malazgirt Ovası'nda, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i yenerek, Türklerin Anadolu'ya hâkim oldukları tarihle Itrî'nın yaşadığı XVII. yüzyıla kadar geçen zamanın hikâyesidir.

Musikisinde bir taraftan din
Bir taraftan bütün hayat akmış
Her taraftan Boğaz, o şehrâyîn
Mavi Tuncayla gür Fırat akmış

Bu dizelerden, Itrî'nin hem dinî, hem de din-dışı bestelerini öğreniyoruz. Onun bu iki tür bestelerinden, en çok tanınmış olanlarının aşağıda adları geçecektir. Ama, yazma ve basma bir bölük musiki mecmualarında, onun, gerek kendi şiirlerinden, gerekse Fuzuli, Bâki, Nef'i, Nâbi, Nazîm gibi ünlü Türk şairlerinden türlü makamlarda bestelediği pek çok şiir bulunmaktadır.[18]

Mavi Tunca bilindiği gibi, Balkan dağlarından doğarak Edirne'nin güneybatısında Meric'e karışan bir nehirdir. Yahya Kemal Bey'e Tunca'nın burada neyi ifade ettiğini, Itrî'nin Rumeliye gidip gitmediğini sordum. IV. Sultan Mehmed'in sık sık meclislerinde bulunduğunu, bundan dolayı padişahın Edirne gezilerine katıldığı karşılığını aldım. Bununla birlikte Itrî'nin hayatını anlatan kaynaklarda bu yolda bir açıklık yoktur. *Gür Fırat*a gelince, bildiğimiz kadarıyla Itrî Anadolu'da hiç bulunmamıştır. Yahya Kemal bu iki nehri, Itrî'nin din-dışı bestelerinde, imparatorluğun bu iki kanadında söylenen şarkı ve türküler arasında onun bestelerinin de bulunduğunu anlatmak istemiştir.

Şehrâyîne gelince: Bu, İstanbul Boğazı'nın, günün her anında, bir donanma gecesini andıran parlak ve aydınlık güzelliklerini söyler bize.

Nevâkâr için tek bir şey söyleyeyim: Yahya Kemal *bu besteye meftundur*. Şiirlerinde kaç yerde geçer bu nevâkâr

Dağılırken Nevâ'nın esrârı
Başlıyor şark ufuklarında vuzûh

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın bu dizeyi *Yahya Kemal milli şuur ve sanatın münasebetini bu mısra'larla anlatır*[19] *diye açıklamasını yadırgadığım için Yahya Kemal'e sordum. O, bu dizenin, Hâfız Şirazî'nin bir gazelinden mülhem olduğunu söyledi. Itrî bunu nîm sakiyl (değişmeli kâr (Neva) makamında* bestelemiştir.[20] Hâfız'ın matla' beyti şudur:

Gülbün-i ayş mîdemed, sâki-i gül'ızâr kû
Bâd-ı behâr mîvezed, bâde-i hoşgüvâr kû[21]

Türkçesi:

İşretin gül fidanı yetişmekte, gül yanaklı sâki hani?

YAHYA KEMAL VE TÜRK MUSİKİSİ

Bahar yeli esmekte, lezzetli, zevkli şarap nerede?[22]
Kıskanıp gizlemiş kazâ ve kader
Belki binden ziyade bestesini
Bize mîrası kaldı yirmi eser
Na'tıdır en mehîbi, en derini

Mehmet Es'at Efendi, Atrabü'l-âsâr'ında *şemme-i ıtr-ı maârif-i tab'ı olan murabbaât ve nakş ve Kâr, aded-i hezârdan bisyâr*... diyor.[23] Bugün Itrî'nın bilinen bestelerinin sayısı kırkikiyi bulmuştur.[24]

Na't, genel olarak Peygamberimizi öğen kaside, gazel ve benzeri nazım şekilleriyle yazılan şiirlere denir. Itrî'nin bestelediği *Na't-ı şerîf*in -Mevleviler böyle der- güftesi çoklarınca Mevlânâ'nın olarak bilinmekte ise de asıl sahibi, Mevlânâ'nın şiirlerinde olduğu gibi *Şems* mahlasını taşımakla birlikte Ulu Arif Çelebi'nindir[25]. Aslı Farsça olan bu Na't-ı şerîfi Itrî, Rast makamında bestelemiştir. Bu Farsça

Ya Habîb'Allâh, resûl-i Halik-ı yektâ tüî
Bergüzîn-i Zü'l-Celâl, Pâk-ü bîhemtâ tüî

matlaıyla başlayan na'tın mahlas beyti de şöyledir:

Şems-i Tebrîzî ki dâred na't-ı Peygamber ziber
Mustafâ vü müctebâ an seyyid-i a'lâ tüî

Türkçesi:

Ey Allahın sevgilisi, eşsiz yaratıcının elçisi sensin; Allahın kulları arasında seçtiği tek ve benzeri olmayan sensin.[26]

Na't, mevlevihanelerde, *mukabele* adı verilen Mevlevi Âyîni, bir başka deyişle mevleviler semâa başlamadan önce mutribhane'de[27] mutrib heyetinden biri ayağa kalkar bir na't okur.

Vâkıâ hey kudüm gelince dile
Hızlanan mevlevi semâiyle
Yedi kat arşa çıkmış âyîni

Mevlevi Semâı ve âyîn. Sema Mevlevilerde, kişiyi vecde getirmek için musiki (ses, ney, kudüm) eşliğinde dervişlerin dönmesi demektir. Onların bu âyîni yaptıkları yere *Semâhâne*, semâ' edenlere de *semâ'zen* denir. *Âyîn*, semâ' edilirken okunmak üzere, güfteleri özellikle Mevlânâ'nın gazel ve rübailerinden bestelenmiş mevlevi ilâhileri seçilir. Ve dînî musikimizde, onun mevlevi tarikatı ayinlerine mahsus geniş formlardan birinin adıdır. Bunları okuyanlara da *âyîn-hân* denir. Âyîn okunurken isteyenler yerlerinde niyaz edip kalkarlar, Şeyhe doğru baş keserek (selâm vererek) ortaya çıkıp hırkalarının kollarını giyerek semâa başlarlar. Yahya Kemal'in şiirinde geçen *âyîn*, Itrî tarafından *Segâh makamında* bestelenmiştir. Mevlevi semâının birtakım âdâb ve erkânı vardır. Âyînler semâ-ın şekline uygun olarak devirlere (bölümlere) bölünmüştür. Buna *Devr-i Veledî* (Sultan Veled devri) denir ve semâ dört devirde tamamanır, her bölüme selâm denir: *Birinci selâm, ikinci selâm, üçüncü selâm, dördüncü selâm* diye adlandırılır. Selâmlar başlıbaşına birer parça olmakla beraber bir bütün halinde âyîni teşkil ederler. Bunlar makam, özellikle ritm bakımından çeşitli ve başka başkadırlar. Semâı *semâzen başı* idare eder. *Selâm başı* denen ve durulması gereken yere gelip âyîn seyrini hafifletince samâzenler bulundukları yerde dururlar. Birinci devirde, son semâzen'inde semâa girmesinden sonra, şeyh, postun dışarı çıkıp baş keser sonra semâzenler de berâberce baş keserler. Birinci devirden sonraki bu selâma *birinci selâm* denir. Birincide olduğu gibi ondan sonraki *selâmlar* da sırasıyla *ikinci selâm, üçüncü selâm, dördüncü selâm* deye adlanır. Her selâm bölümünde aynı beste ile bestelenmiş değişik sayıda şiirler okunur.[29] Itrî'nin bestelediği *âyîn*in ilk selâmında Farsça dört manzume, ikinci selâmda bir tane, üçüncü selâmda iki Farsça parçadan sonra *terennüm* başlığı altında birincisi Türkçe, ikincisi Farsça iki manzume vardır. Bu iki parçanın nakarâtı

*Ey vay dilem, vay dilem, vay dilem (vay)*dır[30]

Bunlardan başka bu selâmda yine *terennüm* başlığı ile üç parça daha vardır. Dördüncü selâm Farsça tek bir beytten ibarettir. Ayînin bu Farsça metnini, manzum olarak, Ahmet Avni Bey Türkçeye çevirmiştir.

Itrî şiirinde geri kalan son iki bendin, bu açıklamalardan sonra, rahatlıkla anlaşılabileceğini umuyorum.

---

[1] Diyarbakır'da doğmuştur. Şöhreti IV. Sultan Mehmet ve III. Sultan Ahmet zamanında kemalini bulmuştur. Tanınmış musikişinaslardan ders görmüş, üstadlık mertebesine yükselmiştir, Ölümü 1162 yılında Diyarbakır'dadır Atrabü'l-âsâr, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine kitapları, nu. 1301, ypr. 40[a]-40[b]

[2] *Hafız Post*. Adı Mehmet'tir. İstanbul'da doğup büyümedir. Zamanında musiki üstadlarından ders görmüş ve üstadlık mertebesine ermiştir. İnce şiirleri vardır ve hattattır. Zamanında çok beğenilmiş bir bestekârdır. Vücudu baştan ayağa kıllarla kaplı olduğu için *Post* lâkabıyla anılmıştır (aynı yer, Hazine kitapları, nu. 1297, ypr. 15[a]-16[a].

[3] *Hamamizade İsmail Dede Efendi*. Babası Süleyman Ağa bir hamam aldığı için *Hamamizade* deye tanınmıştır. 69 makamda türlü besteleri vardır. Bunların arasında *Mevlevi Ayînleri*nin ayrı bir yeri vardır, 1846 yılında ölmüştür (Türk Ansiklopedisi XII, 395; Yılmaz Öztuna, Türk Musikî Ansiklopedisi, İstanbul, 1969, I, 302 v.dd.; İstanbul Konservatuvarı neşriyatı, Altıncı Cilt, Mevlevi Ayînleri, İstanbul, 1934, s. 258 v.dd.)

[4] Yaşadığım Gibi, İstanbul, 1970, s. 360 v.d.

[5] Atrabü'l-âsâr, aynı yer, nu. 1297, ypr. 10[a] v.d.; Şeyhî, Vakayiü'l-fuzala, aynı yer. Hazine Kitapları, nu. 1309. ypr. II., 261[b]; Salim Tezkiresi, Dersaadet 1315, s. 479; Müstakimzade Süleyman Sadettin, Tuhfetü'l-Hattâtîn. Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İstanbul, s. 643.

[6] Aynı yer, s. 643.

[7] Aynı yer, s. 745.

[8] Atrabü'l-âsâr, aynı yer: *Sada-yı garîbü'l edâsı misâl-i çenk-i pür-jenk evtâr-ı bî-ahenk ve bî-perde-karar idi.*

[9] Salim Tezkiresi, s. 480.

[10] Süleymaniye Kütüphanesi, Es'at Efendi kitapları, nu. 2549, ypr. 185[a]-186[a].

[11] Aynı yerde.

[12] Aynı yerde.

[13] Aynı yerde.

[14] Aynı yerde.

[15] Yılmaz Öztuna, aynı yerde.

[16] Katip Çelebi, Keşfü'z-zunûn, II, 1031 v.dd.; Ahmet Remzi, Miftâhü'l-kütüb ve esâmı-i Müellifîn Fihristi, İstanbul, 1346-1920, s. 76 v.dd. (Bu eser Osmanlı Müelleflerinin kişi ve kitap adlarının dizisidir).

[17] Mehmet Zihni, Kitâbü'-salât, İstanbul, 1322, s. 553 v.d.

[18] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitapları, nu. 1723, 1724; Türk Ansiklopedisi, XIX, 485; Yılmaz Öztuna, aynı yer, I, 287, v.dd. Etem Ruhi Üngör. Türk Musikisi Güfteler Antolojisi, İstanbul 1982, II, 1421.

[19] Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul, 1969, s. 111, çıkma-1.

[20] Etem Ruhi Üngör, Türk Musikisi Güfteler Ansiklopedisi, İstabul, 1982, II, 706.

[21] Divan Hace Şemseddin Muhammed Hafız Şîrâzî, Huseyn Pejman neşri, Tahran 1315, s. 192.

[22] Bütünü için bkz. Şark-İslam Klasikleri, 4, Hafız Divânı, Abdülbaki Gölpınarlı çevirisi, 1944, s. 472 v.d.

[23] Atrabü'l-âsâr, aynı yerde.

[24] Yılmaz Öztuna, aynı yer.

[25] Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlevi Âdab ve Erkânı, İstanbul, 1963, s. 28.

[26] Dr. Subhi, Nazarî ve Amelî Türk Musikisi, İstanbul, 1935, II, 50 v.dd.; İstanbul Konservatuvarı Neşriyattı, Türk Musikisi Klasikleri, VI, Mevlevi Ayînleri, İstanbul 1934, s. V v.d.; Darü'l-elhan Killiyyatı, Nu. 24-25, Buhûrizade Mustafa Itrî Efendi, Nevakâr Makamında Kâr, nîm sakil iykaında, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye.

[27] Abdülbaki Gölpınarlı, aynı yer, s. 26 ve 28; Türk Ansiklopedisi, IV, 384 v.d.

[28] Abdülbaki Gölpınarlı, aynı yer, s. 9.

[29] Abdülbâki Gölpınarlı, aynı yer, s. 85 v.dd.

[30] Bu nakarat bize, Ahmet Paşa'nın *Vay gönül, vay bu gönül, vay gönül eyvay gönül* nakaratlı, bestelenmiş ve nazirelerini de bildiğimiz ünlü murabbaları hatırlatıyor.

Atatürk'ün, İngiliz Fabian Sosyalistlerinden H.G.Wells'in Dünya Tarihine ilişkin görüşlerini değerlendirmesi

Dünya Federasyonu Sorunu:

Atatürk'ün dünya tarihini bir bütün olarak değerlendirme, uluslararası işbirliği, bölgesel andlaşmalar ve bir Dünya Federasyonu konularında etkilendiği çağdaş yazarlardan biri de Herbert George Wells (1866-1946)'tir. Doğa bilimleri öğrenimi görmüş olan bu İngiliz yazarı, bilindiği gibi, günümüz toplumlarının sorunlarını sergileyen ve gelecekte toplumlara egemen olması gereken ilkeleri belirtmeye çalışan bir kişi olarak tanınmıştı. Özellikle *The Qutline of History* adlı yapıtında belirttiği toplumsal görüşler geniş yankılar uyandırmıştı.

Atatürk'ün söz konusu yapıtı *Esquisse de l'histoire Universelle* adıyla 1925'te Fransızcaya yapılmış olan çevirisinden okuduğunu, özel kitaplığındaki nüshaya koyduğu işaretlerden anlıyoruz.[1]

Wells'in bu eseri, dünya tarihini bir bütün olarak ele almanın yanıbaşında, tarihe egemen olan ya da egemen olması gereken temel ilkeleri vurgulama yönünden de bir değişiklik gösteriyordu. H.G.Wells dünya tarihini kavimlerin, ulusların ya da devetlerin tarihi olarak değil, insanların ve insanlığın tarihi olarak görüyordu. Binlerce yılık geçmişi, insan ve insanlık açısından değerlendirdiği gibi,kitabının sonunda da insanlığın Birinci Dünya Savaşı gibi yıkımlardan kurtulabilmesi için, uluslararası işbirliği ve dayanışmanın artırılması, bir *Federal Dünya Devleti*'nin kurulması gibi önlemler üzerinde duruyordu.

Wells'in görüşlerinin Atatürk üzerindeki etkilerini, ya da O'nun söz konusu kitabı nasıl değerlendirdiğini şöyle özetleyebiliriz:

a) Dünya tarihinde asıl nesnenin insan ve insanlık olduğu görüşü, kendi ana düşüncelerine de uygun olduğu için M. Kemal tarafından kabullenilmiştir.

b) Atatürk, dünyanın sürekli bir barışa kavuşabilmesi için "tek bir yasa'ya" ve "tek bir adalet'e" dayalı Birleşik bir Dünya Devleti kurulması gerektiği yolundaki öneriyi *"tatlı bir düş"* olarak nitelemiştir. Bu da tam anlamıyla gerçekçi olan Mustafa Kemal'in ideallerinde bile düşe yer vermek istemeyişinin doğal bir sonucudur.

c) Böyle olmakla birlikte Atatürk, Wells'in düşlediği *Birleşik Dünya Devleti* ile *İslâm Birliği* ve Halifeliğin güçlendirilmesi önerileri arasında bir koşutluk, bir benzerlik kurma yoluna gitmiştir.

d) *Birleşik Dünya Devleti* kuruluncaya değin, devletlerarasında bölgesel birlikler kurmanın yararlı olacağı görüşü, Atatürk'ün barışa dayalı dış siyasasının ana ilkelerinden birini oluşturmuştur.

e) Atatürk, çoğu görüşlerini paylaştığı Wells'in Türk kamuoyunca da tanınması için kitabın ivedilikle Türkçeye çevrilmesini istemiş ve eser Milli Eğitim Bakanlığı'nca *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* adıyla 1927-1928'de bastırılmıştır.[2]

f) Bütün bunların dışında, Wells'in dünya tarihini incelerken "İnsanın meydana çıkışından önce dünya-İnsanın çıkış ve gelişmesi-Yeryüzünde ik uygarlıklar" biçiminde izlediği plân, 1930-1931'de liseler için hazırlanan Tarih kitaplarına örnek olarak alınmıştır. (S. 37-39)

[1] Edouard Guyot tarafından yapılan bu çeviri dışında Atatürk'ün özel kitaplığında yapıtın İngilizce aslından da '2' nüsha bulunmaktadır. Krş. Katalog, nr. 3103-3105.

[2] İstanbul, Devlet Matbaası. Kitabın çabucak çevrilmesi için her cilt ayrı ayrı kişilere verilmiştir. Çeviricilerin adları ciltlerin başında belirtilmiş, dış kapakta ise "Maarif Vekâletinin emr ve tensibiyle müderris ve muallimlerden müteşekkil bir heyet tarafından Türkçeye nakl edilmiştir." denilmiştir.

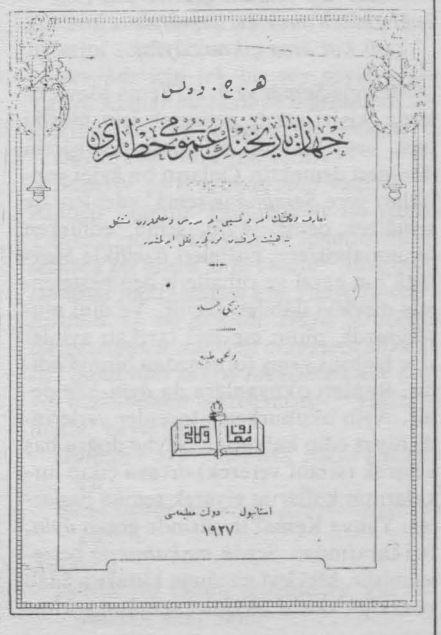
Altta, Wells'in Cihan Tarihi*'nin Türkçe beş cildinin ilkinin iç kapağı.*

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. DİZİ — Sa. 45

ATATÜRK'ÜN
DÜŞÜNCE YAPISINI ETKİLEYEN
OLAYLAR, DÜŞÜNÜRLER, KİTAPLAR

ŞERAFETTİN TURAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1982

ه . ج . ولس

Eski Edebiyatımızdaki Bazı İnsan Tipleri

Doç.Dr. MİNE MENGİ

Bir toplumun yaşamında savaş, barış, yenilgi, zafer, doğal felaket vb. durumlar, çoğu, gelenek ve göreneklerden kaynaklanan inançlar, davranışlar vardır. Toplumda zaman zaman yeni gereksinmelerin ortaya çıkması, yeni istek ve eğilimlerin belirmesi de olağandır. Kimi kez yeni özlem ve eğilimler, bazen de dış etkenler toplumu bir değişikliğin eşiğine götürür. Edebiyat bu tür toplumsal olaylardan ve durumlardan izler taşır. Çünkü, edebiyatla toplumun karşılıklı etkilenişleri bilinen bir gerçektir. Kimi kez toplumsal yapı, edebiyat üzerinde etkinlik gösterir. Kimi kez de edebiyat, toplumu birtakım değişmelere hazırlar, ona örnek olur.

Biz bu yazımızda, eski Türk toplumlarının değişik dönemlerde içinde bulundukları koşulları, özlem ve eğilimlerini gözönünde bulundurarak eski edebiyatımızda varlıkları söz konusu olan bazı insan tipleri üzerinde duracağız. Tipler konusu, geniş kapsamlı bir konu olup, çok sayıda eserin derinlemesine incelenmesini gerektirir. Emek, sabır ve zaman isteyen böyle bir çalışmanın ilk basamağı ya da başlangıcı olarak şimdilik bu yazıyı sunuyoruz.

ALP TİPİ

Müslümanlık öncesi Asya bozkırlarında yaşanan güç yaşam biçimi, Türk toplumunda kahramanlık ve cengaverlik geleneğinin yerleşmesinde etkin olmuştur. Boylar içi, özellikle boylar ve kavimler arası savaşlar, ardı arkası kesilmeyen akınlar bu dönem Türk toplumunda kahramanlığa ve kahramana ayrı ve üstün bir yer verilmesinin başlıca nedenleri arasındadır. Bunun yanı sıra, hayvancılıkla geçinen göçebe insanın önde gelen nitelikleri, doğal olarak, hareket, bedensel güç ve yiğitliktir. Gurur ve tahakküm göçebe insanın ahlâk anlayışında önde gelen iki erdemdir. Göçebe toplumların edebiyat ürünlerine baktığımızda insanın fiziksel gücüne üstün bir değer verildiğini görürüz. İdealize edilen insan tipi de bedeni sağlam, güçlü, aktif, dışa dönük tiptir.

Müslümanlık öncesi Türk edebiyatını aydınlatacak eski metinlerin çoğu ne yazık ki elde bulunmuyor. Birbirini kovalayan sürekli savaşlar, tepeden inme akınlar, bunların ardından gelen yayılmalar, insan emeğinin yarattığı eserlerin çoğunu yok etmiştir. Bu nedenle edebiyatımızın destanlar devrinin yiğit insan tipini, eldeki birkaç esere bakarak tanımaya çalışacağız.

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın kendisi, ideal eski Türk tipinin özelliklerini benliğinde toplamıştır. Oğuz Kağan, yurdunu genişletmek isteğiyle savaşan, dışa dönük, gözüpek akıncı Türk tipidir. "Alalum ele yay ile kalkan; nişan olsun bize buyan; kuvvet olsun bize uran; demir kargı olsun orman; av yirinde yürisin kolan; daha deniz, daha müren; güneş bayrak, gök kurıkan"[1] Daha deniz, daha ırmak, güneş bayrak, gök çadır.... diyen Oğuz Kağan için, dünya fethedilecek yer, diğer insanlar boyun eğdirilecek düşmanlardır. Kahramanlığın en yüksek sosyal değer olarak kabul edildiği eski Türk toplumundaki beğenilen, aranan kadın tipi de yiğitlik duygu ve becerileri bakımından erkekten farksızdır. Örneğin, Dede Korkud'un Kanlı Koca'sı, oğlu yiğit Kanturalı'yı evlendirmek istediğinde Kanturalı'nın verdiği cevap bu bakımdan ilginçtir. Kanturalı babasına şöyle der: "Baba, çun meni iverem dirsün: mana layık kız nice olur? Baba, men yirümden durmadın evvel durmış ola, men karakoç atuma binmedin evvel binmiş ola, men kanlı kâfir iline varmadın ol varmış mana baş getürmiş ola..."[2]

Türk lehçelerinin çoğunda yiğit, kahraman, zorlu anlamlarına gelen alp kelimesi vardır. Fuad Köprülü, özellikle Oğuzlar arasında yayılmış olan kelimenin, Kutadgu Bilig, Divânu Lugâti't-Türk, Nehcü'l-Ferâdis gibi eski Türk eserlerinde ve XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış olan sözlüklerde -Houtsma'nın Türkçe-Arapça Lugatı, İbn Muhanna ve Ebû Hayyân'da geçtiğini söyler. Çeşitli Türk lehçelerinde, alpagu, yılpagu, alpavut biçiminde kullanılan kelime, Altay, Kazak, Kırgız lehçelerinde de alıp biçiminde kullanılagelmiştir. Asya'daki bazı kavimler arasında alp karşılığı olarak, batur, sökmen ve çapar kelimelerinin varlığı biliniyor.[3]

ESKİ EDEBİYATIMIZDAKİ BAZI İNSAN TİPLERİ

Müslümanlık öncesi Türkler arasında özel ad ya da saygı ve şeref bildiren bir ünvan olarak kullanılan alp, Müslümanlığın kabulünden sonra da kullanılmıştır. Tarih boyu, savaş içinde yaşayan Türkler, göçebelikten çıkıp toprağa bağlı yerleşik yaşama geçince de kahramanlık, yani alplık geleneğini daha yüzyıllarca sürdürmüşlerdir. Bu gerçeğin kanıtına, XIV. ve XV. yüzyıllara ait bazı eserlerde rastlıyoruz. Örneğin Âşık Paşa ünlü mesnevisi Garîb-nâme'de[4],

Kanı ol kim ister alplık adını
Almak ister düşmeninden dâdını

Düşmeni kahreyleyüp basmak diler
Başını at yanına asmak diler

Gelsün işitsün ki alplık nicedür
Alplarun sermâyesi gör kim nedür

diye alplığın özelliklerini ve gereklerini anlatır. Bir başka eserde gene XIV. yüzyılda yazılmış olan Hoca Mesud'un Süheyl ü Nevbahar'ında da alp şöyle tanıtılır:

Özü alp eli açuk u 'ilmi çok
Ne kim var yavuzluk biri anda yok[5]

Daha sonraki yüzyıla ait olan Hacı Bektaş Velâyet-nâme'si de alpı şöyle tanımlar: "Ululârınun adına Aydogmış Alp dirler; bunlar Oguz ata isimleridür ve hem alp dimek Oguz dilince pehlevan dimekdür."[6]

GAZİ VE EREN TİPLERİ

Eski metinlerde adı geçen gazi tipinin dışa dönüklük, aktiflik ve sosyal sorumluluk bilinci bakımından alp tipine benzer yanları vardır. Gaziler eski edebiyatımızda iyi asker olarak tanıtılırlar. Başvurduğumuz bazı kaynaklar da gazi tipinin savaşçı özelliğini belirtirler. Örneğin *İslâm Ansiklopedisi* gazi için öncelikle şunları söyler: "Bir gazvaya çıkan kişi, özellikle gazvanın reisi. Kâfirlere karşı temayüz edenlere mahsus mefharet unvanı."[7] Ancak bu ifadede de açıkça görüldüğü gibi gazinin İslâm dininin cihad ve gaza kavramlarıyla yakın ilişkisi vardır. O, savaşı, Müslüman Türk topraklarının korunması ve genişletilmesi için yapar. Demek oluyor ki gazilerin iyi asker olma niteliklerinin yanı sıra dindar olma nitelikleri de vardır. Sözün kısası, İslâm dininin cihad ve gaza kavramları Türkler arasında yerleşince Müslümanlık öncesi eski Türk alpları yerlerini Müslüman Türk kahramanlarına yani alp-gazilere bırakmışlardır. Eski Türk yapıtlarında, yakın doğu İslam dünyasının yaygın biçimde kullanılan gazi lakabının alp ile birlikte alp-gazi olarak geçtiğini de görüyoruz. Dede Korkud öykülerinde anlatıldığına göre, Türkmenler XIII. ve XIV. yüzyıllarda Gürcüler, Ermeniler ve Trabzon Rumları ile savaştıkları için alp-gazilerdir. Bunlar ava gider, kâfirlerle gaza ederler. İyi binicidirler. Ok, kılıç, süngü kullanarak savaşırlar.[8]

Alp-gazilerin yanı sıra, Anadolu'da tasavvufun ve çeşitli tarikatlerin yayılıp varlık göstermesiyle savaşçı dervişlerin yani alp-erenlerin ortaya çıktıklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde tahta kılıçlarıyla kaleler alan alperenlerle ilgili çeşitli menkıbelere kaynaklar yer verirler. Örneğin, ünlü Geyikli Baba'ya ait olan menkıbe en çok duyulmuş olanlar arasındadır. Söylentiye göre Geyikli Baba, Bursa'yı kuşatan ordunun önünde, geyik sırtında, elinde altmış okkalık bir tahta kılıçla savaşmış; daha sonra Kanunî bu kılıcın üçte birini kestirip, saygı belirtisi olarak Hazine-i Hümayun'a koydurmuştur. Ünü Anadolu'da yaygın olan Sarı Saltık da öyle sıradan bir derviş değil, tahta kılıcıyla ülkeler alan bir kahraman, bir din yayıcısıdır. Sözün kısası, ilk Türk mutasavvıflarının bir çoğu tekkelerde sakin ve donmuş bir yaşam sürmeyen, Anadolu'da Müslümanlığın yayılması için savaşan alp-erenlerdir. Aşağıdaki örneklerde alp-erenin belirgin özelliği olan yiğitliği şöyle dile getirilir:[9]

".....Ağ sakallı baban adı nedür? Alp eren, adın yaşurmak aybolur. Adın nedür yiğit degül mana, didi."[10]

Çün çalındı kûs u surna vü boru
Alp eren birbirne depdi ilerü[11]

XIII. ve XIV. yüzyıllar Anadolu'nun devlet ve toplum düzeninden yoksun olduğu, kötü ve güç günlerin yaşandığı dönemdir. Moğollar tarafından darmadağın edilen Anadolu, Moğollardan sonra kardeş kavgalarının, kıtlık ve isyanların sonu gelmez bir sürü kargaşalıkların kucağına düşer. Gerek bu karışık dönemde, gerekse Osmanlı Devleti'nin kuruluş günlerinde İslâm dini, Anadolu insanına mistisizmin coşkun ruhunu aşılayarak aranan huzur, birlik ve beraberliğin kazanılmasında etkili olmuştur.

Ayrıca, bir toprağa bağlanarak yaşamaya başlayan toplumda yeni yaşam biçimiyle birlikte yeni değer ölçüleri oluşur. Artık insan, göçebe yaşamın gereği olan hareketli varlık hayvanla karşı karşıya olmayıp, yerleşik yaşamın bağımlı olduğu toprak ve bitki, yani durgun varlıklar karşısındadır. Bitki üzerinde insanın bedensel gücünden çok doğa gücü etkindir. Toprağın esrarlı varlığı, değişken hava koşulları ve mevsimler insan iradesini aşan güçlerdir. İnsanın sabır ve tevekkülle beklemesi gerekir. Bu durum insanı kendi fizik gücünden üstün olan gözle göremediği manevi güçlerin varlığı düşüncesine götürür. Geçimini topraktan sağlayan köylü, sabırlı, uysal, alçakgönüllü insandır. Gösterişten uzak, hatta fakir bir yaşam sürer. İşte eski edebiyatımızda sanatçıya yüzyıllar boyu esin kaynağı olan, sözü edilen veli ya da sufi ve özellikle derviş tipleri, yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız siyasal ortamın, toprağa bağlı yerleşik yaşam biçiminin ve önemli ölçüde İslamiyetin mistik ruhunun yarattığı tiplerdir.[12] Ancak, bu tipleri ve daha sonra sözünü edeceğimiz diğer tipleri çizmeye başlamadan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerindeki toplum yapısını oluşturan sosyal tabakalaşmaya kısaca değinmek istiyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu kuruluş sonrası hızla genişlemeye ve gelişmeye başlamış, 16. yüzyılda ise gelişmesini tamamlamıştır. Büyümeye ve gelişmeye bağlı olarak biçimlenen toplum yaşamı Osmanlılardan önce de var olan iki ana sınıfın kentli ve köylü sınıflarının daha bir belirginleşmesine ve bu sınıflar arasında özellikle kentlinin ve kent yaşamının önem kazanmasına neden olmuştur. Giderek, taşrada da varlık göstermekle birlikte daha çok kentlerde görülen yaşayışları, anlayışları, kültürleri birbirinden ayrı insan kümeleri oluşur. Gerçekte, kendilerine özgü ayrı işleri, kazançları, yaşam biçimleri ve yaşam düzeyleri olan çeşitli halk kümelerinin bağlı olduğu sınıf ve tabakaların ortaya çıkması birdenbire olmaz, uzun zaman alır.

XV. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra çok geçmeden İmparatorluğun en büyük uygarlık merkezi haline gelir. İstanbul'da önce Fatih, daha sonra da Süleymaniye Külliyeleriyle medrese çağın en yüksek öğretim kurumları niteliğini kazanır. Medrese çevresinde müderrisi, mülazımı, kadısı, imamı, her dereceden bilim ve din adamı ile ulema sınıfı toplumdaki etkin yerini kazanmaya başlar. Geniş Osmanlı toprakları üzerinde medreseler dışında başka koşullar altında kurulan tekkelerde ise, şeyhi, müridi, dervişi ile daha çok tarikatlerin varlık gösterdikleri çevreler meydana gelir. Medrese ile tekke aralarındaki görüş ve davranış ayrılıkları yüzünden çoğu zaman karşı karşıya gelir, hatta çatışır. Medresenin şeriat kurallarına bağlılıkta gösterdiği aşırı titizlikle, tekkenin çoğu şeriat yolunun dışında kalan ve daha çok hoşgörüye, serbest düşünceye yer veren tutum ve davranışları

iki sınıf arasındaki çatışmayı yaratır. Öte yandan özellikle büyük yerleşme merkezlerinde ticaretle uğraşan tüccar sınıfı ile çeşitli iş ve meslek çevrelerini oluşturan esnaf loncaları ortaya çıkar. Ayrıca devlet örgütlerinin genişlemesiyle çeşitli devlet hizmetlerinde görevli bürokratların meydana getirdiği idareci kadro ile asker ocaklarına bağlı asker sınıfı da toplumda önemli yer tutarlar. Bunların yanı sıra kırsal yörede de geçimini topraktan ve hayvanından sağlayan köylüler, ırgatlar, ağalar vb. tarımla uğraşan bir başka sınıf vardır. Din ve bilim adamının, her düzeyden bürokratın, ticaret ve zenaatla uğraşanların yaşadığı kentle, köylünün yaşadığı köyün kendine özgü uğraş, beceri, eğilim ve özlemlerine göre ayrı yaşam biçimlerinin, ayrı dünya görüşlerinin olması doğaldır.[13]

VELİ VE DERVİŞ TİPLERİ

İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk toplumunda insanın beden gücüne verilen önem ve değer yerini ruhsal gücün üstünlüğü görüşüne bırakır. Veli ve derviş tipleri Müslüman Türk ruhunda meydana gelen bu değişikliği, insanın dıştan içe dönüşünü bütün açıklığıyla yansıtırlar. Kökleri mistisizme dayanan içe dönüklük insan yaşamının amacı olan ilahi gerçeğe ulaşmakta en etkin araçtır. Çünkü Tanrı gerçeği, ancak insanın içinde, ruhunda kavranabilir. Bunu Yunus Emre,

İy dün ü gün Hakk'isteyen bilmez misin Hak kandadur
Her kandasem anda hazır kanda bakarsam andadur

İstemegil Hakk'ı ırak gönlündedür Hakk'a durak
Sen senligün elden bırak tenden içerü cândadur

Gir gönüle bul andadur benligün defterini dür
Ol has güher bil andadur sanma kim ol ummândadur[14]

sözleriyle dile getirir. Bu görüş Yunus'ta en güzel biçimde "Bir ben vardur bende benden içerü" deyişiyle ifade edilir. Ruhunda hep sonlu âlemin ötesine gitmenin, sonsuz olan Tanrı'ya ulaşmanın özlemini duyan veli ve dervişin çabaları dünya ve ahiretle ilgili hiçbir çıkara bağlı değildir. Rahatlığın onların yaşamlarında yeri yoktur. Tersine, çekilen tüm sıkıntılar sonunda Tanrı'ya ulaşıldığında, aranan, istenen iç huzuru bulunacaktır.

Cânlar cânını buldum bu cânum yagma olsun
Assı ziyandan geçdüm dükkânum yagma olsun

Ben benligümden geçdüm gözüm hicâbın açdum
Dost vaslına irişdüm gümânum yagma olsun

İkilikden usandum birlik hvânına kandum
Derdi şerâbın içdüm dermânum yagma olsun

Varlık çün sefer kıldı Dost andan bize geldi
Virân gönül nûr toldı cihânum yagma olsun

Geçdüm bitme sagınçdan usandum yaz-u kışdan
Bustânlar başın buldum bustânum yagma olsun

Yûnus ne hoş dimişsin bal u şeker yimişsin
Ballar balını buldum kovanum yagma olsun[15]

Veli ve dervişin sonsuz varlığa kavuşma, onunla bir olma yolunda karşısına çıkacak en büyük engel yukarıdaki dizelerde Yunus'un da söylediği gibi insanın kendi benliğidir. İlahî gerçeğe kavuşmak ancak benliğin yok edilmesiyle olabilir. Benliğe karşı durmak, onu yenip yok etmek de ancak aşkla olasıdır. Gerçekte, sonlu varlığın var oluş nedeni de aşk değil midir? O halde insanın ruhunun Tanrı'ya karşı olan özleminden başka bir şey olmayan aşk O'na kavuşma yolunda en büyük yardımcıdır. Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzre veli ve dervişin yaşamlarında aksiyon, atılımdan çok, duygu ön planda yer alır.

Veli ve derviş tipleri amaçta ve amaca ulaşmakta gösterilen çabada, çekilen sıkıntıda birleşmekle birlikte dervişin Türk toplumundaki yeri ve ağırlığı daha bir başkadır. Gerek köylünün yaşam biçimiyle derviş yaşamı arasındaki benzerlik, gerek dervişliğin Türk toplumunda yüzyıllar boyu sanki yoksulluğun idealize edilmiş biçimi olarak sayılması, halkın dervişe tanıdığı ayrıcalığın nedenleri arasında olmalı. Bunlara, derviş kişinin alttan alan, alçakgönüllü konuşmasını, sevgi, saygı, hoşgörüyle yoğrulmuş, yerinme ve özeleştiriyle beslenmiş ifadesini eklersek halkın onu neden benimseyip kendinden saydığı daha iyi anlaşılır. Aşağıdaki dizelerde Derviş Yunus, insancıl ve sevecen sesiyle dervişliğin başlıca niteliklerini şöyle anlatır:

Ben dervişem diyen kişi işbu yola dar gerekmez
Derviş olan kişilerün gönlü gindür dar gerekmez

Derviş gönülsüz gerekdür sögene dilsüz gerekdür
Dögene elsüz gerekdür halka berâber gerekmez

Derviş olan kişilerün miskinlikdür sermâyesi

Miskinlikden özge bize mal ü mülk ü şar gerekmez

Er elüni aldunise ere gönül virdünise
İkrâr ile geldün ise pes ere inkâr gerekmez[16]

Yunus, derviş ruhunun tedirginliklerini, iç bunalımlarını, övünme, böbürlenmeye yer vermeksizin sık sık dile getirir.

İy bana derviş diyen nem ola derviş benüm
Dervişlik yaylasında hareketüm kış benüm

Derviş adın idindüm derviş tonın tonandum
Yola bakdum utandum hep işüm yanlış benüm

Hırkam tacum gözlerüm fâsid işler işlerüm
Her yanumdan gizlerüm binbir fâsid iş benüm

Yoldan haber sorarlar ayduram inanurlar
Kalbüm sâfî sanurlar vay ne düşvâr iş benüm

İçerüme bakarsan buçuk pullık nesne yok
Taşramun gavgasundan âlemler tolmış benüm[17]

Yukarıdaki örnekte de, ta ruhunun derinliklerinden kopup geliveren bir sesle kendi kendini kınar, içi dışı bir insan olamadığına acınır.

Derviş atasözlerimizin de çoğuna konu olmuştur. "Dervişin fikri ne ise zikri de odur. Derviş olan dil-riş olur. Gavurun tenbeli keşiş, Müslümanın tenbeli derviş, Derviş tekyede, hacı Mekke'de ...Eğer gani, eğer derviş, para ile biter her iş, parası olmayan derviş gezer divane divane. Derviştir, hoş gör ....Derviş şeyhine baba himmet demiş; Şeyhi de oğul hizmet demiş."[18] Gerçekte bu sözlerin hepsi derviş tipinin özelliklerini yansıtıcı niteliktedir. Kısacası o, özü sözü bir, yoksul, garip, çoğunlukla bir tekkeye bağlı, atılım adamı olmaktan çok, coşku, duygu yanı ağır basan bir gönül eridir.

Yukarıda kısaca yaşamdan beklentilerine bağlı olarak tanıtmaya çalıştığımız

veli ya da sufi ve derviş tipleri İslâm mistisizminin yarattığı tipler olup, daha önce de belirttiğimiz gibi ortak pek çok yanları vardır. Bununla birlikte velinin şeriat kurallarını uygulamakta daha bir titizlendiği, derviş tipinin ise yaşam koşulları ve biçimine de bağlı olarak katı bir tutumdan uzak, hoşgörüye ve serbest düşünceye önem verdiği unutulmamalıdır.

ABDAL VE IŞIK TİPLERİ

XVI. Yüzyıl tezkirecilerinden Kastamonulu Latîfî, tezkiresi Tezkiretü'ş-Şu'arâ'da XV. yy. sonlarında ölen karaferyeli Hasan Rûmi'den söz ederken. "....ser ü pâ bürehne abdâllar hâletin ve fenâ ehli sûretin kullandı." diyerek onun başı açık, ayağı çıplak abdallardan olduğunu söylediği gibi, Rumelili Hüseyin mahlaslı başka bir şairin de abdallar meşrebinde ve dedeler mezhebinde olduğunu kaydediyor. Latîfî, Nesîmî için de, "abdâlân zümresine re'is ü reh-bîndür." ifadesini kullanıyor.[19] Latîfî'nin çağdaşı ve eski edebiyatımızın ünlü ustalarından olan Bâkî de Dîvânının birçok yerinde abdala yer verir. İşte bunlardan birkaçı:

Agardı berf ile yer yer çemende cism-i nihâl
Niteki penbe-i dâgile sîne-i abdâl

Farkında kılup yâsemini dâgına penbe
Aşkında geçer baş açık abdâl karanfül

Hasret-i câm-ı lebün şol denlü te'sîr itdi kim
Kıbkızıl divâne mey baş açık abdâlun habâb

Tazeler derd-i dili mihnet-i eyyâm-ı firâk
Dâgın abdalun ider mâh-ı muharrem tâze[20]

Bâkî'nin kasideleri ve gazelleri arasından bulup verdiğimiz bu örneklerin sayısını artırmak olası... Ayrıca, Latîfî ile Bâkî'den alınan ve abdala yer veren örneklere daha önceki ve daha sonraki yüzyıllara ait başka yapıtlarda da rastlayabiliriz.

Bilgi edinmek için başvurduğumuz kaynaklar, Anadolu'da derviş karşılığı olarak yüzyıllar boyu abdal sözcüğünün kullanıldığını kaydetmektedirler. Anadolu ve Rumeli'de Rum abdalları adı altında bazı dervişlerin önem kazandıkları biliniyor. Abdal Musa, Abdal Murat vb. örneklerde görüldüğü gibi sıfat olarak kullanılan abdal, Burhan Abdal, Pir Sultan Abdal, Kaygusuz Abdal örneklerinde olduğu gibi bazen de özel addan sonra kullanılagelmiştir.

XII. yüzyılda, belirli bir yere bağlı kalmaksızın gezerek yaşayan derviş karşılığı kullanılan abdal sözcüğü daha sonraki yüzyıllarda çoğul anlamını yitirerek kalenderiyye ve melametiyye zümrelerinden olan dervişleri ifade etmek için kullanılmıştır. XV. yüzyıldan başlayarak abdal, ışık, torlak, hayderi, kalender biribirlerinin yerine kullanılmışlardır. Çar-darb olmak, yani saç, sakal, kaş ve bıyıkları usturayla kazıtmak, çıplak dolaşmak, esrar çekmek, sema etmek, muharrem ayında Kerbela şehitlerinin yaslarını tutarken bıçakla vücutlarını yaralamak, toplu halde gezerek ve dilenerek inançlarını yaymak abdalların yaşayış biçimleriyle ilgili olarak edindiğimiz bilgiler arasında... Bu dervişler arasında vecd içerisinde bulunan meczubların çok olduğu da biliniyor.[21] Abdalların büyüklerine dede denildiğini de kaynaklardan öğreniyoruz. Osmanlı tarihlerinin kendilerinden gaziyan-ı Rum, abdalan-ı Rum, bacıyan-ı Rum diye söz ettikleri bu dervişlerin az söz söylemek, az yemek, az uyumak, halktan ayrı yaşamak, bir memlekete gelecek felaketlere karşı durmak, yağmur yağdırmak ve yoksul kişilere yardım etmek bilinen özellikleri... Eski metinlerde değişik adlar altında geçen bu dervişler anlaşılan batınî eğilimli başıbozuk dervişlerdir.

Işık için sözlükler, derviş, hurufi dervişi, bektaşi dervişi karşılığını veriyorlar. Eski metinlerde ışık-mezhep biçiminde kullanılışı yaygın olan kelimenin F.Köprülü, yalnız hurufi ya da bektaşi tarikatından olan derviş anlamında kullanılmayıp, genel olarak batınî derviş anlamına gelebileceğini belirtiyor.[22] Abdallardan söz edilirken, ışık adı verilen dervişlerin abdal yerine kullanıldığını belirtmiştik. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi ışık batınî dervişlere verilen adlardan biri olmalıdır.

Kalursun aç özünle it tanışık
Sakın işden kaçuban olma ışık[23]

"Yad-ı Hak'dan bir derûnı boş yalın ayak başı kaba tennûrpûş ışık abdâl ata huzurına gelüp..."[24]

"Rûmili'nde Tobruca vilâyetinden dervîş meşreb, ışık-mezheb bir şahs-ı' âşıkpîşe kimse idi..."[25]

XVI. yüzyıl Pend-nâme sahibi Güvâhî' den aldığımız ilk örnekte "işten kaçıp ışık olma" deniyor. İkinci örnekte de ışık abdalla birlikte kullanılmış ve ışık denen dervişlerin yalın ayak, başı çıplak, tennure giydiklerine işaret edilmiş. Bu özellikler yukarıda da söylediğimiz gibi ehl-i sünnet inancına uymayan, daha çok şii-batınî inançları benimsemiş olan derviş topluluklarının hepsi için geçerlidir.

RİND VE ZAHİD TİPLERİ

Eski edebiyatımızın işlediği ana konularından biri, Divan şairinin dilinden düşüremediği rind ve zahid tipleridir. Sözlüklerde dinsiz, başıboş, vurdumduymaz, sarhoş gibi olumsuz anlamları da sıralanan rind, eski şiirimizde dünya işine ve varlığına önem vermeyen, ahiret çıkarı gözetmeyen, aşk ve zevk yolunda yürümeyi yeğ tutan, gösterişsiz, tasasız gönül eridir. Rind başkalarına karşı hoşgörülüdür, sevecendir, alçakgönüllüdür. Yaşamında hırsın, açgözlülüğün yeri yoktur, azla yetinir. Bilgiye önem veren, insanı bir anlam varlığı sayan kişiliğiyle rind arif insan tipinin örneğidir.

Rintle harabat yani meyhane ve içki sanki bir bütünün bölünmez parçalarıdır. Çünkü rind olmanın yolu meyhaneden geçer, insan meyhanede olgunlaşır. Rindin sık sık yinelediği içip kendinden geçme isteği, gerçekte, kendinden, kendi benliğinden kurtulmak içindir. Tasavvufta da rindin, şarabın, harabatın ve sakinin ayrı yerleri vardır. Bu yolda şarap, insanı kendinden geçiren, benliğinden kurtaran aşkın simgesi, harabat ya da meyhane aşkın dergâhı, oradaki meyhaneci (pir-i mugan), meyhaneci çırağı (mug-beçe) ve içki sunanlar (saki) aşkın tadını tattıran yol gösterici (tarikat şeyhi ya da piri) ve güzellerdir. Tasavvufta rind ise, irfana, gönül bilgisine ve varlığına değer veren, Tanrı'ya kavuşmakta irfan yolunu izleyen bir derviş örneğidir.

Divan şairinin rindin ağzından çattığı, kafa tuttuğu kimi zaman vaiz, molla, sufi dediği zahid ise eski edebiyatımızda katı şeriat kurallarının, değişmez sayılan inançların ve her türlü toplumsal baskıların savunucusu ve uygulayıcısı olarak tanıtılır. Çevresindekilere hep kaşları çatık bakan, insanın her davranışını haram olduğu için kınayan zahid, rindin tersine, dünyasını ve ahiretini kazanma kaygısı içindedir. Hırslıdır, açgözlüdür, başkalarına yüksekten bakar, özü ile sözü bir değildir, ikiyüzlüdür, biçimcidir, insanın içine değil, dış görünüşüne, kalıbına değer verir...

Divan şairi rintten, rintlikten yanadır. Kendini rint sayar. Her fırsatta zahidin karşısına dikilir, onu kınar, yerin dibine batırır. Bilir ki başkalarının attığı her adımda, yaptığı her işte eksik, kusur ve

günah arayan ham ya da kaba sofu, kendi özel yaşamında kusurlunun, günahkârın ta kendisidir. Beğendiği, olmayı özendiği ideal tip olan rindi, beğenmediği, kendisine benzetmekten kaçındığı zahid tipiyle karşı karşıya getirdiğinde aşağıdaki örneklerde de göreceğimiz gibi Divan şairi çoğu kez, pervasız, rindliği ile övünen ama kurumsuz, gösterişsiz bir ifade takınır. Bağdatlı Ruhi, ünlü terkib-i bendine başlarken bu özelliği başarıyla gözler önüne serer.

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestüz
Biz ehl-i harâbâtdanuz mest-i Elestüz

Ter-dâmen olanlar bizi âlûde sanur lîk
Biz mâil-i bûs-ı leb-i câm u kef-i destüz

Sadrın gözedüp neyleyelüm bezm-i cihânun
Pây-ı hum-ı meydür yerümüz bade-perestüz

Mâil degülüz kimsenün âzarına ammâ
Hâtır-şiken-i zâhid-i peymâne-şikestüz

Erbâb-ı garaz bizden ırag oldugı yegdür
Düşmez yire zîra okumuz sâhib-i şastuz

Bu alem-i fânîde ne mîr ü ne gedâyaz
Âlâlara âlâlanuruz pest ile pestüz[26]

Eski şairlerimizin zahidi kınarken kullandıkları dil hemen her zaman alaycıdır. Şaka ve nükte ile karışık bir ifade ile kaba sofuyu kınar.

Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayın dir
Dün mektebe vardı bugün üstâd olayın dir

Meyhânede ister yıkılup olmagı vîrân
Bîçâre harâbâtda âbâd olayın dir[27]

Vâiz çıkarsa kürsiye her cum'a gam degül
Ammâ bulay ki lutf ide bayrâma çıkmaya[28]

Kan içmek ola bâde-i gülgûn içilmeye
Molla-yı 'asr böyle mi görmiş kitâbda[29]

Zannetme duhter-i rezi rind ile gizlidir
Anınla Şeyh efendi de babalı kızlıdır[30]

Zahidin, kendini herkesin üstünde görüp büyüklenen, bir şeyi bildiğini sanıp kurumlanan, bilmediğini bilmeyen, aşırı dindar görünmesine karşın özel yaşamında dünyadan kam almaktan yana olduğunu vurgulayan bu türden örneklerin sayısını artırabiliriz. Divan şairi rindin ağzından kimi kez alaycı, kimi kez ağırbaşlı, kimi kez de isyan eden ya da öğüt veren bir dille yüzyıllar boyu zahide çatmış, zahid insan tipini kınamıştır. Buna karşın rind tipi, dinin ve toplumun koyduğu tüm kural, yasak ve baskıları umursamaksızın yaşamayı yeğleyen, güçlü ve güçsüz yanlarıyla insanı olduğu gibi sergileyen bir kişiliğin simgesi olarak yüzyıllar boyu sevilip beğenilen ve yaşam biçimi örnek tutulan bir tip olarak eski edebiyatımızda yer almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama ile birlikte gelen kötü ve güç günleri 16. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Duraklamayı izleyen talihsiz yıllar ise toplumu bir daha belini doğrultamayacağı çöküntünün eşiğine getirir. Bu günlerde, İmparatorluğun yıkılma döneminin ekonomik, toplumsal, tarihsel etkisi altında ezilen ve ruh değiştiren yeni bir insan tipinin ortaya çıktığını görürüz. Bu çalışmamızda son olarak 17. yüzyılın ikinci yarısında Nâbî'nin "evsatü'n-nas" diye adlandırdığı bu insan tipine değinmek istiyoruz.

ORTA İNSAN TİPİ

Nâbi, ünlü mesnevisi Hayriyye'de oğluna, izlendiğinde insanı mutluluğa ulaştıracak olan yolu çizer. Sonu kişisel mutluluğa çıkan bu yolda nasıl davranılması gerektiğini Hayriyye'ye bakarak anlamaya çalışalım:

Çıkma aylarca der-i hânenden
Taşra meyl eyleme kâşânenden

Al kitâbun ele setr eyle derün
Olmasın hâric-i derden haberün

Okı âyât u hikâyât u kasas
Virür insâna mezâyâ-yı hasas

Açma söz kâdı ile paşadan
Sana lâzım degül ol gûne suhan

Meclisünde biri alursa dile
Anı iskâta çalış san'at ile

İtmesin 'öm: güzer laklak ile
Halkdan kendün ugurla sakla

Âdeme lâzım olan râhatdur
Ko disinler bî-himmetdür

Gayr içün olma dü-'âlemde zelîl
Ne vasî ol ne kefil ol ne vekîl

Ugrama dâ'ire-i da'vâya
Başunı salma kurı gavgâya[31]

Nâbî'nin Hayriyye'de daha önceki bölümlerinden birinde,

İtme a'yânlıga zinhâr heves
Evsâtü'n-nâs ol o devlet sana bes[32]

diye adını koyduğu bu insan tipi verdiğimiz örnek beyitlerde de görüldüğü gibi dış dünyada olup bitenlerden habersiz, içine kapalı, kişisel rahatını yaşamın amacı sayan pasif insan tipidir. Bilgili, dengeli ve ölçülü olmaya özen gösteren, yapmaktan çok sakınmayı yeğleyen, çevresindekilere zarar vermeksizin kendi çıkarlarını başkalarının çıkarlarından üstün tutan, sağduyu sahibi bu aydın insan tipi, Osmanlı bürokrasisinin, Osmanlı kültür ve nezaketinin yaratılmasında etkin olmuştur. Bu aydın insan tipi, toplumsal tabakalaşmada, kent kökenli orta sınıfı temsil eder. Dünya ile ahiret, kafa ile gönül arasında bir yol tutturmaya çalışan bu orta insan tipi, hiç kuşkusuz, hakîm yani bilge insan tipinin birtakım özelliklerine sahiptir.

Ortaya çıkışında daha çok toplumsal ve tarihsel nedenler aradığımız bu aydın insanın bazı özelliklerini kazanmasında etkin olması bakımından Osmanlı toplumunun önemli bir kesimini oluşturan kentli sınıfın değer ölçülerine kısaca değinmemiz gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplum yapısını meydana getiren iki ana sınıftan her birinin yani kentli ile köylünün kendilerine özgü ayrı yaşam biçimleri, değer ölçüleri, zevk ve beğenileri vardır. Nâbî'nin yaşadığı dönemdeki Osmanlı kentlisinin tutkusu, bir zamanlar Türk toplumunda erdemliliğin temel taşı olan kahramanlık değildir. Uzunca bir süre Müslüman Türk ruhu üzerinde etkin rol oynayan tasavvuf coşkusunun da bu devir insanın varlığındaki yeri önemsizdir. Nâbî çağı insanının tutkusu, paraya, üne, eğlenceye, rahatlığa karşıdır. Kentte başarı yolu zekâ, bilgi, hatta kurnazlık ve hileden geçer. Kuşkusuz Nâbî'nin çizdiği bu orta sınıf insanın çıkışında da kent insanının sözünü ettiğimiz değer ölçülerinin etkisini dikkate almak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmeye yüz tuttuğu bunalımlı dönemin insanı olan Nâbî'nin evine kapanarak pencere arkasından seyrettiği sarsıntılar, daha sonra Türk toplumunu dışa bakmaya zorlamıştır. Tanzimatla Batı uygarlığının etkisine giren Türk edebiyatı önce Namık Kemal daha sonra da Tevfik Fikret'le ilk kez topluma dönük, toplumsal sorumluluk bilincine sahip modern insan tipinin yapısına temel harcını koyar.

[1] W.Bang ve G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, (1936).

[2] Orhan Şaik Gökyay, *Kitab-ı Dede Korkud*, (İst. 1938), s.96.

[3] M.Fuad Köprülü, *İslâm Ans.*, "Alp" Mad., c.I, s.379 vd.
[4] Âşık Paşa, Garîb-nâme, DTCF Ktp. yazma no. B. 11
[5] Hoca Mesud, *Süheyl ü Nevbahâr*, 11, Dehri Dilçin nüs. T.S.
[6] Hacı Bektaş Velî, *Velâyet-nâme-i Hacı Bektaş*, 355, T.S.
[7] İslam Ans. "Gazi" Mad. c.IV s.733.
[8] Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ank. 1976), s.273 vd.
Fuad Köprülü, *Millî Edebiyatın İlk Mübeşşirleri* (İst. 1928), s.72 vd.
[9] Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.254 vd.
[10] *Kitab-ı Dede Korkud*, s.136
[11] Hamzavi, *İskender Kitabı*, 502 T.S.
[12] Mehmed Kaplan, "Yunus Emre'de Nebatlar", *Türkiye Mecm.*, c.XII, (1955), s.45 vd.
[13] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Düzeni*, (Ank. 1971), s. 256 vd.
[14] Halil İnalcık, The rise of Ottoman Empire, The Cambridge History of İslam, Cambridge, (1970), c.II, s.342 vd.
Yunus Emre, Risâlat al-Nushiyya ve Divân, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, (İst. 1965), s.66.
[15] Yunus Emre, *Dîvân*, s.111.
[16] Yunus Emre, Dîvân, s.166.
[17] Yunus Emre, *Dîvân*, s. 184.
[18] Hüseyin Kazım Kadri, *Büyük Türk Lûgatı*, (İst. 1928), c.II, s.730-731.
[19] Lâtifî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, (İst. 1314); Hasan-ı Rûmi, s.131; Hüseynî, s. 132; Nesîmi, s. 332.
[20] Bâki, *Dîvân*, (İst. 1276), s.36, 167, 66, 208.
[21] Sözlüklerde abdal için sayıları değişik kaynaklarda yedi, kırk ve yetmiş olarak verilen evliya topluluğu, dilenci derviş anlamlarının yanı sıra alık, bön, safdil vb. anlamları da verilmektedir. F.Köprülü abdal sözcüğünün bu ikinci anlamıyla ilgili olarak şu görüşü savunur. Abdallar arasında meczub olanlarının çokluğu nedeniyle abdal bu tür dervişler için kullanılmış ve giderek Çağataycadaki tilbe, Arapçadaki mecnun ve meczup, Farsçadaki divane karşılığı kullanılmaya başlanmıştır. Abdal ve budala sözcüklerinin Türkçede ahmak, şaşkın anlamını kazanmaları bunun sonucudur. Bkz. Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, Abdal mad. sayı 1, İst. 1935 , s.27.
[22] F.Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar
[23] Güvâhî, Pend-nâme, T.S.
[24] Lâmi'î Mecmaü'l-Letâif, T.S.
[25] Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, Helâkî, s.365.
[26] Rûhî-i Bağdâdî, *Külliyât-ı Eş'âr-ı Rûhî-i Bagdâdî*, (İst. 1287)
[27] Rûhî-i Bagdâdî, Külliyât-ı Eş'âr-ı Ruhî-i Bagdâdî, (İst. 1287)
[28] Bâkî, *Dîvân*, s.224.
[29] Bâkî, *Dîvân*, s. 201.
[30] Nedîm, Divân.
[31] Nâbi, *Hayriyye*, (İst. 1292), Nehy-i A'yânı ve Zulm-i Fukârâ, s.32-33.
[32] Nâbî, *Hayriyye*, Nehy-i A'yânî ve Zulm-i Fukârâ, s.29.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

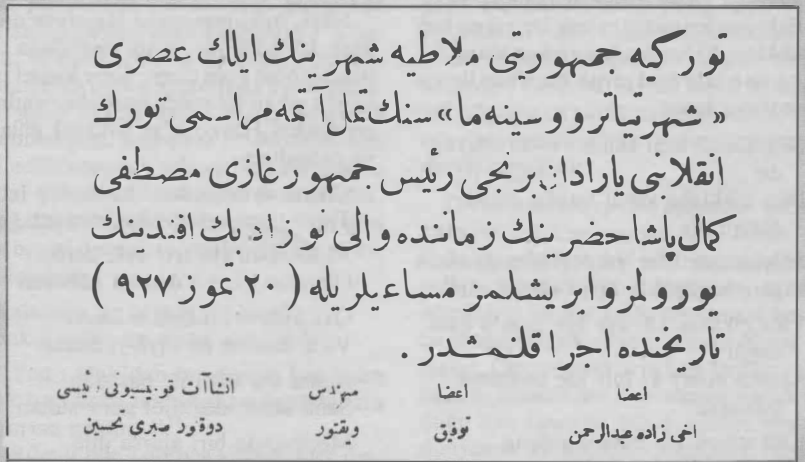
SAVAŞ SAKATLARI YARARINA
1921 Güzünde Büyükada'da Alaturka Musiki Konseri

معلولين غزات منفعتنه فوق العاده قونسر
دار الالحان فصل موسيقى هيئتى طرفندن
تشرين اولك ٩ نجى پازار كونى كوندوز ساعت ٢ ده پيوك آطه ده اسپلاندپالاسده
Prix 5 Ltqs. فيتاني ٥ ليرا
Concert Extraordinaire
DONNE
par les dames du Conservatoir Ottoman
AU PROFIT
DES BLESSÉS DE GUERRE
Le Dimanche 9 Octobre à 2 h. (après midi)
SPLENDID PALACE — PRINKIPO

Malûlin-i Guzzat Menfaatine Fevkalâde Konser
- Darülelhan Fasılı Musiki Hey'eti Tarafından- Teşrinievvelin 9'uncu Pazar Günü Gündüz Saat 2'de Büyükada'da İsplandit Palas'ta Fiyatı 5 Lira

(Orhan Kologlu Koleksiyonu)

Bir Temel Atma Merasimi

تورکیه جمهوریتی ملاطیه شهرینك ایلك عصری
« شهر تیاترو وسینه ما » سنك تمل آتمه مراسمی تورك
انقلابنی یارادان بر نجی رئیس جمهور غازی مصطفی
کمال پاشا حضرینك زمانده والی نوزاد بك افندینك
یورولمز وایریشلمز مساعیلریله (٢٠ تموز ٩٢٧)
تاریخنده اجرا قلنمشدر .
اعضا اعضا مهندس انشاآت قومیسیونی رئیسی
اخی زاده عبدالرحمن توفیق ویقتور دوقور صبری تحسین

Türkiye Cumhuriyetinin Malatya şehrinin ilk asrî "Şehir Tiyatro ve Sinema"sının temel atma merasimi Türk inkılâbını yaratan birinci Reisi cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa *hazretlerinin* zamanında Vali Nevzat beyefendinin yorulmaz ve erişilmez mesâileriyle (20 Temmuz 927) tarihinde icra kılınmıştır.

Âzâ — Ahîzade Abdurrahman
Âzâ — Tevfik
Mühendis Viktor
İnşaat Komisyon Reisi Dr. Sabri Tahsin

(Nurşen Mazıcı Koleksiyonu)

Osmanlı Devletinde İlk Diplomasi Uygulamaları

Dr. HÜNER TUNCER

Ad hoc ya da başka bir deyişle, geçici diplomasi yöntemini en geç terkeden devletlerden biri Osmanlı Devleti olmuştur. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, Avrupa devletlerinin büyük bir çoğunluğu "sürekli" diplomasi uygulamasına geçerken, Osmanlı Devleti'nin on sekizinci yüzyılın sonlarına değin *ad hoc*, yani "tektaraflı" diplomasi yöntemini uygulamada direttiği görülmüştür.

I- AD HOC DİPLOMASİ UYGULAMASININ NEDENLERİ

Avrupa devletlerini Osmanlı İmparatorluğu ile sürekli diplomasi ilişkisi kurmaya iten nedenlerin başında askeri nedenler, yani o dönemde üstün bir askeri güce sahip olan Osmanlı Devleti'ni kendi ittifaklarına alabilme ya da kendi yanlarına çekebilme arzusu ve ticari nedenler, yani Osmanlılar ile ticari ilişkileri geliştirme isteği gelmekteydi.[1]

Osmanlı Devleti'nin "tek taraflı" ya da başka bir deyişle, geçici elçiler eliyle yürüttüğü bu diplomasi yöntemini benimsemesinin altında yatan nedenlerin başlıcaları ise şöyle sıralanabilirdi: Bir kere, Osmanlı Devleti bu tür bir diplomasi yürütmeyi üstünlüğünün başlıca göstergesi saymaktaydı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha güçsüz bir durumda olan Avrupa devletleri, bu yüce İmparatorluğun desteğini sağlayabilmek ya da o dönemin en büyük imparatorluklarından biri olan bu İmparatorluk hakkında mümkün olduğu kadar fazla bilgi elde edebilmek amacıyla, Osmanlı Devleti nezdinde sürekli diplomasi kurulları bulundurma gereğini duyabilirdi. Osmanlı Devleti'nin Batı'nın desteğini sağlama ya da Batı'nın görüş ve düşüncelerini öğrenme gibi kaygıları olmaması nedeniyle, Avrupa devletleri nezdinde sürekli diplomasi temsilcileri bulundurma gereği de yoktu; aynı zamanda, kendinden güçsüz olan devletler nezdinde sürekli olarak temsil edilmeyi Osmanlı İmparatorluğu küçüklük saymaktaydı.[2]

İkinci olarak, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri nezdinde sürekli temsilci bulundurmasını gerektiren ticari bir neden de ortada yoktu. Avrupalıların Osmanlılar ile ticari ilişkiler kurmak ve geliştirmek istemelerine karşılık, bu dönemde Osmanlı tüccarlarının Batı yerine, Asya ile ticari ilişkiler kurmak eğiliminde oldukları görülmekteydi.[3]

II- AD HOC OSMANLI DİPLOMASİSİNİN UYGULANIŞI

A- Elçilerin Gönderilme Nedenleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa başkentleri nezdine gönderdiği ilk elçileri geçici elçilerdi. Başka bir deyişle, ilk Osmanlı elçileri geçici görevlerle ancak yurt dışına gönderilirlerdi. Bu görevlerin başında, Avrupa devletleri ile barış antlaşmaları ya da ticari sözleşmeler imzalamak gelmekteydi. Bunun yanısıra, geçici ya da başka bir deyişle, *ad hoc* elçiler başlıca şu nedenlerle yabancı ülkelere gönderilirdi: Padişahın cülûsunu bildirmek, barış önerisinde bulunmak, armağanlar götürmek, padişahın bir mektubunu götürmek, barışı yenilemek, vergi istemek, Osmanlıların kazandığı bir zaferi bildirmek, tahta yeni geçen Avrupa monarkının cülûsunu tebrik etmek, taç giyme töreninde hazır bulunmak, antlaşma hükümlerini görüşmek, Avrupa monarkını sünnet düğününe çağırmak, ahitnâmeye aykırı davranışlardan şikâyet etmek, barış görüşmelerinde bulunmak, arabuluculuk yapmak, öteki devletlerin Osmanlılara karşı görüş ve düşüncelerini anlamak, öteki devletleri Osmanlıların yanına çekmek,

gönderildiği devleti üçüncü bir devlet aleyhine savaşa teşvik etmek, gönderildiği devletten Osmanlı Devleti'nin alacaklarını toplamak, iyi dostluk ilişkileri kurmak, dostluk ilişkilerini sağlamlaştırmak ve bunlara benzer diğer görevler.[4]

B- Elçilerin Sınırda Karşılaşmaları

Evliya Çelebi'nin yazdığına göre,[5] savaş ya da barış koşullarını görüşmek üzere, Osmanlı elçileri ve yabancı elçiler "sınır mili" denilen bir yerde buluşurlardı. Sınır mili şöyle saptanırdı: Büyük toprak yığınları ile yapay olarak yapılmış küçük birer tepe, hem Osmanlı hem de yabancı ülke sınırına yapılır ve bu iki tepe arasındaki uzaklık ölçülerek, bu uzaklığın tam orta yerine beş adam boyu bir direk dikilirdi. İşte, elçilerin görüşme yeri burası olurdu. Bir milden öteki milin arası 100 adım olarak hesaplanırdı.[6]

Elçilerin sınır milinde karşılaşmaları ise şöyle olurdu:

"Daha önce çalan mehterhaneler, elçi sınır miline doğru yürürken susar ve yabancı sınırdaki askerler de sessiz kalırlardı. Elçi atından iner, elçinin maiyetindeki serhat beyleri, paşalar, alay beyleri yayan olarak sınır miline doğru çıkarlarken, arkadan askerler silahlı ve atlı olarak onları izlerlerdi, çünkü bir keresinde, Sultan İkinci Selim zamanında sınır milinde buluşan ve Sektuvar hududu barışını görüşen iki elçi anlaşamamışlar ve bu yüzden de savaş olmuştu. İşte, o zamandan beri askerlerin silahlı olarak, elçileri geriden izlemeleri âdet olmuştu. Kezâ karşı tarafta da, silahlı askerler geride bulunurlardı. Elçiler, buluştukları sınır milinin ortasında birbirlerine saygılarını sunarlar ve yanlarında bulunan 4-5 çevirmenle konuşmalarını ve uzlaşmayı sürdürürlerdi. İki elçi orta milde buluştuktan sonra, Osmanlı elçisinin yanında getirdiği hattı hümayun -padişah fermanı- okunur ve antlaşma ya da sözleşme maddeleri tek tek görüşülürdü. Maddeler her iki tarafça kabul edilirse, ahitnâmeler yazılır ve her iş bittikten sonra, yabancı elçi Osmanlı elçisinin göğsünü öper, Osmanlı elçisi de yabancı elçinin göğsünü öperek, sınırdan ayrılırlardı. Bunun arkasından, her iki tarafta da 500 pare top atılır ve şenlikler yapılırdı."[7]

Gerek Osmanlı elçilerinin gerekse yabancı elçilerin birbirlerini en güzel giysileri ile karşılamaları âdetti. Örneğin, İkinci Sultan Selim zamanında Sektuvar sınırı barışı için gönderilen Osmanlı elçisinin kılığı çok şaşaalıydı. Kemeri som altın, hançeri şimşirden yapılmış ve değerli taşlarla süslü; üzerinde, içinde yumurtanın kayıp olacağı kadar tüylü samur bir kürk ki, bunun yalnızca düğmeleri on bin kuruş değerindeki takılarla süslüydü ve başında, padişah sorgucu değerinde bir sorguç giyinmiş olarak, sınırda yabancı elçilerle karşılaşmıştı Osmanlı elçisi.[8]

C- Elçilerin Seçimleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda elçiler çok titizlikle seçilirdi. Elçinin, iki ülkeyi de sulh ve sükûna kavuşturacak yetenekte bir kişi olması gerekirdi.[9]

Elçiler, yüksek rütbeli ve yabancı dil bilir kişilerden seçilirdi. Bunlara "Beylerbeyi" rütbesi verilerek Paşa yapılır, dış ülkelere öyle gönderilirlerdi. Elçi olarak yabancı ülkelere gönderilenlerin çoğunluğu, savaş sırasında tutsak olarak ya da çok küçük yaşlarda İstanbul'a getirilip Enderun mekteplerinde okutularak, Müslüman olmuş bilgili kişilerdi. Bunlar, ülkeye çok küçük yaşlarda geldikleri için, kendilerini tümüyle Türk sayarlardı. Kökeni Türk olan Osmanlı elçileri ise, en iyi aile çocukları arasından seçilirdi.[10]

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk dönemlerinde elçi seçimi yapılırken, yabancı dil bilme koşulu öncelikle aranmaktaydı. Yabancı dil sorunu o denli önemliydi ki, on altıncı yüzyılda aslen Alman ya da Lehli olan bazı kişilerin bile elçi yapıldıkları görülmüştü. Örneğin, 1549 yılında Mahmut adında bir Alman asıllı ve 1562 yılında da İbrahim adında bir Leh asıllı mühendis, Alman İmparatoru'na elçi olarak gönderilmişlerdi.[11]

D- Elçilere Verilen Rütbeler

Çeşitli meslek ve memuriyetlerden alınarak, kendilerine elçilik görevi verilen bu kimselerin pâyeleri, gerek Osmanlı Devleti açısından ve gerekse bunların gönderildikleri ülkelerin protokolu yönünden büyük bir önem taşımaktaydı. Bu kişilere, dönüşlerinde geri alınmak üzere verilen değerli eşya gibi, elçi olarak yurt dışına çıkmalarından önce büyük rütbe ve yetkiler verilmekteydi. Örneğin, genellikle Orta Elçilere Defterdarlık, Nişancılık, Mekke pâyesi; Büyük Elçilere Rumeli ya da Anadolu Beylerbeyliği; İran'a gönderilen elçilerden ûlema sınıfından olanlara ise Anadolu Kazaskerliği verilmekteydi.[12]

E- Nâmeler - Armağanlar

Elçi yabancı ülkelere giderken, yanında iki mektup götürürdü. Bunlardan bir tanesi, padişahın yabancı ülke hükümdarına hitaben yazdığı mektuptu ki, buna "nâme-i hümâyun" ya da "hümayunnâme" adı verilirdi. Diğeri de, sadrâzamın aynı ülke başbakanına yazdığı mektup olurdu. Elçi dönüşünde de iki mektupla gelirdi, yani beraberinde, gittiği ülke hükümdarından padişaha ve başbakandan da sadrâzama yazılmış iki mektup getirirdi.

Elçilerin gittikleri ülke hükümdarına ve o ülkenin ileri gelenlerine verilmek üzere, yanlarında değerli armağanlar götürmeleri yerleşmiş bir Osmanlı âdetiydi. Elçilere, aynı zamanda, yanlarında götürmek üzere değerli eşyalar da verilirdi. Bu eşyalar, elçiye Hazine'den verilir ve dönüşlerinde de geri alınırdı. Hatta bu nedenle, devlet hazinesinin bir bölümü özel olarak bu işe ayrılmış ve adına da "Elçi Hazinesi" denmişti. Bu değerli eşyalar, elçilere yabancı ülkelere çok görkemli bir biçimde gitmeleri amacıyla verilirdi. Örneğin, 1774

Üstte, Kanuni'nin Alman İmparatoruna gönderdiği elçi İbrahim Bey (Jost Amman'ın "Die Turkische Krönungbotschaf 24 Frankfurt a.M. 1562" tarihli panosu, 27.5 x 67cm.) Yanda 28 Çelebizade Mehmet Efendi (Paşa) 1732'de Stockholm, 1742'de Paris elçisi. (Yağlıboya 2.78 x 1.61 metre, İmza: Aved 1742 Versailles Müzesi, 3716).

yılında Rusya'ya geçici elçi olarak gönderilen Abdülkerim Efendi, bugün Hazine'nin en değerli eşyalarından biri sayılan, Sultan II. Bayezıt'ın murassa hançerini beline takarak, bu ülkeye gitmişti.[13] Elçilerin dönüşlerinde, gittikleri ülkelerden getirdikleri eşya ve armağanlar da Hazine'ye gelir kaydolunurdu.

F- Elçilerin Yabancı Başkentlere Girişleri

Osmanlı elçileri ve maiyetlerinin yabancı başkentlere girişi çok görkemli ve şaşaalı olurdu. Böyle bir töreni Evliya Çelebi şöyle anlatır [Osmanlı elçisi ve maiyetinin Beç (Viyana) Kalesi'ne girişi]:

"1074 zilkadesinde (1664, Mayıs ayı) cumartesi günü, Elçi Paşa, maiyeti, getirdikleri ağırlıklar ve nadide armağanlarla, konakçı başı, hazinedar ağa, iç ağaları (imam, kaftan ağası, peşkir ağası, şamdan ağası gibi), hazine katarları, arabalar, kösler çalınarak, küheylân atlar sırtında yavaş yavaş Sultan Süleyman'ın otağına doğru ilerlerken, meşaleciler meşalelerinin saplarına renk renk atlaslar sarmış ve baş kısımlarına değeri ölçülemeyecek yağlıklar bağlamış olarak, meşalelerin içine lâle, sümbül, menekşe, erguvan ve reyhan yağları koyup, binbir koku içinde kaleye girdiler. Tatar askerleri, çaşnigirler (padişahın yemeklerini daha önceden tadanlar), kilarcılar, aşçılar, reaya ağaları silahlı ve kaplan postlarına bürünmüş bir biçimde, başlarında değerli başlıklar, ellerinde gürz karabina tüfekleri gelmekteydiler.

Altı çift alay çavuşları silahlanmış olarak ve değerli giysiler içinde, arkalarında kapıcıbaşılar samur kürkler içinde, imam, müezzinler, Paşa'nın şeyhi, kadı efendi, divan efendisi, kapıcılar kethüdası ve en sonda 50-60 kadar mahir canbaz, binbir hüner göstererek geçerlerken, kâfirler âdeta hayretten dillerini yutmuşlardı.

Tuğların (Padişah sancağı) arkasından Elçi Paşa'nın emirhor ağası (at bakıcısı) ve daha sonra İmparator'a götürülen 12 baş küheylân ata yüklenmiş Padişah armağanları. Her atı iki yedekçi çekmekte ve yanlarında da çok iyi yetişmiş Arap seyisler bulunmaktaydı. Elçi Paşa ise, küheylân at üzerinde, âdeta altına ve mücevhere boğulmuştu. Başındaki çok değerli sarığının ortasındaki hümâ kuşu sorgucu, âdeta padişah sorgucuna benziyordu. Elçi sırtında samur kürk, şimşirden yapılmış ve değerli taşlarla süslü kılıcı, arkasında silahtar ve çuhadar (ayak hizmetinde bulunanlar) ağaları, yüz çift silahlı iç ağası ve saraçlar ile beraber, bu yüce elçi or-

dusu Sultan Süleyman otağına kadar geldiler.

Yabancı baş elçi, Paşa'ya Kral'ın gönderdiği küheylân bir at getirerek Paşa'nın göğsünü öpünce, öteki Kral maiyeti de Paşa'nın eteğini öptüler. Paşa Kral'ın gönderdiği ata binerek, böylece Beç Kalesi'ne girdi ve kendisine ayrılan konağa gelince, tüm yabancı ileri gelenlerine bir ziyafet çekti. Tüm kâfirler, yaşamlarında hiç böyle bir yemek yemediklerini söylediler."[14]

G- Elçi Kabûl Törenleri

Evliya Çelebi, Osmanlı elçilerinin yabancı devlet hükümdarları tarafından karşılanma törenlerini de şöyle anlatmaktadır:

"Kral, Osmanlı elçisini ayakta karşılar, başı açıktır, yani şapkasını çıkarmıştır. Elçi Paşa Kral'ın göğsünü, Kral da elçinin omuzunu öper. Kral Paşa'nın elinden tutarak, ona yer gösterir, bu yer Kral Tahtı'nın yanıdır. Paşa, koynundan hümayunnâmeyi çıkarıp, öpüp başına koyduktan sonra sağ eliyle Kral'a verir. Kral da hümayunnâmeyi iki kez öpüp başına koyduktan sonra etrafında bulunan yakınlarına gösterir. Bunlar da başlarından şapkalarını çıkararak, mektubu öpüp başlarına koyarlar. Tören tamamlandıktan sonra, Kral padişah mektubunu baş çevirmenine vererek, çevirmesini söyler."[15]

Kral'a sunulan hümayunnâmenin örneği ise aşağı yukarı şöyledir:

"Sultan oğlu Sultan İbrahim Han oğlu Sultan Mehmed Han'ım ki, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Habeş, Mekke, Medine, Basra, Bağdat, Van. Diyarbekir, Erzurum, Ahıska (Kafkasya), Gürcistan, Dağıstan, Halep, Şam, Kudüs, Bursa, Anadolu, Edirne, Konstantiniye, Rumeli, Mora, Budin (Macaristan), Lahsa, Tamsuvar ve bunlardan gayri 3700 yelkenli gemiye sahip Âlî Osman'dan Sultan Mehmed Han'ım, sen ki İmparator dostumsun. Vezirim sana geldikte, 20 yıl istediğin sulh akdini kabul ederek, 22 madde üzerinde şartlarımı açıklarım."[16]

H- Osmanlı Elçileri ve Protokol

Osmanlı elçileri, gittikleri yabancı ülkelerde protokol ve "öndegelme" sorunlarına çok büyük bir önem verirlerdi. Evliya Çelebi bu konuya ilişkin olarak, Seyahatnâmesi'nde şunları yazmaktadır:

"Bir keresinde, Elçi Kara Mehmed Paşa Viyana İmparatoru'na elçi olarak gidecekti. (1655 M.) Mehmed Paşa'nın, kendisini sınır milinde karşılamaya gelen Viyanalı baş delegeye şunları dediği kaydolunur:

- Ben İmparator huzuruna çıktığım zaman, Kral tahtından inip bana divanhane kapısına kadar gelir, benim omuzumu öper ve ben de onun göğsünü öperim. Kralınız Mekke, Medine ve Osmanlı Padişahının mektubunu öpüp başına koyar ve padişah mektubu okunduğu sürece ayakta durur ve tüm isteklerimizi kanun gereğince verirse, mektupta yazılı olanların dışında bir şey istemezse, Kralınızın karşısına çıkarım. Aksi takdirde, durumu Padişahımız'a arz ederim ki, bu da sizin için iyi bir sonuç vermez, üstelik de sizin elçileriniz İstanbul'da iyi karşılanmaz ve saygınlık görmezler.

Baş delege, Osmanlı elçisinin bu sözleri karşısında çok şaşırmış ve:

- Siz ne garip bir sevdaya tutulmuşsunuz! Hiçbir elçi, şimdiye dek yedi düvel sahibi Kralımız'a böyle bir öneride bulunmadı.

Ancak, Osmanlı elçisi sözünden dönmeyince, durum Kral'a arz edilmiş ve Kral da bu istekleri kabul etmiştir. Bu arada, Kral'ın da bir ricası Elçi Paşa'ya iletilmiştir. Kral, armağanları getiren Osmanlı ağalarının eteğini öpmelerini ve huzurunda el pençe divan durmalarını ve mehterhane çalınarak, huzura gelmelerini istemektedir. Kral'ın bu önerisine Osmanlı elçisi Kara Mehmed Paşa şu cevabı vermiştir:

- Armağanları getirirken, mehterhane çalmak yasamız değildir. Armağan getiren ağalar benim hizmetimdedir ve hiçbir ümmet-i Muhammed Kral'ın eteğini öpemez. Böyle bir davranış Âlî Osman'a aykırıdır. Bize böyle garip önerilerde bulunmayın."[17]

İ- Osmanlı Diplomasisinde Çevirmenlerin Rolü

Tek-taraflı diplomasi döneminde,

1763'te Berlin'e gönderilen ilk elçi Ahmet Resmî Efendi (1700-1783)

çevirmenlerin Osmanlı diplomasisinde önemli bir yerleri vardı. Çevirmenlerin bu diplomasi yönteminin Osmanlılar aleyhine işlemeye başlamasında da önemli payları oldukları görülmüştü. Avrupalı diplomatlar Türkçe'yi bilmediklerinden ötürü, Bâbıâlî ile olan haberleşmelerinde çevirmenlere bağlı kalmak zorundaydılar. Ancak, bu çevirmenler de görüşmelerini bizzat Sultan'ın vezirleri ile değil, Bâbıâlî'nin çevirmenleri ile yürütürlerdi. İstanbul'da oturan Fenerli Rumların ileri gelenleri arasından seçilen bu Saray çevirmenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı ülkelerle olan ilişkilerini yürütmesinde çok önemli bir halkayı oluşturmaktaydı. Batılı sürekli elçilik kurullarının çevirmenleri de Sultan'ın vatandaşlarıydı ve bu nedenle, bunlar Avrupalı devletlerin çıkarlarını tam anlamıyla korumak ya da geliştirmekten âcizdi. Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı devletlerin İstanbul nezdindeki sürekli elçileri arasında yer alan diplomatik görüşmeler, taraflar arasında gerçek bir haberleşmeyi sağlayamamaktaydı çünkü genellikle, bu görüşmelerde aracı rolünde olması gereken çevirmenler, tarafların görüşlerini karşı tarafa aynen iletmek yerine, bunu yapmamakta ve temsilcilerin sözlerini kendi istedikleri biçimde değiştirdikten ve böylelikle, söylenenleri büyük ölçüde bozduktan sonra karşı tarafa aktarmaktaydı.[18]

III-SEFARETNÂMELER

Geçici elçilerin gittikleri yabancı ülkelerde gözlemlerde bulunmak ya da gördükleri yerler hakkında yurda dönüşlerinde padişaha raporlar sunmak gibi bir zorunlulukları yoktu. Ancak, bu ilk Osmanlı elçilerinden bazıları, elçiliklerine ilişkin raporlar yazmışlar fakat bu raporlar da, bunların katıldıkları tören ya da görüşmelerin tasvirinden öte gidememişti.[19]

Geçici elçilerin gittikleri ülkelerde dikkatlerini çeken olayları ya da buralarda edindikleri izlenimleri dile getirdikleri raporlara "sefaretnâme" adı verilirdi. Osmanlı elçilerinin sefaretnâmelerinde, bulundukları ülkeler nezdinde girişmiş oldukları siyasal etkinliklerden hemen hemen hiç söz etmedikleri dikkati çeker. Onlar bu tür etkinlikleri devlet sırrı saymışlar ve sefaretnâmelerinde daha çok protokol sorunları üzerinde durmuşlardır. Örneğin, 1655 (1075 H.) yılında Rumeli Beylerbeyi rütbesi ile, Viyana elçiliğine atanan Kara Mehmed Ağa sefaretnâmesinde, Osmanlı elçilik kurulunun geçtiği yerlerde yapılan törenleri, sınırdaki elçi değişimi törenini, Osmanlı elçisinin Avusturya'da gördüğü saygı ve ikramı, Viyana'ya törenle girmemesi için yapılan öneriyi nasıl reddettiğini, İmparatorun huzuruna nasıl kabul edildiğini, Viyana'da zamanını nasıl geçirdiğini, kendisine ve maiyetine İmparator ve öteki Avusturyalı devlet adamları tarafından verilen armağanları tüm ayrıntılarıyla anlatmaktadır.[20]

Yine aynı biçimde, 1718 (1131 H.) yılında Viyana'ya elçilikle gönderilen İbrahim Paşa Sefaretnâmesinde, giderken ve gelirken izlenen seyahat yolunu, sınırda elçi değişimi törenini, Belgrad'ın ve Avusturya'nın o günkü durumlarını ve İmparator tarafından düzenlenen kabul törenini tasvir etmektedir.[21]

Sefaretnâmeler, Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu devletler arasındaki siyasal ve kültürel ilişkilerin nitelik ve kapsamını incelemeye esas oluşturacak en uygun ve değerli yazılı belgelerdir. Bu belgelere dayanılarak, Osmanlı ülkesinin önemli bir bölümünün yaşam biçimi ile ilişkide bulunduğu ülkelerin sosyal ve ekonomik durumları, protokol yöntem ve kuralları hakkında tasvirî bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, 1790 (1205 H.) yılında Prusya'ya elçi olarak gönderilen Ahmed Azmi Efendi'nin Sefaretnâmesinde, Prusya Devleti'nin ekonomik ve sosyal durumuna ışık tutabilecek bilgiler yer almaktadır. Ahmed Azmi Efendi Sefaretnâmesinde, özellikle Prusya ordusunun örgütlenmesi, eğitimi, Prusya endüstrisi, Prusya'nın malî durumu, iç düzeni, halkın yaşantısı, devlet memurlarının maaş ve geçimleri ve giyimleri gibi konular üzerinde durmuştur. Ahmed Azmi Efendi'nin Sefaretnâmesinde yer alan bu bilgilerin bir çoğu, ıslâhat yapmak arzuları içinde çırpınan Padişah III. Selim için çok yararlı olmuştur.[22]

1721 (1134 H.) yılında İran'a elçi olarak gönderildiği sırada yazdığı Sefaretnâmesinde, Ahmed Dürri Efendi de, İran yöneticileriyle kurduğu temaslara değinmekte, İran saray yaşantısı ve İran Devleti iç örgütü, Kafkas ülkeleriyle İran'ın ilişkileri ve sonu yaklaşmış bir hanedanın son dönemlerine ilişkin ilginç bilgiler vermekteydi. Sefaretnâmede, ayrıca, o günkü İran'ın coğrafyası hakkında da bir kısım bilgiye rastlamak mümkündü.

1757 (1171 H.) yılında Viyana elçiliğine atanan Ahmed Resmî Efendi dönüşünde kaleme aldığı Sefaretnâmesinde, Avusturya İmparatorluğu'nun kuruluşu, iç ve malî yönetimi ve devlet işlerinin yürütülme yöntemi üzerinde etraflıca durmaktaydı.[23]

Elçilerin sefaretnâmelerinde vermiş oldukları bilgiler, on dokuzuncu yüzyıla değin Osmanlıların yabancı ülkeler ve uluslara ilişkin görüş ve düşüncelerini önemli ölçüde etkilemiş ve Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslâhat hareketlerine büyük ölçüde ışık tutmuştur. Örneğin, matbaacılığı ve güzel sanatlar alanında gördüğü yenilikleri Osmanlı İmparatorluğu'na getiren, 1720 yılında Fransa'ya geçici elçi olarak gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi olmuştur.[24]

---

1 J.C.Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System, *"The Middle East Journal"*, Vol. IV, No: 2 (Spring 1961), s. 146.

2 *Ibid.*, s. 146.

3 *Ibid.*, s. 146.

4 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Bekir Sıtkı Baykal neşri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968, s. 221-236.

5 Evliya Çelebi, 17. yüzyılda yaşamış olan bir Türk yazarı ve gezginidir. Başlıca yapıtı, tüm yaşamı boyunca çeşitli yörelere yaptığı seyahatleri ayrıntılı bir biçimde dile getirdiği, 10 ciltlik "Seyahatnâmesi" olmuştur.

6 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. VII. s. 202-203.

7 *Ibid.*, C.VII, s. 202-206.

8 *Ibid.*, C.VII, s. 134.

9 Kuran-ı Kerim'de bile elçiler hakkında bir hadis vardır: "Min eslahi beynen isneyn estevcebi sevabış şehid" yani "insanlar arasında barışı sağlayan kişi şehit mertebesine ulaşmış sayılır." Müslüman dininde elçilerin çok önemli bir yeri olduğu görülür. Kuran-ı Kerim'de geçen "Alî Resûl" Hazreti Muhammed'e verilen ünvandır ki, "Allah'ın elçisi" anlamına gelmektedir. Batı'daki görünümün tersine, Doğu dünyasından elçiye daima bir doğruluk ve iyilik simgesi gözüyle bakılmıştır. Mevlût'ta da, "Allah'ın elçisidir Muhammed" diye söz edilir. Kuran'daki Âraf Süresi'nde ise, Allah, Hazreti Muhammed'in kendisinin elçisi olduğunu, bu nedenle insanları O'nun her söylediğine inanmaları gerektiğini ve ancak bu yolla, insanların doğru yolu bulabileceklerini duyurmaktadır. Bak.: "Âraf Süresi," *Kuran-ı Kerim*, Beşim Atalay Tercümesi, İstanbul, Doğan Kardeşler Matbaası, 1962, s. 207.

10 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C.VII, s. 202-203.

11 Unat, *op.cit.*, s. 23

12 *Ibid.*, s. 24.

13 *Ibid.*, s. 25.

14 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C.VII, s. 246-49.

15 *Ibid.*, C.VII, s. 291.

16 *Ibid.*, C.VII, s. 291.

17 *Ibid.*, C.VII, s. 288-89.

18 Hurewitz, *op.cit.*, s. 147.

19 Stanford J.Shaw, *Between Old and New*, Cambridge Harvard University Press, 1971, s. 185.

20 Unat, *op.cit.*, s. 47-48'den *Silâhtar Tarihi*, C.I, s. 403-409.

21 Sefaretnâmenin tümü için bak.: *İbrahim Paşa Sefaretnâmesi*, Viyana, Nat. Bibl. No: 1090 (Flügel, Katal. II, 282).

22 Unat, *op.cit.*, s. 152.

23 *Viyana Sefaretnâmesi* (1. tabı), İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1304.

24 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, *Sefaretnâme-i Fransa*, İstanbul, Matbaa-i İlmiye-i Osmaniye, 1283 (1866).

а	a
ә	ä
б	b
в	v
г	g
ғ	g
д	d
е	e
ё	yo
ж	j
з	z
и	iy, ıy
й	y
к	k
қ	k
л	l
м	m
н	n
ң	ng
о	o
ө	ö
п	p
р	r
с	s
т	t
у	uw, üw, w
ұ	u
ү	ü
ф	f
х	h (gırtlaksı)
һ	h (soluksu)
ц	ts
ч	ç
ш	ş
щ	şç
ъ	kalınlık işareti
ы	ı
і	i (kısa i)
ь	incelik işareti
э	e
ю	yu
я	ya

Kazak alfabesi

А а	a	М м	m
Б б	b	Н н	n
В в	v	О о	o
Г г	g (kalın)	Ө ө	ö
Ғ ғ	ğ	П п	p
Д д	d	Р р	r
Е е	e (kapalı e)	С с	s
Ә ә	e (açık e, ä)	Т т	t
Ж ж	j	У у	u
З з	z	Ү ү	ü
И и	i	Ф ф	f
Ы ы	ı	Х х	h (gırtlaksı)
Ј ј	y	Һ һ	h (soluksu)
К к	k	Ч ч	ç
Қ қ	g (ince)	Ц ц	c
Л л	l	Ш ш	ş

Azerî alfabesi

Kiril (İslav) Alfabesi ile Türlü Türkçeler

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra en geniş ölçüde kullanılan bir alfabe de Kiril veya İslav alfabesidir.

Bugün Rusça, Ukraynaca, Beyaz Rusça, Bulgarca, Makedonca, Sırpça, Hırvatça gibi İslav dillerinin yazımında kullanılan Kiril alfabesi Selanikli rahip kardeşler Konstantinos ile Methodios'un (daha sonra Aziz Kiril ve Methodios) 9. yüzyılın ikinci yarısında Grek alfabesini örnek alarak düzenlemiş oldukları iki İslav alfabesinden (*Glagolitic* ve *Cyrillic*) biridir.

860'larda Moravya prensi Rostislav'ın ricası üzerine Bizans tarafından Moravya'ya gönderilen misyoner heyetinin başında aynı zamanda bir bilgin ve diplomat olan Konstantinos (Kiril) ile kardeşi Methodios bulunuyordu. Bunlar, Grek alfabesini esas alarak sonradan *Glagolitic* ve *Cyrillic* diye anılan iki alfabe düzenlemiş ve 20 yıl gibi kısa bir zaman zarfında İncil'i ve diğer birçok dinî metinleri Eski Kilise İslavcası denilen Makedonca-Bulgarca kökenli en eski İslav yazı diline çevirmişlerdir. Eski Kilise İslavcası 10. ve 11. yüzyıllarda gerek güney (Makedonya, Bulgarya) gerekse Batı (Moravya, Bohemya, Pannoniya) İslavlarının ortak yazı dili olarak kullanılmıştı.

Glagolitik alfabe Grek alfabesinin kürsiv (bitişik ve işlek), Kiril alfabesi ise aynı alfabenin majiskül harflerle ve ayrı ayrı yazılan türünden çıkmıştır. Aziz Kiril, Eski Kilise İslavcasına mahsus olan ve Grek alfabesinde karşılığı bulunmayan sesler için bazı harfler icat etmiş ve bunları yeni alfabeye katmıştır.

Eski Kilise İslavcasının yazımında kullanılan Kiril alfabesi, zamanla, kullanıldığı bölgeye veya İslav diline göre, ufak-tefek değişikliklere uğramıştır. Öyleki, bugünkü Rus, Ukrayn, Beyaz Rus, Bulgar, Makedon

ve Sırp-Hırvat alfabeleri arasında, harf sayısı ve türü bakımından önemli farklar vardır.

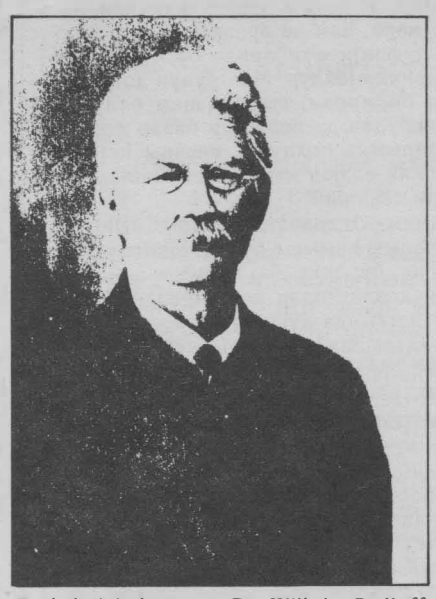
Modern Rus alfabesi 32 harften oluşur. Bunlardan ikisi, aslında, harf değil, işarettir: İncelik veya yumuşaklık işareti *(myagkiy znak)* ile kalınlık veya katılık işareti *(tvyordıy znak)*. İncelik işareti kendinden önceki ünsüzün ince veya yumuşak *(palatal)* olduğunu, katılık işareti ise, tersine, o ünsüzün palatal olmadığını ve hecenin onunla sona erdiğini gösterir. Katılık işareti, bir bakıma, bizdeki eski *ayın* ve *hemze*'nin yerini tutan kesme işareti gibidir.

KİRİL ALFABESİ VE TÜRK DİLLERİ

Bugün SSCB'deki bütün Türk dilleri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Kiril alfabesi ile yazılan ilk Türk dili Çuvaşçadır. Eski Bulgar Türklerinin torunları olan ve öteden beri Volga-Kama bölgesinde yaşayan Çuvaşların yazıları yoktu. XVIII. yüzyıl başlarında Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlara giden Rus misyonerleri bu dili Rus harfleri ile yazdılar. 1769'da Rus Bilimler Akademisi'nce yayımlanan ilk Çuvaşça gramerde Çuvaşça için 35 harften oluşan bir alfabe kullanılmıştır.[1] Bu harflerin 31'i Rus alfabesinden, bir tanesi de (*g* harfi) Latin alfabesinden alınmıştı. Geri kalan 3 işaret ise çift harflerle oluşturulmuş birleşimlerdi. Bu tarihten aşağı yukarı yüz yıl sonra, 1871'de, Çuvaşların ilk hocaları sayılan İvan Yakovleviç Yakovlev, Çuvaşça için İslav asıllı yeni bir alfabe düzenledi. Çuvaşça 1938'e kadar, zaman zaman ufak-tefek değişikliklere uğrayan bu alfabe ile yazıldı. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiştir ve 36 harften oluşur.

İslav alfabesi ile yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. Yakutça Kiril harfleri ile ilk kez 17. yüzyıl sonlarında yazılmaya başlamışsa da Kiril harfli ilk Yakut alfabesi 1819'da düzenlenebilmiştir.[2] Bununla beraber Yakutçanın ilk bilimsel alfabesi Otto Böhtlingk'in 1851'de yayımlanan ünlü Yakutça gramerinde kullanmış olduğu İslav alfabesidir.[3] Bu alfabe 29 harften oluşmakta idi. Böhtlingk, Yakutçadaki uzun ünlüleri harflerin üzerine koyduğu düz çizgi ile, diftongları ise *ie, uo* ve *üö* gibi ünlü birleşimleri ile göstermişti. İlk Yakut pedagogu ve dilcisi S.A.Novgorodov 1917'de Milletlerarası Fonetik Alfabe'ye göre Latin asıllı yeni Yakut alfabesini düzenlemişti. Yakutça 1939'a kadar bu alfabe ile yazılmış, 1939'da bu alfabe yerini bugünkü Kiril asıllı ve 40 harften oluşan yeni alfabeye bırakmıştır.
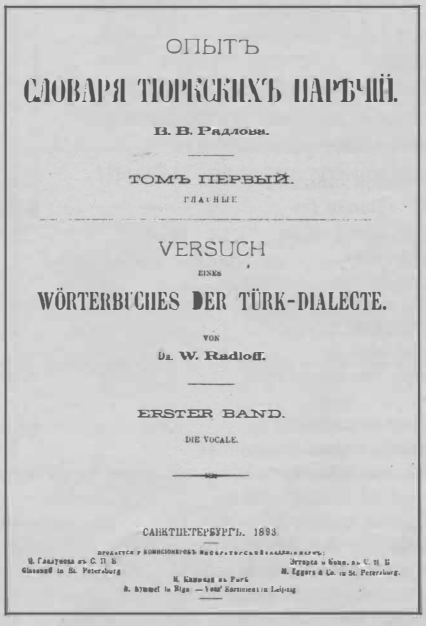
1917 Sovyet Devrimi'nden önce Kiril alfabesi ile yazılan iki Türk dili daha vardır: Altayca ve Şorca. Bunlardan Altayca 1845-1928 yılları arasında Kiril, 1928-1938 yılları arasında da Latin alfabesi ile yazılmış olup 1938'den beri yine Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Şorca'ya gelince, bu Türk

Türkolojinin kurucusu Dr. Wilhelm Radloff

Аа	Кк	Тт
ѡ	Ҡҡ	Дд
Ӓӓ	Хх	Чч
ѿ	Ҕҕ	Ҷҷ
Ее	Гг	Цц
Ээ	ғ	З
Оо	Ҕҕ	Сс
Ӧӧ	ҕ	Зз
Ѳѳ	Һһ	Шш
Ёё	Ң	Жж
Ыы	Јј	Пп
ѣ	Ҁ	Бб
Іі	Ҁ	б
Ѣ	Ӈӈ	Фф
Уу	Рр	Вв
Ўў	Лл	Ww
ў	Ll	Мм

Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde kullandığı yazıçevrimi işaretleri tablosu (Radlof alfabesi)

ОПЫТЪ

СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХЪ НАРѢЧІЙ.

В. В. Радловъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ГЛАСНЫЕ

VERSUCH

EINES

WÖRTERBUCHES DER TÜRK-DIALECTE.

VON

Dr. W. Radloff.

ERSTER BAND.

DIE VOCALE.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ. 1893.

Türkolog W. Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nün birinci cildinin kapağı*

ЧЫНГЫЗ
АЙТМАТОВ

САМАНЧЫ ЖОЛУ

ПОВЕСТТЕР
ЖАНА
АҢГЕМЕЛЕР

КЫРГЫЗСТАН
МАМЛЕКЕТТИК
БАСМАСЫ
Фрунзе 1963

Ünlü Kırgız yazarı Çıngız Aytmatov'un Samançı Colu *(Saman Yolu) adlı hikâye kitabının kapağı*

7 maj

ÖRMƏK istədiyimiz muzeylər gurban bayramı münasibətilə bağlı olduğundan, «Gapalı çərçi» adlanan bazara ketdik. Deyilənə görə, həm öz erazisi, həm də satılan şeylərin mühtəlifliyi e'tibarilə bu cür bazar dünyanın heç bir şəhərində yoxdur. Mən bunun doğrumu, yalanmı olduğunu dəyə bilmirəm, amma mənim olduğum dünya şəhərlərində doğrudan da belə bir bazar görməmişəm. Qızıl dükanlarının çoxluğu insanı heyrətə gətirir. Mənə beledçilik eləyən gənc sovyet diplomatı yarızarafat, yarıciddi dedi ki:

— Osmanlı soltanlarının istilaçılığ dövründən başlamış bu günəcən İstambula gətirilən qızılların hamısı burda toplanmışdır... Ancağ mən heç inana bilmirəm ki, burdakı bəzək-düzək şeyləri əsrlər boyu satılıb qurtarsın, çünki dövlətlilər istədiklərini almışlar, ehtiyaclılar isə bunları almağ haqqında düşünə bilməzlər. Onları yalnız ən zəruri ehtiyacları—gündəlik ruzuları düşündürür.

Biz bu dükanların arası ilə yavaş-yavaş gəzinəndə, sevimli müğənnimiz Bülbülün son zamanlarda tez-tez oxuduğu «Nazlı hanım, gəl oyna, çal oyna» mahnısını eşitdirdik. Harda isə patefonda bu mahnı çalınırdı, oxuyan da Bülbül özü deyil, bir qadındı. Sözləri eyni idi. Dostlarımın dediyinə görə bə'zən Anğara və İstambul radioları Türkiyə incəsənət ustalarının ifasında bizim nəğmələrimizi verir, ancağ nədənsə bunları Şərqi Anadolu nəğmələri adlandırırlar. (Bu üsuldan Tehran radiosu da tez-tez istifadə eləyir, yalnız bir fərğlə ki, Azərbaycan dilində yaranmış mahnıları fars dilinə çevirir, həmişə də müəlliflərin adını dinləyicilərdən gizlədir. Yaxşı ki, Bakı radiosu var, Türkiyə və İran vətəndaşları Azərbaycan dilində yaranmış mahnıları orijinalında dinləmək imkanından məhrum deyillər!).

Azerî edebiyatçısı Mehdi Hüseyn'in
Türkiye izlenimleri

YAZIÇEVRİMİ
7 Mayıs

1 Görmek istediyimiz muzeyler ğurban bayramı münasi-
2 betile bağlı olduğundan, "Ğapalı çerçi" adlanan ba-
3 zara gètdik. Dèyilene göre, hem öz erazisi, hem de sa-
4 tılan şeyleri mühtelifliyi è'tibarile bu cür bazar
5 dünyanın hèç bir şeherinde yohdur. Men bunun doğrumu,
6 yalanını olduğunu dèye bilmirem, amma menim olduğum
7 dünya şeherlerinde doğrudan da bèle bir bazar görme-
8 mişem. Ğızıl dükanlarının çohluğu insanı hèyrete
9 getirir. Mene beledçilik èleyen genc sovyet diplomatı
10 yarızarafat, yarıciddi dèdi ki:
11 —Osmanlı soltanlarının istilaçılığ dövründen başlamış bu
12 günecen İstambula getirilen ğızılların hamısı burda toplanmış-
13 dır... Ancağ men hèç inana bilmirem ki, burdakı bezek-düzek şèyleri
14 esrler boyu satılıp ğurtarsın, çünki dövletliler istediklerini al-
15 mışlar, yohsullar ise bunları almağ hağğında düşüne bilmezler. On-
16 ları yalnız en zeruri èhtiyacları— gündelik ruzuları düşündürür.
17 Biz bu dükanların arası ile yavaş-yavaş gezinende, sèvimli mü-
18 ğennimiz Bülbülün son zamanlarda tèz-tèz ohuduğu "Nazlı hanım, gel
19 oyna, çal oyna" mahnısını èşidirdik. Harda ise patefonda bu mahnı
20 çalınırdı, ohuyan da Bülbül özü dèyil, bir ğadındı. Sözleri èyni
21 idi. Dostlarımın dèdiyine göre be'zen Anğara ve İstambul radiola-
22 rı Türkiye incesenet ustalarının ifasında bizim neğmelerimiz ve-
23 rir, ancağ nedense bunları Şerği Anadolu neğmeleri adlandırırlar.
24 (Bu üsuldan Tehran radiosu da tèz-tèz istifade èleyir, yalnız bir
25 ferğle ki, Azerbaycan dilinde yaranmış mahnıları fars diline çè-
26 virir, hemişe de müelliflerin adını dinleyicilerden gizledir. Yah-
27 şı ki, Bakı radiosu var, Türkiye ve İran vetendaşları Azerbaycan
28 dilinde yaranmış mahnıları orijinalında dinlemek imkanından
29 mehrum dèyiller!).

(*Azerbaycan* dergisi, 1963, sayı 8)

1) *muzèy* "müze", 2) *bağlı* "kapalı", *Ğapalı çerçi* "Kapalı Çarşı", 4) *bu* cür "bu çeşit", 7) *bèle* "böyle", 8) *ğızıl* "altın", 9) *mene* "bana", *beledçilik* "mihmandarlık", *èleyen* "eyleyen", 10) *yarızarafat* "yarı şaka", 11) *başlamış* "başlıyarak, itibaren", 12) *hamısı* "hepsi", 14) *ğurtarmağ* "bitmek, tükenmek", 16) *ruzu* "rızk, nafaka", 17-18) *mügenni* "muganni, okuyucu", 19) *mahnı* "türkü", *harda ise* "bir yerde", *patefon* "gramofon", 22) *incesenet* "güzel sanat, müzik", 25) *yaranmış* "yaratılmış", 26) *hemişe* "daima".

dili 1885-1930 yılları arasında Kiril alfabesi ile, 1930-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılmış, 1938'de ise tekrar Kiril alfabesi ile yazılmaya başlamıştır. Şorca, 1944'ten beri yazı dili değildir.[4]

SSCB'de konuşulan ve Sovyet Devrimi'nden önce yazı dili olan Tatarca (Kazan Tatarcası), Kırım Tatarcası, Azerî, Özbekçe ve Yeni Uygurca ile Sovyet Devrimi'nden sonra yazı dili olan Tuvaca, Hakasça (Abaka Türkçesi), Türkmence, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Kırgızca ve Başkurtça da aşağıda gösterilen yıllarda beri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır: Tatarca (1939), Kırım Tatarcası (1938), Azerî (1939), Özbekçe (1940), Yeni Uygurca (1947), Tuvaca (1943), Hakasça (1939), Türkmence (1940), Kazakça (1940), Karakalpakça (1940), Nogayca (1938), Kumukça (1938), Karaçayca-Balkarca (1936), Kırgızca (1940), Başkurtça (1940).[5]

Kiril alfabesi ile yazılmaya başlayan en son Türk dili Gagauzca'dır. Moldavya SSCB'de konuşulmakta olan Gagauzca 1895-1932 yılları arasında Rus alfabesi ile, 1932'den 1957'ye kadar da Latin (Romen) alfabesi ile yazılmıştı. 1957de Gagauzca için Kiril asıllı yeni bir alfabe düzenlenmiş ve Gagauzca o tarihten beri bu alfabe ile yazılmaya başlamıştır.

Kiril alfabesinin SSCB'deki Türk dilleri için kullanılması aslında bir yenilik değildi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlar ve Yakutlar arasına giden Rus misyonerleri bu Türk dillerini, doğal olarak, Rus alfabesi ile yazmışlardı. Türkolojinin kurucusu ünlü türkolog W.Radlof (1837-1918) da Türk dil ve lehçeleri ile ilgili bütün eserlerinde, yine doğal olarak, Kiril alfabesi asıllı bir yazı çevrimi (transkripsiyon) sistemi kullanmıştır. Onun türlü Türk dil ve lehçelerinden derlenmiş halk edebiyatı örneklerini içeren 10 ciltlik *Nareçiya tyurkskih plemen*... (Türk halklarının lehçeleri...) veya *Obraztsı narodnoy literaturı* (Halk edebiyatı örnekleri adlı eserinde (1866-1907) kullandığı yazıçevrimi sisteminde 9'u ünlü, 27'si de ünsüz işareti olmak üzere toplam 36 harf vardır. 1888'den itibaren ya

yımlanmaya başlayan *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy = Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Türk lehçelerinin sözlüğü denemesi) adlı dört büyük ciltlik ünlü sözlüğünde ise Radloff, 17'si ünlü 34'ü de ünsüz işareti olmak üzere toplam 51 harf veya yazıçevrimi işareti kullanmıştır.

Bugün birçok Türk dilinin yazımında kullanılan Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha elverişli olduğu söylenemez. İslav alfabesinde, bilindiği gibi, *ö* ve *ü* ünlüleri ile açık *e* (Alman alfabesinde *ä* ile gösterilen *e*) ünlüsü için uygun harfler yoktur. Bu nedenle, *ö* için ortasında dalgalı bir çizgi olan *o*, *ü* için düz kuyruklu küçük boyda majiskül *y*, açık *e* ünlüsü için de ters çevrik miniskül *e* harfleri uydurulmuştur. Oysa bu ünlüleri gösteren harfler Latin alfabesinde hazır olarak vardır (Alman alfabesindeki *ö*, *ü* ve *ä*). İslav alfabesinde Türk dil ve diyalektlerindeki ötümlü katışık ünsüz *c*, artdamaksıl (kalın) *k*, artdamak sızıcısı *ğ*, soluksul h ve geniz *n*'si için de elverişli harfler yoktur. Bunun içindir ki *c* sesi Azerî alfabesinde İslav alfabesindeki *ç* harfine konulan

Ә. ҚҰРЫШЖАНОВ

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ АЙ, КҮН АТТАРЫ

Қазақ мәдениеті мен оның тарихын зерттеуде соңғы кездерде көптеген жаңалықтардың басы ашылып жүр. Соның ішінде аспан әлемі мен оған байланысты толып жатқан ғылымдар саласында жазылған еңбектерде қазақ халқының мәдени байлығы орасан зор екендігі көрініп отыр. Х. Әбішев, М. Құдайқұлов сияқты ғалымдардың зерттеулері — бұған айқын куә. Математик М. Ысқақовтың еңбегі қазақтың байырғы календарь жүйесін, оның тарихын, тағы басқа да сан салалы ғылми мәселелерін қалың көпшілік оқушыға өте қызғылықты түрде суреттеп беру мақсатына арналған. Ол қай жағынан болса да ұтымды жазылған [1].

Автор онда дүние жүзіндегі көптеген халықтар қолданып жүрген календарьлар жүйесін келтіреді. Төрт тараудың екеуі қазақ календарының негіздеріне арналған. Қазақстан территориясын жайлаған көне түркі тайпалары туралы қысқаша мәлімет беру үстінде автор, «қыпшақ халқы тарихта елеулі роль атқарған» деп көрсетеді [2]. Қыпшақтар жайлы айтылған пікірлер біздің заманымыздан бұрынғы 201 жылы жазылған қытай кітаптарында кездесетін тәрізді. Қазақ халқын құрауда өзінше үлесі бар, өте ертеден бері келе жатқан қыпшақтар жөнінде автор жол-жөнекей ескертеді де, олардың тілінде қолданылған ай, күн аттарына байланысты сөздерге тоқталмайды. Осыдан барып бұрынғы

[1] М. Ысқақов. Қазақтың байырғы календары, Алматы, 1960; Халық календары, Алматы, 1963.

[2] М. Ысқақов Халық календары, 108-бет.

Kazakça metnin yazıçevrimi

Ä. QURIŞJANOV

KÖNE QIPŞAQ TİLİNDEGİ AY, KÜN ATTARI

Qazaq mädeniyeti men oning tarıyhıng zerttewde songğı kezderde köptegen jangalıqtardıng bası aşılıp jür. Soning işinde aspan älemi men oğan baylanıstı tolup jatqan ğılımdar salasında jazılğan engbekterde qazaq halkıning mädeniy baylığı orasan zor ekendigi körinip otır. H. Äbişev, M. Qudayqulev sıyaqtı ğalımdardıng zerttewleri — buğan ayqın küwe. Matematik M. Isqaqovtıng engbegi qazaqtıng bayırğı kalendar' jüyesin, oning tarıyhın, tağı basqa da san salalı ğılmıy mäselelerin qalıng köpşilik oquwşığa öte qızğılıqtı türde suwrettep berüw maqsatına arnalğan. Ol qay jağınan bolsa da utımdı jazılğan.

Avtor onda düniye jüzindegi köptegen halıqtar qoldanıp jürgen kalendar'lar jüyesin keltiredi. Tört tarawdıng ekewi qazaq kalendarının negizderine arnalğan. Qazaqstan territoriyasına jaylağan köne türki taypaları tuwralı qısqaşa mälimet berüw üstinde avtor, "qıpşaq halkı tarıyhta elewli rol' atqargan" dep körsetedi. Qıpşaqtar jaylı aytılğan pikirler bizding zamanımızdan burınğı 201 jılı jazılğan qıtay kitaptarında kezdesetin tärizdi. Qazaq halqın qurawda özinşe ülesi bar, öte erteden beri kele jatqan qıpşaqtar jöninde avtor jol-jönekey eskertedi de, olardıng tilinde qoldanılğan ay, kün attarına baylanıstı sözderge toqtalmaydı. Osıdan barıp burınğı

Kazakça metnin çevirisi:

ESKİ KIPÇAK DİLİNDEKİ AY, GÜN ADLARI

Kazak kültürü ile onun tarihini araştırmada son zamanlarda birçok yenilikler meydana çıkarılıyor. Bunlar arasında gökyüzü dünyası ile ona ilişkin birçok bilimler alanında yazılan eserlerde Kazak halkının kültürel zenginliği(nin) pek büyük olduğu görünüyor. H. Abişev (ve) M. Kudaykulov gibi bilginlerin araştırmaları buna aşikâr kanıt(tır). Matematikçi M. Iskakov'un eseri Kazak(lar)ın kadim takvim sistemini, onun tarihini ve daha başka hesapla ilgili bilimsel sorunlarını geniş okuyucu kitlelerine son derece ilginç (bir) şekilde açıklayıp verme amacına tahsis edilmiş(tir). her bakımdan başarılı yazılmış (bir eser).

Müellif bu eserinde dünya yüzündeki birçok halklar(ın) kullandığı takvim sistemlerini (okuyucuya) sunuyor. Dört bölümün ikisi Kazak takviminin esaslarına tahsis edilmiş(tir). Kazakistan bölgesine yerleşen eski Türk kabileleri hakkında kısaca bilgiler verirken müellif (bu hususu) "Kıpçak halkı tarihte hissedilir (bir) rol oynamış(tır)" diye belirtiyor. Kıpçaklar hakkında söylenilen fikirler bizim zamanımızdan önce (yani M.Ö.) 201 yılı(nda) yazılan Çin kitaplarında rastgelinen (bilgiler) gibi(dir). Kazak halkını oluşturmakta özel (bir) payı olan, çok eskiden beri süre gelen Kıpçaklar hakkında müellif her türlü bilgileri veriyor ama onların dilinde kullanılan ay (ve) gün adlarına ilişkin kelimeler üzerinde durmuyor. Bundan hareketle eski

ince dik bir çizgi, Türkmen ve Uygur alfabelerinde *j* harfine takılan bir çengel ile belirtilirken bu ses Karaçay-Balkar alfabesinde *dj* harf birleşimi ile, Yakut alfabesinde de *d* harfinden sonra yazılan incelik işareti gösterilir. Öbür ünsüzleri göstermek için de Kiril alfabesindeki *k*, *n* ve *h* (hırıltılı) harflerinde buna benzer değişiklikler yapılmıştır. Oysa Latin alfabesinde bu seslerin çoğu için hazır harfler veya harf birleşimleri vardır: kalın *k* için *q*, soluksul *h* için *h*, geniz *n*'si için *ng*, vb. gibi.

SSCB'deki Türk dilleri alfabelerinin bir kusuru bu alfabelerde bazı harflerin Rusçadaki ses değerleri ile kullanılmasıdır. Bazı alfabelerde, örneğin Türkmen alfabesinde, *e* harfi (Rusça adı ve değeri *ye*) söz başında ve söz içinde bir ünlüden sonra *ye*, iki ünsüz arasında ve söz sonunda ise *e* değerindedir. (Oysa bu alfabede *y* için ayrı bir harf bulunmaktadır.) Yine birçok alfabelerde iki noktalı *ë* (Rusça adı ve değeri *yo*), yalnız Rusça kelimelerde değil, Türkçe sözlerde de *yo* değerinde kullanılmaktadır. (Oysa bu alfabelerde de *y* ve *o* için ayrı ayrı harfler vardır.) Rus alfabesindeki *ya* ve *yu* harflerinin Türk dilleri alfabelerine dahil edilmesi de, aynı şekilde, bir fazlalıktır. Çünkü bu harfler yalnız Rusça kelimelerin yazımında değil, Türk asıllı sözlerin yazımında da kullanılıyor. Hatta Tatar alfabesinde *ya* harfi aynı zamanda *yä*, *yu* harfi de aynı zamanda *yü* değerindedir. Bunun gibi, *e* harfi aynı alfabede hem kısa ve gayrimükemmel *i* ünlüsünü, hem bununla kurulmuş *yi* hecesini, hem de *yı* hecesini veya ses grubunu gösterir. Türkmencede fonemik olan (yani anlam farkı yapan) uzun ünlülerin yazıda gösterilmemesi de Türkmen alfabesi için büyük bir eksiklik veya kusurdur.

[1] *Voprosı soverşenstvovaniya alfavitov tyurkskih yazıkov SSSR* (SSCB Türk dilleri alfabelerinin geliştirilmesi sorunları), Akademii Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Moskva 1972, s.189.

[2] *Aynı eser*, s.208 ve 213.

[3] Otto Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851.

[4] *Voprosı...*, s.47-48, 202, 206-207.

[5] *Aynı eser.*

[6] *Aynı eser*, s.59-61.

Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айырбай тиктейм.

Ушул күнгө чейинки бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус оюнгарга кетип жүрбөсүн,— жок бул сүрөттүн эч капдай ыксыз жайы деле жок, же болбосо, ага «көз тийип» кетет дегендей ал бир ашкан укмуш да эмес. Биринчи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт. Бетине тартылган жер кандай жөнөкөй болсо, сүрөт өзү дагы ошондой жөнөкөй.

Сүрөттүн тээ ички тереңинде — күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө — бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун изи тиги-нден берп чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издерп жерге даана түшүп.

Çıngız Aytmatov'un Samançı Colu *(Saman Yolu)* adlı hikâye kitabındaki Camiyla *(Cemile)* adlı ünlü hikâyesinin başlangıç kısmı

CAMİYLA (ÇINGİZ AYTMATOV)\ YAZIÇEVRİMİ

Ar dayım bir cakka col cürördö, men uşul alkagı cönököy cıgaçtan casalgan süröttün aldına kelip turam. Mına erteng da ayılga cönöymün. Süröttü karap, men andan columa ak tilek bata alıp catkan öngdüü, anı köpkö köz ayırbay tikteym.

Uşul küngö çeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da bergen cokmun, al turgay ayıldan tuugandarım kelgende, közdön daldalap bekitip koyom. Ança ele caşırganday emnesi bar, uyattuubu dep, kokus oyungarga ketip cürbösün, — cok bul süröttün eç kanday ıksız cayı dele cok, ce bolboso, aga "köz tiyip" ketet degendey al bir aşkan ukmuş da emes. Birinçi körüşkö cönököy ele kadırese süröt. Betine tartılgan cer kanday cönököy bolso, süröt özü dagı oşondoy cönököy.

Süröttün tee içki terenginde —küzgü asmandın ala-bürkök çet cakası. Şamal birin-serin buluttardı bir cakka bet aldırıp, alısta kıltıygan çokularga candatıp, kıyalata aydap bara catat. Andan berki körünüştö— bozorgon sarı taa laa, keng özön. Cet-çetten çiyler ıktaşıp, caan-çaçından kiyin topuragı borpong toborsup karaygan coldo, katarlaş baskan eki colooçunun izi tiginden beri çubayt. Colooçular ulam cakındagan sayın alardın izderi cerge daana düşüp,...

TÜRKÇE ÇEVİRİSİ (asıl metne mümkün olduğunca sadık kalarak)

Her (ne) zaman bir tarafa (doğru) yola çıksam, ben bu çerçevesi basit ağaçtan yapılmış tablonun karşısına gelip dururum. İşte yarın da köye hareket ediyorum. Tabloya bakıp, (sanki) ben ondan yolum için iyi dilek (ve) dua alacakmışım gibi, onu uzun süre göz ayırmaksızın dikkatle süzüyorum.

*Bugüne kadar bu tabloyu hiçbir sergiye (*harf. *sergilere) de vermiş değilim, o (şöyle) dursun köyden akrabalarım geldiğinde, gözlerden gizleyip saklıyorum. O kadar da gizlenecek nesi var, utanılacak (bir şey mi) diye, boşuna aklınıza takılmasın, — hayır bu tablonun hiç bir yakışıksız yanı da yok, veya, (sonra) ona "nazar deyip" gider denilecek (cinsten) üstün bir sanat eseri de değil. İlk bakışta basit ve sıradan bir tablo bu. Yüzüne resmedilmiş toprak ne kadar basit ise, tablonun kendisi de o kadar basit.*

Tablonun en arka planında —sonbahar göğünün yer-yer kapalı ve donuk bir parçası. Rüzgâr tek-tük bulutları bir istikamete (doğru) sevk ederek, uzakta belli-belirsiz görünen doruklara yöneltip, yamaçlar boyunca sürüp götürüyor. Ondan (daha) beriki planda— solgun sarı bozkır ve geniş nehir yatağı. Kenarlarını pelinler kaplamış, yağmurlardan sonra toprağı yumuşayıp kabarmış kara yolda ard-arda yürüyen iki yolcunun (ayak) izleri öteden beriye uzayıp geliyor. Yolcular giderek yaklaştıkça onların (ayak) izleri yere (daha) belirgin düşüyor ve...

KİTABİYAT

"RESMÎ GAZETE"NİN ÖNCÜSÜ

Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi "Belgeler"* (Gazi Ün. Yayını, Ankara, 1983), XI+178 sayfa.

Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi Türk Basınında 150 yıl: 1831-1981* (Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay., Ankara 1981), XIII+192 sayfa.

Basının sadece dil ve edebiyat araştırmaları için kaynak olmaktan çıkıp, tarih belgesi olarak değerlendirilmesinin ülkemizde de yaygınlaşmaya başlaması, basın üzerindeki araştırmaların, gazeteler hakkındaki monografilerin artması sonucunu yarattı. Korkmaz Alemdar'ın *"İstanbul 1875-1964, Türkiye'de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi"* (AİTİA, 1978) adlı yapıtı bu açıdan önemli bir katkıydı.

Bugünkü Türk basınının atası sayılan *Takvim-i Vekayi* üzerindeki iki araştırma da, Tanzimat dönemi araştırıcılarının başvuru kitabı niteliği taşımaları sebebiyle önem taşımaktadırlar.

Önce, *"İddia taşımadığını, Takvim-i Vekayi'nin perde arkasını vermeyi ve sadece araştırmacıların dikkatlerini arşiv kaynakları üzerine çekmek hedefini güttüğünü"* ileri süren (s.V) Nesimi Yazıcı'nın yapıtını tanıtmak istiyoruz.

Başbakanlık Arşivi'nde İradeler Tasnifi'ndeki 76 nolu dosyada bulunan belgelerden 22'sini tanıtmayı amaçlayan bu kitap, yazarının da belirttiği gibi *"Takvim-i Vekayi'yi bir bütün olarak ele almak ve tarihini ortaya koymak gibi bir gaye taşımıyor"* (s.39). Şimdiye kadar araştırıcıların ulaşamamış oldukları bu belgeleri "Türk harflerine çevirerek" ve asıllarının fotoğraflarını da yayınlayarak konuya yeni ve tamamlayıcı bilgiler getiriyor. Kitap, S.N.Gerçek, M.N.Özön, S.İskit gibi araştırıcıların yazdıkları ve onlardan sonrakilerin hiç tartışmadan aynen tekrarladıkları bazı bilgilerin gerçeklerini -özellikle Takvim-i Vekayi'nin kuruluş dönemi üzerinde- ortaya çıkaran, yanlışlarını düzelten bilgiler içermektedir.

Hüsrev Paşa'nın lâyihasında, haftalık çıkacak resmî gazetenin yanı sıra Türkçe ve gerektiği kadar Rumca ve Ermenice bölümler içerecek günlük bir gazetenin çıkarılmasını önermesi, gerçekten ilginçtir (s.75). Tüccar, sarraf ve esnafın böyle her gün haber veren bir organı aradıklarını belirtmesi, Takvim-i Vekayi'nin sadece Tanzimatçılar istedikleri için çıkarılmadığını, basının gerçek devindiricisi olan iş ve ticaret çevrelerinin o düzeye erişmiş olduğunun kanıtıdır.

Hüsrev Paşa'nın yanlış söylentileri düzeltme amacını güttüğünü belirtmesi ve önerilen isimler arasında "Def'i Şübehat" (şüphelerin dağıtılması) isminin de bulunması, Tanzimat girişimlerinin kamuoyu tarafından nasıl karşılandığını gösterir (s.29).

Blak Bey'in lâyihasındaki *"gazetelerin imamlar vasıtasıyla toplu yerlerde halka okutturulup açıklama yapılmasının sağlanması"* önerisi, yine sanılanın aksine, sadece memur ve yöneticilere değil, geniş halk kitlelerine ulaşma gereksinmesinin hissedildiğini kanıtlar. Bu gözlem, Hüsrev Paşa'nın önerisiyle birleştirilince, 1830'lar Osmanlı kamuoyunun ne denli dinamikleşmiş olduğu anlaşılır.

Bunların dışında, Yazıcı'nın üzerinde kararsızlık bulunan aşağıdaki konulara da kesinlik kazandırdığını görüyoruz:

Takvim-i Vekayi ismini Sultan vermemiş, kendisine sunulan isimler arasından seçmiştir.

Mukaddime'yi Mustafa Reşit Efendi (Paşa) değil, Es'ad Efendi yazmıştır.

Mukaddime birinci sayı ile birlikte değil, daha önce basılıp dağıtılmıştır.

Le Moniteur Ottoman'ın kesin çıkış tarihi 5 Kasım 1831'dir.

Rumca, Ermenice, Farsça, Arapça Takvim-i Vekayi'ler üzerinde ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca Osmanlı yönetiminin Türkçe dışı dillere karşı bir önyargısı bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Kitaba biri yargı, diğeri içerik açısından iki eleştiri de yöneltecegiz.

18. sayfada *"Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın o dönemde isyan halinde bulunması ve gazetenin Mısır menfaatlerini savunmuş olması dolayısıyla bu gazete (Vekayi al-Mısriye) ilk Türkçe gazete olarak kabul edilemez. Zaten önceleri yarı Arapça, yarı Türkçe olan gazete, daha sonra tamamen Arapça olmuştur."*

Biz araştırmalarımızda, Türk basın tarihi yazarlarından hiçbirinin bir Vekayi Mısriye nüshasını görmemiş olduğunu farkettik. Herkes bir diğerinden naklederek bu gazete hakkında görüşler ileri sürmektedir. Öcne gazetenin adı "Vakai al-Mısriye" değil, "Vekayi Mısriye"dir, yani Türkçedir. Yarısı Arapça, yarısı Türkçe deyimi de yanlıştır. Yarısı Türkçe, yarısı Arapçadır. Yani gazetenin sayfalarındaki birinci sütun Türkçe, ikinci sütun Arapçadır. Ayrıca Türkçe metinlerin çoğu kez Arapça metinlerin yarım ya da bir misli olması dikkati çekicidir. Yani aynı konu iki yanyana sütunda sunulurken, Türkçesi daima daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Dolayısıyla, en az 35-40 yıl Türkçe bölümü ağır basarak çıkmış bir gazeteyi ilk Türkçe gazete saymamak, bilimsel değil, ancak hissî bir yaklaşım olabilir. Hele buna, Mehmet Ali başkaldırmış olduğu için karar vermek daha da yanlıştır. Türkçe-

den başka dil bilmeyen Mehmet Ali'nin hem Vekayi Mısriye, hem de Bulak matbaasında Arapçadan fazla Türkçe kitap yayınlatarak Türkçenin Arap ülkelerinde üstünlüğünü sürdürmek bakımından yaptığı girişim küçümsenecek gibi değildir. Olsa olsa şöyle bir yargıda bulunulabilir:

Vekayi Mısriye ilk Türkçe gazetedir. Takvim-i Vekayi ise, kadrolar yetiştirilmesi, bir okul görevi üstlenmesi ve uzun süre devlet içindeki en yaygın kamuoyu oluşturma aracı olması sebepleriyle Türkçe basının atasıdır. Sanıyoruz, Vekayi Mısriye üzerine hazırlamakta olduğumuz bir monografi konuya hayli aydınlık getirecektir.

İçerik açısından eleştirimiz, belgelerin transkripsiyonu yapılmış olarak yayınlanmasının yanı sıra, kitapta 25 sayfanın, belge fotoğraflarının da yayınlanması için israf edilmiş olmasınadır. Nesimî Yazıcı önemini özellikle vurguladığı *"Takvim-i Vekayi'nin abone kayıt defteri"*ni bu 25 sayfada sunsaydı, sanırım kitabının değeri daha da artardı.

Kamuoyu oluşturma aracı olarak Takvim-i Vekayi

Tanıtmak istediğimiz ikinci yapıt, Takvim-i Vekayi'yi "yazılı basın ile kamuoyu oluşturma" aracı niteliğiyle ele almakta ve yukarıdakinin aksine, perde gerisini değil, perdenin önünü, halka sunulanı irdelemektedir. Klâsik İslâmî kamuoyu oluşturma yöntemlerinden Batılı yöntemlere bu geçişin ilk on yılında (1831-1840) tek başına hâkim olan Takvim-i Vekayi, resmî niteliğine rağmen önemli bir rol oynamıştır.

Bizde genellikle II. Abdülhamit ile başladığının ileri sürülmesi gelenekleşmiş olan İslâmcılık akımının temelinin Takvim-i Vekayi ile atılmış olduğu bu araştırmada açıkça görülmektedir. Bir yandan Batı kurumları (parlamento gibi) tanıtılır ve kafalarda yer ettirilmeye çalışılırken, diğer yandan Tanzimat-ı Hayriye'nin din kurumuna ve Halife'ye dayandığı tezi ısrarla hatta abartılarak bu gazete sütunlarına aksettirilmiştir. Özetle Tanzimat'ın Batı ve Doğu kurumlarını yanyana yaşatma ilkesinin en etkin savunuculuğunu Takvim-i Vekayi üstlenmiştir.

Kitabın başlangıcı, yayının gazetecilik tekniği açısından değerlendirilmesine ayrılmışken, asıl büyük kısmı bu on yıllık sürenin siyasal olaylarla karşılaştırmalı olarak "kamuoyu oluşturması açısından" değerlendirilmesine ayrılmıştır. Bu açıdan, belki de ülkemizde, klâsik "Basın Tarihi" araştırması yöntemini aşıp, basının kamuoyuyla organik ilişkisini kurmaya çalışan ilk araştırmadır. Kitabın 'Giriş'inden aktaracağımız aşağıdaki tümceler de çalışmanın, bizde pek denenmemiş bir tarih yöntemi denemesi olduğunu kanıtlar:

"Düşünce (fikir) tarihi, üstün nitelikli düşünürlerin, insanlığın önünden gidenlerin, yol gösterenlerin tarihidir. Çoğu kez fildişi kulelerden gösterilen yolların tarihidir. Zihniyet ise, her bilimin temel konusu olan insanın bu oluşumlar karşısındaki davranışını belirler. O insanlar ki, ekonomide asıl üreticidir, savaşta asıl canını verendir... Düşünürlerin, yöneticilerin kuramsal yönlendirmelerine, katkılarını birleştirerek katılanlardır. Her birinin yüzde yarım sapması ya da daha fazla candan katkıda bulunmasıyla, bozgun ya da zaferi sağlayanlardır.

...Osmanlı toplumunun Batılılaşma sürecinde geleneksel zihniyet çağdaşlaşma çabaları önünde en büyük güç olarak görülmüştür: Bazen yanında, bazen karşısında olarak. Ve bunda Batı'dan alınan yeni bir kurum yazılı basın önemli bir rol oynamıştır.

...Şimdiye kadar basın tarihi araştırmalarımız ya hukukî açıdan, kendi toplumumuzla ilgili olarak değil, diğer toplumlarla bir ilerilik gerilik karşılaştırması gibi ele alınmıştır. Ya da bazı kişilerin yönetici kişilerle ilişkisi türünde. Basının kamuyu kısa ve uzun süreli olarak nasıl ve ne derece etkilediği, bir tarihte atılan tohumun daha ilerisi için ne gibi oluşumları hazırladığı, kamuda asıl değişmesi önemli olan zihniyeti ne yönde etkilediği dikkate bile alınmamıştır. ...Şu halde sadece gazete kronolojilerinden oluşan basın tarihleri yerine "kamuoyu oluşması tarihi" ve ayrıca "zihniyet tarihi" (History of Mentality) türü araştırmaların toplumumuza uygulanması gereklidir. ..1908'deki, 1950, 1960 ve 1981'deki şaşırtıcı davranışlarımız, Türk toplumunun yapısında çok güçlü bir zihniyet temelinin bulunmasındandır... Ancak bunları çözmekle Türk toplumunun izahını, açıklamasını yapabiliriz."

Yazımızı, bu konuya büyük katkısı olacağına inandığımız bir araştırma için, tanınmış bir bilim adamımıza çağırı yaparak sona erdireceğiz. Prof. Halil Sahillioğlu, Başbakanlık Arşivi'ndeki bir defterde Takvim-i Vekayi çıktığı sıralarda, ülkenin dört bir tarafından gazetede yayınlanmak üzere gönderilmiş, fakat yayınlanmamış "haberler, notlar" bulduğunu ve bunları yayına hazırlamakta olduğunu söylemişti. Sanırım, dönemin "zihniyet"ini açıklamak açısından bundan daha uygun belgeler bulunamaz. Halen Ürdün'de hocalık yapan profesörün bu katkısını ilgiyle bekliyoruz.

Orhan KOLOĞLU

I. DÜNYA SAVAŞI KOŞULLARINDA DOĞU'YA İLİŞKİN BİR GEZİ NOTLARI KİTABI

Musa Kâzım Paşozâde, —Kafkas Yolu Hatırası— ELHÂN Âdât-ı Ekrâd, Hayat-ı Memleket ve Bazı Malûmât-ı Müstahsale (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1921), 29 sayfa.

I. Dünya Savaşı yıllarında resmi bir görevle Doğu Anadolu'da bulunan Musa Kâzım Paşozâde, görevi gereği Kafkasya'ya kadar bir gezi yapıyor ve bu yöre halkının gelenekleri-görenekleri, toplumsal yaşamı ve bölgede edindiği izlenimleri adeta bir rapor haline getirerek yayımlıyor. Bu nedenle sözkonusu kitap, bazı yönleriyle bir gezi notları ve anılar kitabından çok, Doğu Anadolu konusunda bir 'muhtıra' niteliği taşıyor.

Kitabın arka kapağında, yazarın ayrıca şu eserleri sıralanıyor:

— *Nidâ-yı Mensur* (Muhadderât-ı İslâmiye [İslâm Kadınları] Hakkında)
— *Nev-nihâl* (Nevzemin serbest şiirler)
— *Gülnihâl* (Nevzemin serbest şiirler)-basılacak
— *Kânun-u Vefâ*—basılacak
— *Muhavere-i İhvan* (Arkadaş Konuşmaları)

Musa Kâzım Paşozâde'nin *"ELHAN: Nağmeler"* dışındaki manzum ve mensur kitaplarından hiçbirini görmemiz mümkün olmadı. Bu nedenle sanatsal ya da bilimsel değerleri konusunda bir şey söyleyemiyoruz.

Hemen belirtelim ki, Musa Kâzım'ın elimizdeki kitabı, genelde Türkiye, özelde Doğu Anadolu için büyük önem taşıyan bir döneme, I. Dünya Savaşı'na rast-

lıyor. Yazar, daha girişte kitabının kaynağını şöyle anlatıyor: "Harb-i Umumi'nin yurdumuza dahi sirayet etmesi üzerine uhdeme terettüb eden vazife-i vataniyeyi ifa için bilcümle vatan kardaşlarım gibi Kafkas cephe-i harbine sevk edilmiş ve bu vesile ile Kürdistan iklimini mümkün mertebe nazar-ı temâşâdan, hadde-i tedkikden geçirmeye muvaffak olmuştum." (s.4)

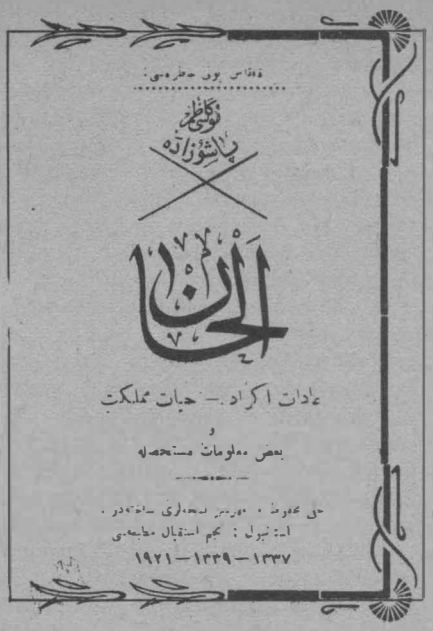
Yazar, bundan sonra sözkonusu bölgenin toplumsal yaşamı, doğal ve özgül koşulları konusunda kamuoyunu aydınlatmak amacıyla kitabını kaleme aldığını vurguluyor.

Paşozâde, bu girişten sonra, İttihat ve Terakkicilerinkine benzer bir yaklaşımla, bölge halkının kökenini irdelemeye çalışıyor. Yazar, konuştukları dille, gelenek ve göreneklerinin Acemlerinkine benzerliğine bakılarak, bölge halkının Acemlerle aynı soydan geldiğine inanıldığını, oysa bu tezin yanlış olduğunu savunuyor. Gerek dış görünüşleri, gerekse Yavuz Sultan Selim'den başlayarak tarihte Osmanlılarla birliktelikleri nedeniyle bu halkı Türklere daha yakın saymak gerektiğini ekliyor. (Paşozâde'nin kitabını, buradaki tezler bakımından Süleyman Sabri Paşa'nın *Van Tarihi ve Kürdler Hakkında Tetebbuât*— 1928 adlı kitabına benzetebiliriz.)

Kitapta, bugün bir bölümü hiç ciddiye alınamayacak, bir bölümü çürütülmüş başka görüşler de ileri sürülüyor. Sözgelimi Macarların ve Japonların da "Milad-ı İsî'den altı-yedi asır evvel olan Türk kaynağının peyda ettiği ırmaklardan ikisi" olduğu öne sürülüyor.

Anadolu Hıristiyanları konusundaysa şöyle deniliyor: "Anadolu-yu Şarkî'de yaşayan Hıristiyanların sülüsanı [üçte ikisi] Bizans İmparatorluğu zamanında nisbeten tanassur [Hıristiyan olma ve Nâsıralı'ya (Hz. İsa'ya) dönme] ve ekseriyet itibariyle Ermeni mezhebini kabul eylemiş Kürdlerden ve Garbî Anadolu Hıristiyanları da doğrudan doğruya Türklerden mütenassır [Hıristiyanlığı kabul eden] efraddan ibaret bulunmuştur." (s.9)

Yöre halkının kökeniyle ilgili bu tür değerlendirmelerden sonra Doğu'nun doğal yapısı, halkın doğayla cebelleşmesi ve kış mevsiminde verdiği mücadele, —*Karabibik*'te (1890) Nabizâde Nazım'ın, *Küçükpaşa*'da (1910) Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın yaptığı gibi— Anadolu'ya yeni açılan İstanbullu aydının şaşkınlık dolu anlatımıyla yansıtılır. Sözgelimi dam kürüme ve loğlama işi şöyle anlatılır: "Kürd ahalisi, kadın ve erkek olarak karların nüzûla başladığı zamanlarda üzerleri dam unvanlı zaviyeleri üstünde biriken serâperde-i sefîdi yerlere düşürmek için bütün gün ellerinde ağaçtan ma'mûl —memleketkâri ve beş-altı sıkletinde tahmin olunabilen— birer kürekle sarf-ı mesai ve gayret eyliyorlar ve damları üzerinde bulundurdukları (loğ) tabir edilen 300 ilâ 400 kilo sıkletindeki taşı ileriye geriye yuvarlayarak damların toprağını sıkıştırmakta ve aksi takdirde kardan, yağmurdan evlerinin derûnu bir göl hali almaktadır." (s.10)

Kitapçığın bundan sonraki bölümünde yöre halkının giyim-kuşamı ve yaşama biçimi Evliya Çelebivârî bir anlatımla yansıtılır. Kızlardan ve kadınlardan şöyle söz edilir: "Kızcağız ve kadıncağızların, —ağniya (zengin) aileleri müstesna olmak üzere— ekseriyesinde ayakkabı olmayıp hususiyle zemheride (kışın) o nuranî kitle berfin (karın) ağuş-u sefîdini (beyaz koynunu) çiğneyerek daima çıplak ayak gezmeleri bir âdet hükmüne girmiş olduğunu zikr ve ityân (söyleme) etmemek de elden gelmiyor." (s. 13)

Daha sonra evlenme konusundaki gelenek-görenekler ve düğün törenleri anlatılır. (Bu konu üzerinde yoğunlaşan ilginç kitaplardan biri de Muallim Hasan Bahri'nin *Anadolu Köy Düğünleri*'dir. (Birinci bas. 1916; ikinci bas. 1979).

Kitaptan, bölge halkından bir bölümünün o tarihlerde çalışmak amacıyla İstanbul'a ve Kuzey Amerika'nın çeşitli şehirlerine gittiğini de öğreniyoruz. Gidenlerin orada "demir tel, bor, kurşun, şimendüfer ve otomobil fabrikalarında" işçilik yaptıkları belirtiliyor. İstanbul'a gidenlerin bile ancak beş yılda bir memleketlerine dönebildikleri anlatılıyor.

Paşozâde, işçilerin Amerika'daki yaşamlarını aktarırken, Ahmet Mithatvâri bir yaklaşımla bir cenaze olayını uzun uzun anlatır.

Kitabın bundan sonraki bölümü Paşozâde'nin izlenimlerinden kaynaklanan bir rapor niteliğindedir. Doğu halkının kazanılması ve bölgenin doğal kaynaklarından yararlanılması konusundaki önerilerine dayanarak yaptığı halk-hükümet görevlisi ilişkilerini şöyle yansıtıyor: "Kürdlerin evine zâbitandan veyahut memurîn-i hükümetten bir zat misafir olduğu takdirde, —ve eğer böyle bir zâtın misafiriyetiyle müşerref olacaklarını biraz evvel istihbar ederlerse hemen beş-altı kişiden mürekkep bir heyet-i istikbaliye (karşılama heyeti), onbeş yirmi dakikalık mesafeye çıkarlar— o zâta karşı aldıkları ihtirâmkâr vaziyetleri şöyle dursun 'padişahımız efendimiz babamızın gölgesi, köyümüzü teşrif eyledi (şereflendirdi)' diyerek köy halkında bir sürûr ve heyecan uyanır ve ber-mutad damlar üzerinde dolaşan inâs ve sıbyan (kadınlar ve çocuklar), derhal aşağı inerek evlerine girerler ve o an ortalığı amîk (derin) bir sükûn istilâ eyler. Misafir, köyden müfarakat ederken (ayrılırken) —o zatın şahsına bir hürmet-i mahsusa olmak üzere— köyde mevcut bulunanlar, karyeleri haricine koşarlar ve orada bir dizi teşkil ederek misafiri dakikalarca nazar-ı ihtiramdan geçirdikten sonra geri dönerler.

Şurasını da zikredeyim ki, Kürd ağniyasının (zenginlerinin) sine-i ubûdiyetlerini (bağlılık duygularını) tezyin edecek, ilelebed heyulâ-yı iftiharlarını (övünme görüntüsünü) yaşatacak devletin bir nişanına olan heves ve meftuniyetleri, bir kısım mala yahut birçok paraya malik ve sahip kalmak arzularının fevkinde bulunmuştur.

Binaenaleyh işbu fetretde yaratılan ahali ile meskûn bulunan iklim-i mezkûrun kabiliyet-i imarı hakkındaki nazariye de aynı vechile şâyân-ı tedkik ve mütalâadır." (s.20)

Yazar, yukarıda anlattığı gerekçeyle, halkı ve doğal kaynaklarıyla Doğu'dan yararlanılabileceğini, bunun için öncelikle birçok ili kapsayacak bir demiryolu ağı kurulması gerektiğini vurgular. Bölge topraklarının madencilik için büyük olanaklar sunduğunu kaydeden Paşozâde, devlet bütçesinin ancak bu yolla kurtarılabileceğini ekliyor. Dersaadet'ten ancak iki-

üç ayda ulaşılabilen bu bölgelere bir hafta zarfında ulaşabilecek ulaşım araçlarının sağlanmasıyla sorunun büyük ölçüde çözüleceğini belirten yazar, görüşlerini şöyle bağlıyor: "...Memleketimizin vasi ve iktidarı dahilinde, evvelemirde muhtaç olduğu hayatı mesabesindeki demiryolu, oldukça maarif, mümkün olduğu kadar da malzeme-i elektirikiye —şoselerin ehemmiyeti dahi buna müteradiftir— müteakiben o ziraate, ma'deniyata (madenciliğe) müteallik esbab u vesait-i muktezi yenin vücuduyla açılacak olan şu memleketin feyz ve refah çiçeklerini koklamak, saha-i terakkide kat'î hatveler atmak ve hayat-ı iktisad ve ticariyesinin günden güne yükselmeye başladığını görebilmek arzusuyla ruhları çırpınan, kalblerinde vatan muhabbeti taşıyan bilumum alâkadarân-memleketin efkâr u hissiyatına tercüman kabilinden yazılan şu fıkraların, beyan olunan mütalâaların bir hiss-i kabul ve şükrânla istikbal olunmaları kuvveyen me'mûldur." (s.26)

Paşozâde, kitapçığının sonunda, Konya yöresinde kurulacak şeker, Adana yöresinde kurulacak pamuk fabrikalarının da katılmasıyla memlekette, "hayat-ı iktisadiye, hayat-ı ictimaiye ve hayat-ı siyasiyede de mühim inkılâblar husule" geleceğini ekliyor.. [Daha önce bu bölgeyi değerlendiren bir başka eser de şudur: Tahir Paşa, *Hudud-u İraniyye Dair Malûmat*, Erzurum— 1327 (1911)].

Mehmet BAYRAK

FRANSIZCA-TÜRKÇE İLK SÖZLÜKLER

(Rhasis, Hindoğlu, Bianchi Sözlükleri)

19'uncu yüzyılın ilk yarısı bitmeden, Fransızca-Türkçe sözlük yayınlanmasında bir tür yarışma dikkatimizi çekmektedir. Daha önce Türkçe metinleri sökmede, Latince veya Arapça aracılığına başvuran Batılılar, bu yıllarda Türkçeye özel bir önem vermeye başlamışlardır. 1680 yılında Viyana'da yayınlanan Meninski'nin Türkçe-Arapça-Farsça sözlüğünün, 19'uncu yüzyıl diplomasi ve ticaret gereksinmeleri karşısında yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yazıda incelemek istediğimiz üç sözlükten birincisi G. Rhasis tarafından, 1828'de Petersburg'da yayınlanmış. Yazar, yaşadığı şehir İstanbul'u üzücü olaylar sonunda, 1821'de bıraktığını yazıyor. George adının belki Yorgo olduğunu, kendisinin belki de Fenerli Rum tercümanlardan olduğunu düşünüyorum. Soruşturmalarım sonuçsuz kaldığından, Rhasis hakkında bilgi edinemedim. Fransız uyruklu olsaydı, Mora ihtilâli yıllarında Rusya'ya sığınmak yerine memleketine dönerdi sanırım. Halbuki, sözlüğünün önsözünde Rusya'ya sığındığını belirtmektedir. İkinci sözlük, Kütahya doğumlu bir Osmanlı Ermenisi olan Artin Hindoğlu tarafından yazılmış ve Viyana'da yayınlanmıştır.Yayınlanma tarihi 1831'dir. Bianchi'nin bu yazıda inceleyeceğimiz sözlüğü baskıda iken, Hindoğlu'nun sözlüğü Paris'e ulaşmıştır.

T.X.Bianchi'nin 1831'de yayınladığı üçüncü sözlük, *Vocabulaire Français-Turc* adını taşımaktadır. Birinci yazar Rhasis diplomatik tercüman, ikinci yazar Hindoğlu Almanca ve Ermenice öğretmenidir. Bianchi ise, şark dilleri uzmanı ve Fransız Coğrafya Cemiyeti üyesidir. Bu uzmanlığı kitabına da yansımış ve üç sözlüğün en iyisini Bianchi hazırlamıştır.

Yazımızın sonunda, bu sözlüklerin önsözlerini ayrı ayrı vereceğiz. Bu sözlükleri bir dilci olarak değil, tıp mesleğinden bir okuyucu olarak incelediğimi hatırlatarak inceleme sonuçlarını toplamak istiyorum.

A— George Rhasis, 1828 yılında, daha önceden yazılmış bir sözlük etkisinde kalmadan Türkçenin methiyesini yapmış ve Türkçenin Doğu dilleri arasındaki önemini vurgulamış, İran sarayında günlük dilin Türkçe olduğunu belirtmiştir. Aynı yıllarda yaşayan bir İran Şahı'nın Muzafereddin Şah'ın bir kimsenin doğru söylediğinden bahsederken "Köpeyoğlu düz deyir" (köpoğlu doğru söylüyor) dediğini Farsça kaynaklar da bildirdiğine göre, Rhasis'in bu tespiti hem doğru, hem de ilgi çekicidir.

Hindoğlu, başta kendi yeteneğini ve bunun yanında özellikle İstanbul Türkçesini övmektedir. Hindoğlu'nun varlığını haber verdiği Resden'in sözlüğü dikkate değer -Kral Faruk'un veliahtlığı sırasında, Bedevian'ın hazırlamış olduğu botanik sözlüğünün de Resden'in sözlüğü gibi Mısır'da yazılması, Bedevian'ın Resden'in bir yüzyıl önce yine Mısır sarayında hazırlanan botanik sözlüğünden yararlanmış olduğunu düşündürmektedir.

Türkiye'de varlığından hiç bahsedilmeyen "Ermenice-Latince-İtalyanca-Fransızca-Rumca-Farsça-Türkçe" Resden sözlüğünü arayarak incelememiz, dilimizin bir asır öncesi bakımından önemli olsa gerektir.

Bianchi ise en ilginç önsözü yazmıştır. Fransa'nın yararları bakımından Asya ile ticaretin önemini açıkça belirtmektedir. Faydacı bir yaklaşımla konuya giren Bianchi, Türk aydınlarının Fransızca öğrenme eğilimlerinden söz ederken ve Mühendishane'den ve Seyid Mustafa'dan ve de Fransızca öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye'den bahsetmek gereğini duymuştur. Seyid Mustafa'nın mühendislik üzerine yazdığı Fransızca eserin 1810'da Paris'te de basıldığını bildiğimizden, Bianchi'nin bu ayrıntı üzerinde hiç durmamasına şaşıyoruz. Türkçenin gereğini belirtmekte Türk öğrenciler yeterli sebep iken, "genç Mısırlılar" sayesinde bu gereksinmeyi hatırlaması, Bianchi'ye verilen görevin temelinde, filoloji endişelerinden çok, ticarî-siyasî endişeler yattığını ortaya koymaktadır. Fakat yine de en iyi sözlük, Bianchi'ye ait olandır.

B— Bu üç sözlüğü Tanzimat öncesi bir devirde, Tanzimat'ın getirdiği kavramlar açısından incelersek, ilgi çekici bulgularla karşılaşırız. Hürriyet, eşitlik, parlamento gibi kavramların Türkçeye girmesinde Fransızca-Türkçe sözlüklerin büyük rol oynadığını ve Tanzimat olayına zemin hazırladığını düşünebiliriz. Bu konuda örnekler verirken Rhasis (R), Hindoğlu (H), Bianchi (B) şeklinde gösterilecektir.

Liberté (Özgürlük, Hürriyet): Serbestiyet, hürriyet, ruhsat, cem-i mezheb ve âyinlerin serbestiyet üzere icrası (R); azadlık, serbestlik, serbestiyet (H); İhtiyar, ihtiyar-ı külli, hüsn-i ihtiyar, iradet, azadlık, âzâdî, serbestlik, serbestiyet, hürriyet, kurtuluş, halâs, itak (B).

Patriote (Vatansever): Vatan gayretlisi, vatanına râgıp, vatan sevici (R); Hemşehri (H); Vatanı sevici, hubbülvatan sahibi (B).

Patrie (Vatan): Vatan, yurt (R); vatan, sıla (H); Vatan, sıla, vilâyet, doğduğu vilâyet (B).

Parlement (Meclis, Parlamento): Rhasis'te yok. Hindoğlu'nda yok. Kuzzat'ın büyük meclisi (B).

République (Cumhuriyet): Cumhur (R); Cumhur (H); Cumhur (B).

Egalité (eşitlik): Beraberlik, tesâvi (R); Beraberlik (H); Beraberlik, Yeksanlık, Seviyet (B).

Révolution (ihtilâl): İhtilâl (R); Anababa günü, deyişilme, devr (H); İnkılâbı zaman, tagayyür-i hâl, devlet hükûmet değişmesi (B).

Université (Üniversite): Medrese karşılığı veriliyor.

Constitution (Anayasa): Kavanin-i mülkiye (R); Umur-u devlet (H); Kanunname (B).

Monarşhie (Monarşi): Hükûmet-i mutlaka, Saltanat (R); Padişahlık (H); Memleket, devlet, padişahlık, şehirşahlık (B).

Bu kavramlar için bulunan karşılıkların birçoğundan daha iyilerinin sonraki yıllarda bulunmuş olmasına rağmen, Tanzimat öncesi devirde bazı kavramların yerleşmesinde ilk Fransızca-Türkçe sözlüklerin muhakkak ki rolü olmuştur. Sözlüklerin rolünün bilindiğinin diğer bir kanıtı da, 1830'lardaki sözlüklerde görülen hürriyet kelimesinin, Şemsettin Sami *Kamus*'unda kalkması ve yalnızca serbestlik şeklinde belirtilmesi, yine ilk sözlüklerde görülen ihtilâl kelimesinin 1905 baskılı *Kamus-i Fransevî*'de görülmemesidir. Yarbay Ömer Faik Bey'in 1898'de yayınlanan Almanca-Türkçe sözlüğünde de hürriyet karşılığı olarak sadece "serbestiyet, âzâdelik" alınmıştır.

Batı dillerinden -Türkçeye hazırlanan

ilk sözlüklerin biyoloji, tıp, hukuk gibi çeşitli açılardan taranmasının, ilgi çekici sonuçlar vereceğine inanıyoruz. Meselâ volkan karşılığı 150 yıl önce ateş çıkan dağ, kudretten yanıcı dağ, kûh-i ateşfeşan olarak verilmekte, yanardağ kullanılmamaktadır. Buna benzer başka örneklerde de uzun tarifler yapılarak bazı kelimeler karşılanmaktadır.

Türkçenin 150 yıl zarfında gösterdiği gelişme sevindiricidir.

Sözlüklerin Önsözleri

(Üçü de Fransızcadan çevrilmiştir)

I- George Rhasis Sözlüğü (Petersbourg 1828)

İlk sırada gelen ihtiyaçlardan biri fikirlerin mübadelesidir. Dil öğrenmek bu amacı gerçekleştirmek yanında bilgi ufkumuzu genişletir. Çeşitli dillerde yazılan kitapları okumamızı sağlar. Doğu dillerinden Arapça, bilimin tükenmez bir kaynağı sayılırsa da, bu madenin işletilmesi ve değerlendirilmesi çok sabır ve çalışkan kişilere muhtaçtır. Farsça, romantik ürünlerin damgasını taşıyan zarif şiirlerce zengindir. Aynı zamanda Farsça yazılmış tarih, coğrafya ve ahlâkla ilgili eserler de çoktur. Fakat, Arapça ve Farsça Doğu milletlerinin tarih ve coğrafyasını inceleme yönünden nasıl kıymetli ise, Türkçe öğrenmek de politik ve ticarî ilişkilerde üstünlük sağlar. Türk imparatorluğunun en ücra köşelerinde halktan kişilerin yazıp konuştuğu tek dil Türkçedir. Konuşma dili olarak Şah, vekilleri ve hemen bütün hükûmet adamları tarafından İran sarayında tercihan kullanılan dildir. Esâsen, bu dilin öğrenilmesi Babıâli'deki diplomatik ilişkilerimiz için çok gereklidir. Muhtelif Türk vilâyetlerinde, hükûmet adamlarıyla konuşan konsolos ve memurlar ancak tercüman kullanarak anlaşabilmektedirler. Bu çevirmenlerin eline, meslek hayatlarının başlangıcında bir eser vererek karşılıklı anlaşmalarında kolaylık sağlamak, faydalı bir hizmet olacaktır.

Bu mülâhazalar dışında, Türk dili edebiyat bakımından da dikkatimizi çekmeye lâyıktır. Türk dilinde oldukça fazla sayıda coğrafya ve tarih eseri yazılmış ve orijinalleri güç bulunan birçok Arapça veyâ Farsça eser Türkçeye çevrilmiştir. ..... Doğu dilleri ile uğraşanlar için en güç iş, Fransızcadan Türkçeye, aslına uygun çeviri yapmaktır. Bu zorluk, elimizde bir tek Fransızca-Türkçe sözlük olmayışından doğmaktadır. Belki Meninsky'nin *Onomasticon* adlı eseri, bu sözümüze karşı, ileri sürülecektir. Fakat bu eserin bulunması çok güçleşmiştir. Üstelik, genç çevirmenler bu sözlükten faydalanacak kadar Latince bilmemektedirler. Ayrıca, gereksinme duydukları kelimenin, Türkçe, Arapça, Farsça eşanlamlı bir yığın kelime arasından seçilmesi bu kimseler için güçtür. Bu boşluğu doldurmak için, Fransızca-Türkçe sözlük hazırlamaya giriştim. Hedefime ulaşmaya kısıtlı imkânlarım elvermezse bile, çevirmenlerin işini kolaylaştırma arzum yerine gelmiş olur diye düşündüm.

Ben bile, İstanbul'da meslek hayatımın başlangıcında benden öncekilerin yaptığı çevirilerin yanına düştüğüm notlardan başka rehberim olmadan, karşılaştığım güçlükleri hatırlıyorum. O zamanlar bu sözlüğü hazırlamaya girişmiş ve notlar almaya başlamıştım. Sonra, başka uğraşlarım bunu engelledi. Notlarımı tekrar düzenlemeye vakit ayıramadım.

1821 olaylarından sonra yurdumdan uzaklaşmış, politika mesleğimin bana başlangıçta sunduğu ümitlerden mahrum ve ebedî bir hiçliğe mahkûm edilmiş iken, en güzel yıllarımın hiçbir meyva vermeden uzaklaştığını görmekle "bahtsızlık bile bir şeye yarıyabilir" atasözünü gerçekleştirmeyi düşündüm. Binbir güçlük içindeydim. Ne İstanbul'da topladığım notların, ne de orada elimde olan materyelin yanımda olması gibi. Buna rağmen çalışma zevkim ve bu pasif durumdan kurtulma arzusuyla işe koyuldum.

Ayrıca Yeni Rusya ve Besarabya valisi, Ekselansları Kont Woronzow'a da söz vermiştim. Kırım'da bir gezinti sırasında, benden kendi özel kullanışı için birkaç yüz kelimelik bir lügat isteyerek, bana şeref bahsetmişlerdi.

II- Hindoğlu Sözlüğü (1831 Viyana) İthaf (Fransızca)

Baron Jean Wezlar de Plankestern hazretlerine.

(Avusturya devletleri azası Majesteleri Avusturya İmparatoru nezdinde subay).

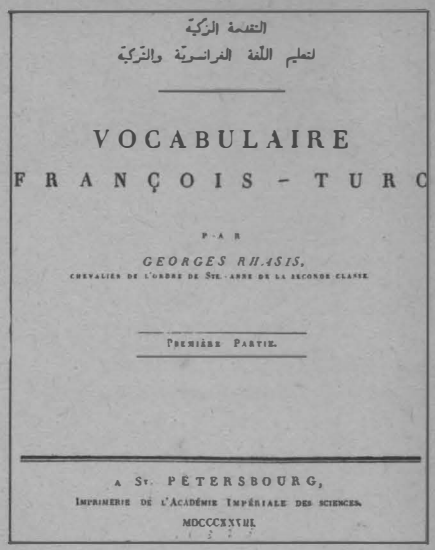
Baron Hazretleri

Eski öğrencim olarak, Türk diline vukufunuzun bana ilham ettiği saygının ve bana karşı iyiliğinizin yarattığı duyguların tanığı olan bu eseri kabul buyurunuz.

Çok mütevazi ve size bağlı yazar

Önsöz (Hindoğlu)

Türkçe öğrenmek isteyenler için Fransızca-Türkçe lügat yokluğu uzun zamandır hissedilmekte ise de, özellikle günümüzde hem Türk milletinin kültür yolunda ilerlemeleri, hem de Avrupa'nın dikkatini çeken politik olaylar bu yokluğu büsbütün duyurmaktadır. Dolayısıyla âcil bir ihtiyaca cevap vermek yanında kullanacaklar için tam ve yararlı olmasına dikkat etmek istedim..... Küçük Asya'da doğmuş ve 10 yıl İstanbul'da, 13 yıl Viyana'da yaşanmış biri olarak, teknik ve diğer terimleri de sözlüğüme ekleyebildim. Bu terimleri Meninski'nin meşhur eserinde, rahip Meqhitar'ın Ermenice-Türkçe, Türkçe-Ermenice sözlüğünde, Emmanuel Ciakciak'ın İtalyanca-Ermenice-Türkçe sözlüğünde aramak boşuna olur. Şunu söylemeliyim ki, Almanlar için Türk grameri, Ermeniler için Almanca gibi önce-

التقدمة التركية
لتعليم اللغة الفرانسوية والتركية

VOCABULAIRE
FRANÇOIS-TURC
PAR
GEORGES RHASIS,
CHEVALIER DE L'ORDRE DE STE. ANNE DE LA SECONDE CLASSE.
PREMIÈRE PARTIE.
A ST. PÉTERSBOURG,
IMPRIMERIE DE L'ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES.
MDCCCXXVIII.

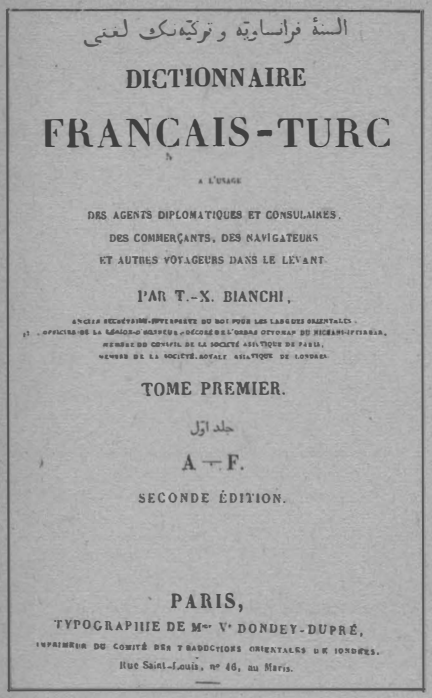
den yazdığım eserlerim ayrıca henüz yayınlamadığım Ermenice-Almanca-Türkçe ve Türkçe-Ermenice-Almanca sözlüklerim, beni bu işlere alışık duruma getirmişti. Tıp ve Botanik terimleri, hâlen Mısır hidivinin özel hekimi olan Resden'in Ermenice-Latince-İtalyanca-Fransızca-Rumca-Farsça-Arapça-Türkçe sözlüğünden alınmıştır.

Her kelimenin yanına kattığım telâffuz örneği, Bâbıâli'ye bağlı diğer vilâyetlere göre daha güzel ve tatlı sesli olan İstanbul telâffuzu örnekleridir.

Kitabımın iyi kabul göreceğini ummaya cüret ediyorum. Ancak bu iyi kabuldur ki, bana Türkçe-Fransızca, ikinci cildi yayınlama cesaretini verecektir.

III- Bianchi'nin Önsözü (1831 Paris)

Enstitü'nün tarih ve eski edebiyat bölümü, 1806 yılında İmparator Napoleon'a sunulan bir raporda Fransızca-Arapça sözlük lüzumunu belirttiği halde, Türkiye ile ticarî ve siyasî ilişkilerimiz gözönüne alındığında, hükümdarın dikkatinin aynı zamanda Fransızca-Türkçe sözlük hazırlanma gereğine niye çekilmediği şaşırtıcıdır. Gerçekten Osmanlıların dili, bizim başlıca ticarî kuruluşlarımızın yeraldığı Türk vilâyetlerinde ve klâsik dünyanın yaşamış olduğu toprak parçasında Arapçadan daha yaygındır. Bu dil Avrupalılar için o kadar faydalıdır ki, Suriye ve Mısır gibi halk dilinin Arapça olduğu memleketlerde dahi hükûmet adamları ve okumuş kişiler Türkçe konuşur. Barış anlaşmaları, ticaret ve dostluk anlaşmalarının yalnız Bâbıâli ile yapılanlar değil, Kuzey Afrika beylikleri ile yapılanlar dahi bu dilde yazılmıştır. Türkçe, İran sarayında da kullanılır. İran sarayında yalnız şah değil, vekiller değil, bütün hükûmet büyükleri de şah'ın dili olan bu dili kullanırlar. Şah da Kaçar kabilesindendir, Türkistan kökenlidir. Ayrıca, uzun yıllardan beri, Fransızca-Türkçe bir lügatın yazılması ve-

السنهٔ فرانساویه و ترکیه‌یکه لغتی

DICTIONNAIRE

FRANÇAIS-TURC

A L'USAGE

DES AGENTS DIPLOMATIQUES ET CONSULAIRES,
DES COMMERÇANTS, DES NAVIGATEURS
ET AUTRES VOYAGEURS DANS LE LEVANT.

PAR T.-X. BIANCHI,

ANCIEN SECRÉTAIRE-INTERPRÈTE DU ROI POUR LES LANGUES ORIENTALES ;
OFFICIER DE LA LÉGION-D'HONNEUR, DÉCORÉ DE L'ORDRE OTTOMAN DU NICHAN-IFTIKHAR,
MEMBRE DU CONSEIL DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE DE PARIS,
MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ROYALE ASIATIQUE DE LONDRES.

TOME PREMIER.

جلد اوّل

A — F.

SECONDE ÉDITION.

PARIS,
TYPOGRAPHIE DE Mme Ve DONDEY-DUPRÉ,
IMPRIMEUR DU COMITÉ DES TRADUCTIONS ORIENTALES DE LONDRES.
Rue Saint-Louis, nº 46, au Marais.

ya bu dilin oldukça geniş bir sözlüğünün hazırlanması arzu edilmekteydi.

Son zamana kadar bu konudaki tek yardımcı eserin, 1687'de Viyana'da Meninski tarafından yayınlanan *Onomasticum-Lation-Turcico-Arabico-Persicum* adlı büyük eserin 4'üncü cildi olduğu düşünülürse, bu ihtiyaç daha iyi anlaşılır. Çoktan beri nâdir bulunan eserler arasına giren bu kitap bir bilginin ölümüyle Paris kitapçıları eline düşürse bir nüshası için 500 frank kadar istemektedirler. Bazen, rahip Bernard'ın 1665 yılında Roma'da basılan İtalyanca-Türkçe sözlüğü ele geçmektedir. Clodins'in Latince-Türkçe sözlüğü (Leipzig 1730), Viguier sözlüğü (İstanbul 1790), Preind sözlüğü (Berlin 1791), Pienzola sözlüğü (Venedik 1801) bunlar arasındadır. Bu sözlüklerin nâdir bulunuşu ve çok pahalı oluşları yanında bir de çift katlı sakıncaları vardır.

Bunların biri yabancı dilde oluşları (Fransızlar için), diğeri de çok az sayıda kelime ihtivâ etmeleridir. Yeni ortaya çıkan özel bir durum, bu ihtiyacın varlığını büsbütün hissettirdi ve beni bu eserimi hazırlamaya sevketti.

Bu durum, Mısır hidivinin Batılı bir eğitim almaları için Fransa'ya genç Mısırlıları yollaması ile ortaya çıktı. Bu eğitimin temelini bizim dilimiz oluşturacağından, Fransızca-Türkçe ve Fransızca-Arapça sözlükler arandı. Bu genç yabancılara doyurucu bir eser verememe üzüntüsü de böylece duyulmuş oldu. Bu vesile ile bazı dostlarım, özellikle Enstitü üyesi ve Paris'teki Mısır Misyonu şefi Bay Jomard beni Fransızca-Türkçe en önemli kelimeleri kapsayan bir sözlük hazırlamaya yönelttiler.

Önce birkaç yüz kelimelik bir sözlük hazırlamak için çalışırken, hemen kendim bile farkında olmadan bu iş genişleyerek hazırladığım madde sayısı yirmibini aştı. Kitabın sonuna eklediğim kısım, birinci bölümdeki eksikleri tamamlamak içindir.

Kitabın özü Meninski'nin *Onomasticon* adlı eserinden yararlanılarak yazılmışsa da, tamâmen *Onomasticon* ile kendimi sınırlamayıp gerek okuduğum eserlerden, gerek İstanbul veyâ herhangi bir Osmanlı şehrinde on yıla yakın bir süre ikametinde topladığım deyimleri de kattım. Bu deyimlerin birçoğunu eski sözlüklerde bulmak mümkün değildir.

Uzun yıllardan beri Osmanlılar, Fransa'ya ve Fransa'dan gelen şeylere karşı tercihlerini belirtmektedirler. Bu milletin bize karşı sempatisi François I. saltanat devrinden kaynaklanmaktadır. Charles-Quint'in o zamanlar çekinilen gücüne karşı bir direnme olarak, iki millet birbirine yaklaşmıştır.

Daha sonraları Avusturya ile Türkiye arasındaki sık savaşlar, Almanya'nın Fransa ile çekişmeleri, Rusya'nın Avrupa'da yayılması, daha sonra Polonya'nın boyunduruk altına alınmaya çalışılması, aramızdaki ilk bağları pekiştirerek Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ittifakı, sağlam görüşlü bir politikanın vazgeçemeyeceği bir zorunluluk hâline getirdi.

Bizim dilimizdeki, şimdiye kadar hiç Türkçe ifâde edilmemiş bazı tâbirleri açıklamaktaki gayem, bu sözlüğü son zamanlarda gayretle dilimizi öğrenmeye koyulmuş olan genç Osmanlılara da faydalı hâle getirmektir. Bilindiği gibi, 1784'ten bu yana, matematik bilimler, coğrafya, denizcilik ve askerlik sanatı üzerine yazılmış Fransızca eserler Türkçeye çevrilmekte ve İstanbul'da basılmaktadır. Fakat Fransızca öğrenme arzusunun asıl sebebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarda Batı medeniyetine belirgin bir eğilim göstermesidir. Bu sebepten, dilimiz bu ülkelerde esâsen eskiden beri sahip olduğu bir önem ve üstünlük kazanabilir. Dilimizin ve Fransız zevkinin şarkta yayılması Türkler arasında Fransız etkisinin ve yeni gereksinmelerin doğmasına yol açabilir. bundan da hem siyasetimiz, hem sanayimiz bir gün gelir, büyük kazanç sağlar. Volney'in 1795'de bu konuda neler dediğini dinleyelim. O zamandan bu yana geçen olaylar bu sözlere bir kehânet hüviyeti vermektedir. "Bir an için geleceğin perdesi kaldırılır ve Avrupa'nın bugünkü sarsıntısının Koloni sistemini altüst edeceği ve Amerika'nın bağımsızlığına kavuşacağı hesaba katılırsa;

Yeni ortaya çıkacak devletlerin Atlantik Okyanusu'nda birbirleriyle rekabete girişecekleri, Avrupa'nın kendi sınırlarına çekilmek ve etkinlik ve sanayi alanını da kendi sınırları içine çekmek zorunda kalacağı düşünülürse, bizim şimdiden Akdeniz havuzunu garantiye almamız gerekir. Böylece kuzeyle ilişkilerimiz Karadeniz yoluyla, Ortadoğu ile ilişkilerimiz Kızıl Deniz yolu ile sağlanır. Dünya ticaretinin tiyatro sahnesi kapımıza ve yurdumuza gelmiş olur."

Şüphesiz ki, Fransa'nın coğrafi durumu ona gelecekte bu avantajları sağlayacaktır. Bununla beraber, bunun ne zaman olacağını kestirmek güçtür. Doğu denizlerinin iki anahtarı Malta ve Korfu, İngilizlerin elindedir. Cezayir'in işgal edilmesi bile İngiliz üstünlüğünü telâfi edecek nitelikte değildir. Fakat Fransa, krallığın bir tek limanına şark ticareti tekelini vererek diğerlerini buna katılmaya çağırma durumuna son vermekle, şimdiden bile daha çok avantajlar sağlayabilir.

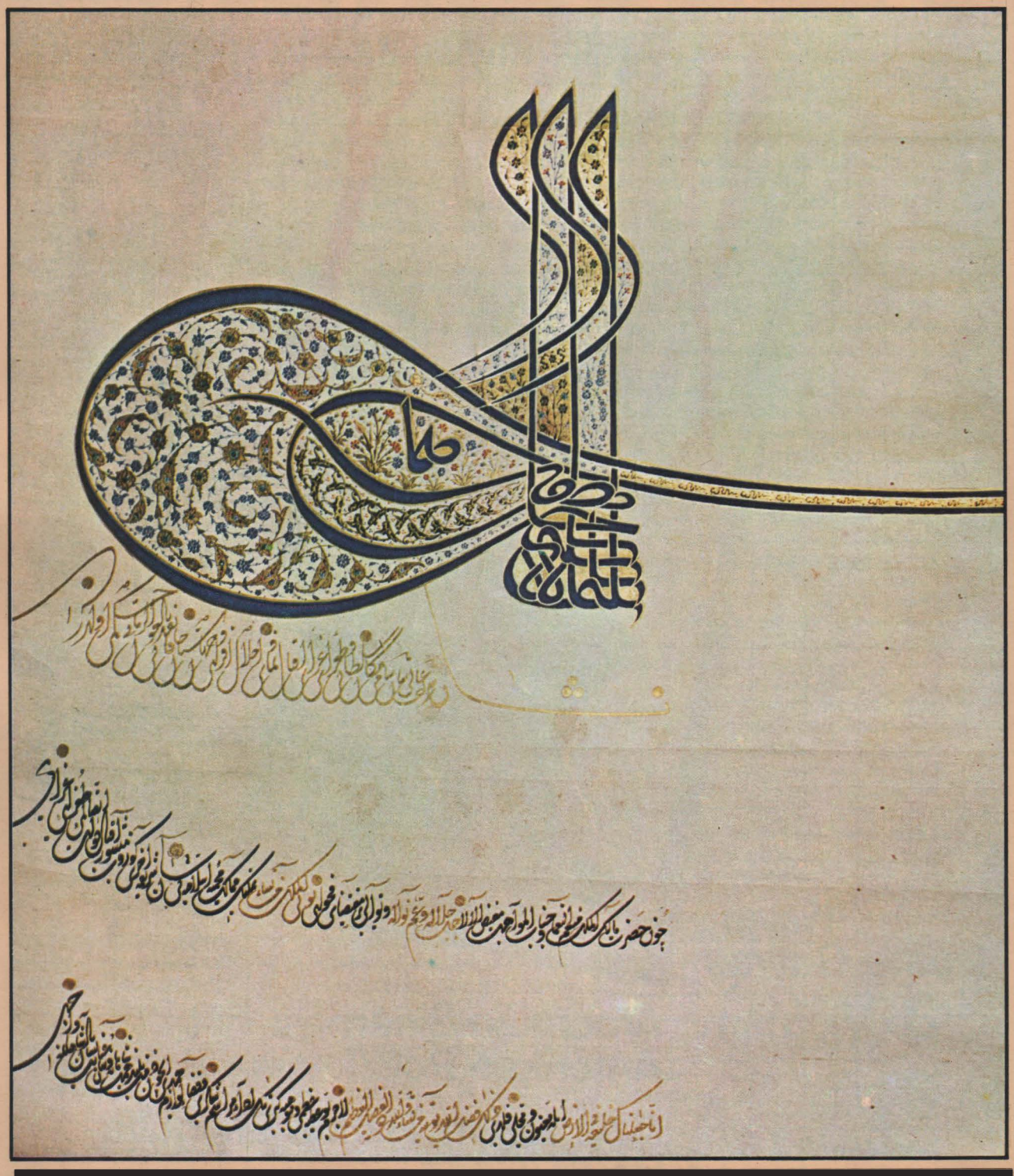
Aynı şekilde, Fransa için önemli olan bir diğer yön, Osmanlı İmparatorluğu ile bağları kuvvetlendirmektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun başındaki sultan Mahmud'un dehâsı ve akl-ı selimi bütün bu dostluk kaynaklarını tekrar geliştirebilir... Çalışmanın yarısına geldiğimde, mümtaz bir şarkiyatçı olan Rhasis'in benimkine benzer bir meşguliyette olduğunu öğrendim. İstanbul'da bulunduğum yıllarda kültürlü dostluğunu ve yeteneklerini takdir ettiğim Rhasis'in bu girişimini öğrenmem, çabamı yavaşlatabilirdi. Fakat birbirimizden bu kadar uzak mesafelerde tamamlamaya çalıştığımız eserin lûzumu üzerinde düşününce, şekil ve fiyat ayrılıkları bir yana, bu iki eserin Avrupa'nın ihtiyacına ancak cevap vereceğine inandım. Sözlüğümün son sahifeleri baskıda iken, Doğu dilleri alanında saygıdeğer üstadımız Baron Silvestre de Sacy, bana Rhasis'in eserini ulaştırdı, ayrıca o zamana kadar hiç duymamış olduğum Hindoğlu sözlüğünü bildirdi. Daha önce bu eserler elimde olsaydı, bu sözlüklerdeki deyimlerden büyük ölçüde yararlanırdım. Nitekim bunların birkaçına lügatımda yer verdim.

Adı geçen yazarlar da, benim sözlüğümde, onların eserlerinde yer almayan bazı deyimler bulacaklardır.

Hemen hemen eş zamanlı sayabileceğimiz üç sözlüğün önsözlerinden sonra, gelecek yazımızda bunlardan beş-on yıl sonra yayınlanmış olan Hançeri lügatını tanıtmak istiyorum.

Hüsrev HÂTEMÎ

1- Georges Rhasis (İkinci dereceden St.Anne Şövalyesi), *Vocabulaire Français-Turc.* Cilt 1-1828, Petersbourg, Cilt 2-1829, Petersbourg.
2- Artin Hindoğlu, *Dictionnaire Abrégé Français-Turc.* Vienne, 1831.
3- T.X.Bianchi, *Vocabulaire Français-Turc.* Paris, 1831.
4- Kaymakam (Yarbay) Ömer Faik, *Almancadan Türkçeye Lügat Kitabı.* İstanbul, 1898.
5- Şemsettin Sami (Fraşeri):*Resimli Kamus-ı Fransevî.* 4'üncü baskı İstanbul, 1905.
6- Armenag Bedevian, *Illustrated polyglottic Dictionnary of Plant names.* Kahire, 1936 (Latince, Arapça, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Türkçe).

1. Süleyman'ın Tuğrası/ Suha Umur, Padişah Tuğraları (Cem Yayınevi), s. 157

(Dergimizin Ağustos sayısında, arka kapakta bir montaj hatası sonucu ters yayınlanmış olan bu tuğrayı okuyucularımızdan gelen istek üzerine —düzgün olarak— yeniden yayınlıyoruz.)